Забирайте же с собою в путь, виходя из мягких юношеских лет в суровое, ожесточающее мужество, — забирайте с собою все человеческие движения, не оставляйте их на дороге: не подымете потом!...

Н. В. Гоголь

Nein! hier hat es keine Not:

Schwarze Madchen, weibes Brot!

Morgen in ein ander Stadtchen:

Schwarzes Brot und weibe Madchen.

J.W. Goethe

But the standing toast that pleased me most

Was, "The wind that blows, the ship that goes,

And the lass that loves a sailor!"

C. Dibdin

O navis, referent in mare te novi Fluctus?

Horatius

Роман

I

Сиве волосся до чогось зобов'язує. Старечі ноги йдуть уже просто до могили. Багате досвідом життя лежить переді мною, як рельєфна мапа моєї Республіки. Скільки-то води втекло з того дня, коли я, молодий, зелений юнак, окунувся в життя! Зараз мені — за сімдесят, мене термосить іноді ломота, руки дрижать, і на очі набігає сльоза. Тоді я наказую розтопити кану, кладу на підставку ноги і стежу вогники над деревом. Це такий архаїзм тепер — топити дровами, але не нарікайте на мене — я згадую свою давню юність. Дивлюся, як перебігає прекрасний вогник, символ вічного переходу енергії й розкладу матерії, простягаю до нього руки, і він гріє мої долоні, на яких лінія життя доходить уже до краю. Старість до чогось зобов'язує.

Сьогодні я бачив нашу надзвичайну "Білу Пустелю". Молодий кінорежисер із повагою потиснув мені руку й захоплено подивився в вічі. "Він не може висловити всієї радості з того факту, що бачить мене. Він радий, що бачить мене здоровим, і запрошує до себе в ательє. Він за моїми книжками вивчав кінематографію. Він перекаже товаришам по роботі, що велика людина (це я) ущасливить їх візитом". Аж утомив компліментами. Я ще раз потиснув йому руку й лишився на самоті.

"Біла Пустеля" дійсно шедевр. Такі картини з'являлися в нас раз на десятиріччя і стояли, як маяки. Ви пам'ятаєте, певно, "Народе, встань!", "Останній Клич" та "Китайське Сонце"? Що діялося в пресі з приводу "Повісьте прапор над морями!"? І, нарешті, передостанній велетень славетного Семпера Травиці — "Народження інтернації". Була спеціальна демонстрація шкіл. Діти носили прапори і плакати по вулицях, вигукуючи Травиці: "Спа-си-бі, дя-дю Сем-пере! Ві-та-є-мо дядька Семпера!" Мікрофони збирали всі привітання й доносили їх до вух Травиці, що саме сидів біля кани в моїй кімнаті.

Тепер я знову мав щастя побачити на екрані новий крок наперед. Кіномистецтво дійшло апогею. Якими смішними здались мені витвори його на зорі існування. Ми, пригадую, ніяк не могли погодити між собою питання: "Мистецтво кіно чи ні". Ви бачите, які ми були по-дитячому нерозумні й яким дурницям віддавалися.

Наші кроки в кіно були спробами дитини, що вчиться ходити. Батьки наші винайшли фотографію. Ми цю фотографію пристосували до фіксування руху. Віддрукувавши позитиви, ми рухали їх перед щілиною в картоні. Завдяки тому, що око має властивість затримувати в собі певну долю секунди все те, що воно бачить, — ми мали безпереміжний рух. Це був примітивний стробоскоп або ще з десяток назв, якими це приладдя називали різні винахідники. Платівки скляні поволі зійшли на нескляні. Апарат знімальний відповідно реконструювався, винайдено було плівку, і з'явилися перші метри величезного мистецтва, що його звемо тепер — Мас-Кіно-Мистецтво.

Вогники в кані стрибають і потріскують, вони пустують, як дітвора. Мені починає боліти серце. В цьому немає нічого дивного: повертаючи до молодих років, і сам стаєш ніби молодший, серце мусить більше працювати, а воно ж — стара калоша, моє серце. Гей, однолітки, чи й вам так болить часом серце? Та де! — Тих узяла могила, а решта замкнулася в баштах поважної старості.

Мені нема чого ховатися з тим, що було. Старість не може казати неправду. Нащо вона їй здалася? Кого їй треба задобрити або перед ким замовчати? Вже видно край дороги й неминучість. Проживши життя, можна мати мужність нарешті подивитися всім у вічі.

Я затулююсь рукою й дзвоню до фільмотеки. Я тепер дуже поважна людина, і до моїх послуг завжди ціла фільмотека країни. Я кажу в мікрофон декілька слів майстрові фільмотеки. Він умовляється з братом циклу історій. "Зачекайте хвилинку, То-Ма-Кі, — чую я голос майстра, — електричні розряди тепер заважають передавати фільм. Але з метеорологічної станції передають: насувається повітряна вільгість. Приготуйте ваш екран". То-Ма-Кі — це звуть так мене — Товариш Майстер Кіно — найвище звання для кінематографіста. Я устаю від кани, одсуваю завісу перед невеличким екраном і заземлюю один дріт. Ставлю довжину хвилі 725 і спокійно повертаюсь до вогню кани.

Я сиджу мовчки. Родини я не маю. Розлетілися всі по світі, розійшлися. Тепер старший син відбуває повітряні рейси Оде — Індія. Я іноді дістаю від нього привітання з дороги. І разом з його голосом чую плескіт океану під його безшумним самольотом. "Тату, — гукає він мені, — я бачу хвилі, що посивіли, як твоє волосся! Тату, зараз буде буря! Я забираю височінь. Ось мене вкрила росою хмара. Привіт тобі, тату!"

Дружина моя була з чужого гнізда. Коли я носив її на руках по моїй тісній халупі, я мріяв про синів-соколів, єдине, ради чого треба жити. Я їх маю — цих синів. І хто мені дужче радісний чи любий — не знаю.

У мене в стіні є ніша. Там стоїть урна з прахом дружини. Раз на рік я ставлю дорогий попіл на стіл і розмовляю з ним, плачучи й приказуючи. Цей колишній народний звичай я перейняв цілком. Потім я дістаю звістку від мого молодшого сина, чиє народження щільно зв'язалося із смертю матері. У мене немає до нього гіркості. Я люблю його. Він подібний до покійної дружини.

Професія мого сина — писання книжок. Це визнало кілька авторитетів у цій справі. Я посміхаюся сам до себе. Як усе змінилося на світі! Колись, за моїх молодих часів, люди, що писали книжки, прагнули комфорту, розкішної кімнати і спокійного сидячого життя. Дивно чути за такий архаїзм? Справді, так було.

Тепер, звичайно, немає нічого похожого. Мій син цілий рік перебуває не знати де. Його кімната в будинкові стоїть замкнена через увесь цей час. Несподівано він з'являється з повітря чи з електропотягу й оселяється в кімнаті на якийсь час. Він розбирає й сортує матеріали і свої записки перед виданням. Пише він — де його притулить дорога: на морі, на повітрі, в лісі й в снігах, на екваторі, в піщаній пустелі, де нині заводять воду. Його твори завсіди легкі, бадьорі, і вони звучать, як пісня птаха.

Щаслива вона — молодість! Сьогоднішня кінокартина "Біла Пустеля" й її режисер спали мені на думку. Перед початком демонстрування сидів я в своїй кабіні. До мене не долинав жоден звук. Зала Великих Переглядів розподілена на кабіни, і в кожній сидить глядач. Картину демонструвалося дванадцять годин. Стереоекран був майже прозорий і світився сам. У мене завмерло серце, бо я почув один удар у гонг. Картина починалась. Зашумів пропелер вентилятора, розіклалось автоматичне крісло, запрошуючи сідати зручно, і засвітилися збоку невеликі скляні ґудзики з літерами. Я міг, натиснувши ґудзика, мати все потрібне автоматично.

"Біла Пустеля" — майже безфабульна річ, з погляду критика тридцятих років. Ми вже забули ту "Line of beauty" , що нею хотів у 18-му віці художник Гогарт відкрити закони краси. Наскільки можливо, ми узаконили ту безліч винаходів, що їх додає кожен талант, творячи мистецькі цінності, — додає до законів майстерності й побудови.

Страшно слухати, коли заведе нині хто мову про фабулу, як нитку, про героїв, що не міняють характеру, і про автора, що боїться пересягнути через безодні людських умовностей. Point de depart "Білої Пустелі" — неймовірний пейзаж. Сміливо взято дерева, вкриті снігом, вони стоять над головою глядача, обсипаючи сніг в об'єктив. Гола людина вийшла з-поза дерева і, страхітно вирісши, заступила цілий екран голими грудьми. Після неї не лишилося жодних слідів на снігу. Знімали, очевидно, вдосконаленою методою Шюфтана — на знятий пейзаж знімаючи окремо людину. Після цього ми побачили, як родить жінка, її ноги, посинілі від болю, тремтять, і тремтить повний живіт. Ось що в нас є ще незмінного з перших років людського розвитку — його ніколи ніхто не перейде й не полегшить. Повсякчасне нагадування тих колосальних просторів, що їх перейшло людство.

Жінка починає родити. О найсвященніша радосте народження дитини! О глибока поваго до мук матері! О радість життя!

Я замислився, нагріваючи руки. Тепер вони мерзнуть мені повсякчас. Розповісти "Білу Пустелю" — я безсилий. Логічно вона не вкладається в рамки людської послідовності. Я й досі ще здригаюся від бадьорості й сили, що їх відчув я, переглядаючи картину.

Майстер фільмотеки виконав обіцянку, його голос почув я з репродуктора мого телефону. "То-Ма-Кі, — сказав він — ми даємо на хвилі 200". Я знаходжу цифру 200 і зручніше вмощуюся в кріслі.

Дожити до глибокої старості я раджу всім. Тільки не несіть із собою недуг. Коли трохи недобачати — це не шкодить: позаду великий перейдений пейзаж лишився, і зовсім не треба очей, щоб його бачити.

Більше докучають шлунок і серце. Весь час я мушу бути в курсі справ мого черева. Я чую, як бере моя рідка, як сукровиця, кров їжу для клітин. Моє серце набігалось за життя й тепер помалу стискується й випростується. Я, наче сторонній обсерватор, стежу завмирання коліщат механізму.

Моїх років людина живе мозком. Це довершена жива істота, яку я ототожнюю з собою. Я тільки стежу за тим, щоб мій мозок отримував належну йому частку їжі і щоб жили нормально його клітини. Почуття в мене вельми умовні: я тільки по звичці люблю чи не люблю когось, поважаю чи не поважаю певний учинок. Мені нема чого переціновати те, з чим я жив. Мало часу.

Мені не хочеться тепер бути не тим, чим я є: ні президентом, ні Наполеоном, ні Колумбом. Я тепер усвідомив своє місце серед мільярдів літ людства, серед астрономічної кількості людських створінь і на мікроскопічній планеті. Молоді, я звик уже до небуття.

Тепер мій мозок працює нормально, я чую пульсацію крові там.

Я не знаю жалощів, скажете ви. Я жорстокий, скажу я вам. Бо жаль — недостойне почуття, воно зневажає того, кого ми жаліємо. Воно привчає декого, щоб їх так зневажали. Мені ж — однаково, що про мене скажуть. Мозок працює тепер нормально, скепсис мій розтанув у розумінні вселюдського. Я не можу гніватись, бо немає людини, яка могла б заподіяти щось достойне мого гніву. Мені іноді стає страшно вві сні, коли я на секунду старечого сну відчую себе не старим. Я стою на високому щаблі, і мої роки дають мені можливість із неприступної гори оглядати місцевість. Без захоплення дрібницями. Без гніву. Без жалощів. Без страху. Без особливих переживань і ненависті. В холодній старечій любові до

найпрекрасного (о, повірте мені), що я знав у світі, — до Життя.

Екран заливає густа течія світла. Воно вібрує якусь частку секунди, міниться, пливе — і я вже гублю з очей екран. Розчинилися переді мною двері в прекрасний вечірній присмерк. Я немов чую повітря крізь ці двері, повітря саду і квітів яблуні. Мені роблять приємність — показують сад, де я літую літо. Я дякую майстрові фільмотеки — вони такі добрі до моєї старості. Я не смію запідозрити інших причин їхньої добрості до мене-

Даруйте, коли ви юнак і вам кортить скоріше в усьому доходити краю. Правда, друже (коли ви мені рівня), — помилку робить той, хто поспішає? Він, не доцілувавши одні уста, летить уже до інших. Не долюбивши одного тіла, він тягнеться до другого. Воно краще? Ні, це тільки так йому здається. І здаватиметься, і летітиме він, не знаючи, що все на світі є перебіжне й немає ніде чудес і тайн.

Дозвольте мені бути досвідченішим за вас, мій шановний. Ви бачите, мені однаково приємно говорити про кіно, про "Білу Пустелю", про мою юність і старість, про справи інтимні і справи громадські. Немає на світі різності між усім цим, немає важливого й мізернішого. Все мені близьке, і повірте, що я не стану витрачати дорогоцінної крихти часу на зайве. Я випиваю останні роки, як краплі старого незабутнього вина, не знаючи, коли йому вийде край.

Ось перша картина, як перше слово, видряпане дикою людиною на корі дерева, на стіні печери. Вона має кілька метрів довжини. Поїзд підходить до перону. Метушаться, заглядаючи в об'єктив, люди. І все. У залі ціла паніка — так вплинула ця перша картина. Нескінченна хроніка. Гори й озера, море й сніги. Перегони, паради, царі з жінками й дітьми

(не смішне вам це слово цар?), свята й бенкети. Б'є Велика революція. Вона почувається ще раніш у тривожних кінокореспонденщ-ях з фронтів, її подих чути в вітрі, що колише трупи на колючому дроті перед окопами. Б'є революція, і завмирає кіно, фіксуючи лиш випадкові моменти на випадковій плівці випадковими апаратами й операторами.

І, нарешті, починають іти картини, що в їхньому творенні я брав неабияку участь. Я впізнаю декорації, я знаю, як вони виглядають із противного боку, і я знаю, скільки разів сварився за них архітект з режисером. Я ніби переживаю все. Я можу, заплющивши очі, описувати кожне місце цих чотирьох десятків картин,

Мій розум хоче згадувати! Але я хитрую з ним, я — стара людина. Мені цього тільки й треба, та я ще трохи не поспішаю. Потім я вимикаю екран, вимикаю телефон, світло над головою і віддаюся думкам, повернувшись до кани.

II

До кінофабрики я приїхав молодий і простий, як солдат з булавою маршала в ранці. Я, підскакуючи, ходив до міста, дивувався на море й забивав голову різною романтикою. Я, наприклад, уявляв себе представником громадськості, і громадськість я малював Фемідою з терезами в руках. На одну з шаль мені ніяк не терпілось покласти хоч морського камінця на мою користь.

Ви ніколи не жили біля моря? Ви не знаєте пахощів порту й не ловили бичків на хвилерізі? Вам чужі такі слова, як "клівер" або "грецький" та "очаківський" паруси? Та що я питаю! Не можете ви цього знати, бо змінилося все відтоді, як я вперше довірив себе морській воді. Тепер того не побачиш, —

брудного, вонючого й романтичного портового завулка, що виходить на море. Тепер цемент, асфальт і машини. Тепер не стають пароплави під дамбою просто, а заходять у спеціальні ангари.

Отже, прошу не нудьгувати, коли я перейду зараз до опису міста, що в ньому мені доля судила стати щільно до виробництва кінокартин. Це я зроблю для тих, що зачитуються романтикою старого моря. Люди ж поважні, що не люблять більше одного разу на рік виїздити за місто, почувши мою обіцянку за силу цікавих речей, про які мова буде далі, можуть тим часом почитати пообідню газету й узятись до мемуарів тоді, коли я віддам належну увагу молодим читачам.

Оселився я в готелі. Це — досить великий будинок, розподілений поверхами, коридорами, стінами й дверима на окремі кімнати. Будинок стоїть на розі людної вулиці й прекрасно резонує звуки. Зразу вам неприємно, ви зачиняєте все, що можна зачинити, але звуки залишаються в кімнаті, як меблі, і ви уоіепв-поіепз звикаєте до них. Вони створюють навіть деяку Gemutlichkeit . В наші теперішні часи таких готелів немає, їх позачиняли, пам'ятаєте, після славетного виступу доктора Боя в палаті депутатів. Він довів, що готелі спричиняють травми в мозкових центрах людини, і через ці травми зростають такі контингенти злочинців, як батьковбивці, руїнники родинних основ, песимісти й істерики.

Коли ви хочете хоч приблизно уявити собі готель — ви свою тиху санаторію, де спочиваєте два місяці на рік, перенесіть на ріг Центрального Кільця та одного з Радіусів. Там літають і грюкочуть під вікнами поїзди. Ви виходите з будинку й переходите вулицю. Коли ви живете на одному з Радіусів, ви потрапите на широкий бульвар, що йде серединою Радіуса. Коли ви живете на одному з Кілець — ви знову ж таки опинитесь на бульварі — ширшому й затишнішому. А нам, щоб

побачити дерево, доводилось трамваєм їхати далеко за місто. Щоб понюхати квітку — треба було виростити її в кімнаті. Довгі вулиці розрослися в ширину — ними прийшов до міста степ і зустрівся з морем.

Мене вражала настирливість моря. Де б ви не йшли, воно завжди синіло між будинками в кінці вулиці. Тротуари — з квадратових плит чорного каменю. По ньому ковзко ходити. Я з півроку зневажливо топтав тротуари, поки взнав від Професора, що цей камінь привезено з Італії і що це — закам'яніла лава Везувію.

Тепер мені видно нікчемність мешканців міста. За них я мовчатиму... Вони тільки бруднили берег. Друге діло — вантажники, моряки й рибалки. А надто останні. Скільки прекрасних вечорів проговорили вони зі мною за четвертю горілки, огірками й скумбрією! Скільки разів вивертав я шлунок, перехилившися через борт шаланди, коли вітер бив у парус, аж над клівером опинявся раптом обрій, а за шаландою волочилася нитка хазяйського "самодура". Це значило — "ходити на скумбрію".

Опинившися біля моря, починаєш відчувати нудьгу. Хочеться лаятись і ходити без шапки. Кортить почухатись ногою й подивитись у бінокль, чи грає скумбрія. Навіть у справах негайних і цілком конфіденційних хочеться зайти до берегової печери — темної й вогкої.

Мене приваблював порт. В його порожнечі й пустельному вигляді я бачив мовчазне змагання двох світів. Нас і не нас. Це був час блокади Республіки. Холодний і безсторонній мозок звертає мою увагу на те, що тепер у тому порту повно кораблів. Але я й нині стенаюся весь, згадавши тодішню пустелю.

Ремонтують пароплав. Він стоїть порожній високо на воді біля причалу. Каменем обривається в море пристань. Внизу блищить каламутна вода. Тут досить глибоко. Декілька ґав — і між ними я — стоїмо, дивлячись на корму. Прив'язавши дошку до борту, сидить на ній і похитується маляр. Він п'яний украй і вдає з себе митця. Пензлем він кладе задумливо мазки, примружуючи око і співаючи пісні. Співати він не вміє й пісні зовсім не знає. Але це не заважає йому тягти й без кінця повторювати два рядки пісні. Два рядки — і довга мелодія без слів закритим ротом. Знов два рядки — і мелодія.

А сколькі пришилося міне пережить

За еті п'ять лет ідєала.. —

співає маляр. Ми мовчки годимося, але маляр далі не йде і все запевняє нас про свої "п'ять лет ідєала", фарбуючи корму.

Цю ідилію порушує сам співець. Він хоче дістати фарби, що висить коло нього на дротинці, перехиляється більше, ніж можна, і раптом летить із пензлем у воду. Ми підходимо ближче. Маляр виринає з води між каменем берега й пароплавом. Там глибоченько, вода холодна й немає за що вхопитися. Нам смішно дивитися, як біля самого берега тоне маляр. Він ще не зовсім протверезився, мовчки борсається в воді й не просить нашої допомоги. Ось він уже разів зо два упірнув, знесилившись. Тоді нас раптом проймає страх — людина тоне. Ми вибираємо з-поміж нас найвищого, беремо його за ноги, а він своєю чергою ловить бідолаху маляра, що продовжує бовтати пензлем воду-Маляр лежить на дамбі. Він блідий і мертвий. Ми не знаємо, що з ним робити. В цей час чуємо поспішні кроки, по трапу збігає товариш маляра і, як коршун, налітає на невдаху.

"Качати його! — кричить він. — Качати!" Несподівано мрець схоплюється на ноги. "Кого качать? Мене качать? Та я зараз танцювати буду!" Він справді починає п'яний танок. Притопує ногами, б'є об поли руками. Потім падає на землю і плюється фонтаном морської води. Маляра бере попід руки товариш, і вони довго топчуться на трапові.

За кілька хвилин маляр знову лізе фарбувати корму. Він похмурий, мокрий і ввесь час мовчить.

Я підкидаю до кани дров. Вони поволі розгораються, їх лижуть вогники, потріскують і пирскають димом. Дістаю з шафи плед і кутаюся в нього. Я наче сам-один на великому світі. За вікнами темно й тихо, електрики нема, і здається мені, що я серед тиші ловлю останні кроки життя.

Мою появу на фабриці мало хто помітив. Хіба що щирі читачі директорських наказів прочитали другого дня, що "такого-то зараховується на посаду художнього редактора фабрики". Моя скромна фігура в шкіряній куртці, без рогових окулярів та перістої кепі — справила враження лише на той легіон псів, що обсипав блохами всю фабрику. Пси мене обнюхали, поклали, що я свій, і лащилися до мене, не знаючи, що набули заклятого ворога. По павільйонах, по цехах, по монтажних кімнатах, у їдальні — скрізь на всі способи чухалось, скавучало й гавкало це плем'я.

В кіно я не був новий. Я знав уже всі таємниці кіновиробництва ще до мого приїзду на фабрику. Я придивлявся й оцінював людей, з якими мені доводилося спільно йти. Про Директора я розповім далі докладніш. Він зробився потім моїм приятелем. Він працював на фабриці, доки не пішов командувати полком проти поляків. Це було в час війн сорокових років. Тоді ж він і поліг під Варшавою, поклавши всіх бійців під час штурму. Дехто казав, що його врятували, але

чому ж він не написав мені нічого? Я не можу цьому вірити. його, певно, пригріла земля Варшави.

— Ти візьми їх усіх до рук, — сказав він мені, зирка' ючи на мене спідлоба, — так візьми, щоб і не пискнули. Розбалувались, гади!

Розмова йшла за режисерів, яких я мусив узяти, їх було семеро. Вони були за тих часів диктаторами фабрики. Вони ними лишилися й до наших днів, незважаючи на всі дотепні міркування про колективне ставлення фільму, про колективне оформлення кадрів та про колективний монтаж.

— Значить, ти редактор. Піди сідай, напиши собі конституцію й принеси, побалакаємо. Михайль тепер не хоче нічого, — почув я від Директора.

Михайль — мій колишній метр. А загалом — він ватажок лівих поетів нашої Країни. Футурист, що йому завше бракувало якоїсь дрібниці, щоб бути повним. Я його любив, коли когось цікавить моє ставлення до нього. Він приходив щодня на фабрику, викурював незмінну люльку, ішов подивитись на море і зникав, залишаючи пах "kapsten'a" з люльки. Незабаром він поїхав у відпустку й до фабрики вже не повертався, покинувши мене самого на всі режисерські групи. Я пішов писати конституцію й писав її з тиждень.

III

Зала першого в Республіці оперового театру вся в червоному оксамиті. М'які крісла стоять трохи на підвищенні, між ними проходи, встелені килимами. Ложі бенуара, бельетажа й ярусів червоніють оксамитом і сяють електрикою. Амфітеатр поважно сидить, чекаючи на початок. Тут дрібна

інтелігенція, юнаки з подругами, з якими вже сказано всі слова. Вони тихо й інтимно сидять. Лише галерея не вгаває: ходять, розмовляють, перехиляються через бильця, перегукуються із знайомими й нетерпляче підіймають хвилі оплесків, вимагаючи початку. В залі гасне світло. Завіса блищить пишним золотом розшивки, її освітлюють прожектори з бокових лож і рампа.

— Мамо, де вони танцюватимуть? — несподівано чути серед тиші дитячий голос.

Завіса підіймається, в залу віє холодом сцени, старими фарбами й тим особливим запахом куліс, що завше є незмінний у кожному театрі. Глядачі знають ці пахощі змалку й одразу захоплюються ними. їхні очі блищать. Порожня сцена, темінь. Промені двох прожекторів. Речитативну мелодію починає оркестр. Гобої м'яко тремтять, їх підтримують кларнети й покриває, вібруючи, звуками поважна труба — баритон. Я починаю любити людину, яка, стоячи поперед мене, керує чудесними звуками. Мелодія самотності, пустельного вітру, нездійснених жадань і кочової романтики. Летить вона на темну сцену від оркестру й запливає до всіх кутків. Звуки пливуть і хитаються. Тоді в ці звуки вбігає лю-Дина. Вона біжить, підносячи якусь дудку до рота. Я знаю, що не ця паперова штука може давати звуки, які я чую. Людина танцює, легко пересуваючись по сцені, рідна цим звукам і слухняна. Це Йосиф Прекрасний.

Він сідає на згористу землю й грає ще, тримаючи дудку. Наче дзвенить у пустелі навколо нього вітер, перекочується пісок, і вівці десь пасуться, подаючи голос з-під гори.

Мушу сказати, що я й тепер почуваю себе зворушеним. Мені доводиться підносити голос на захист балету як видовища здорового й потрібного. Сором сказати, що нині

фізкультура зовсім знищила балет, усі танцюють спортивних танків, а балет, як галузь мистецтва, перейшов до законсервованого вигляду. Рідко можна тепер бачити балетні вистави, а ті, що бувають, такі жахливі, без смаку й організації, без живої думки. Те, що ми в свій час починали, бачите, пішло без сліду.

Вистава йде далі. Йосифа знаходять брати. Вітання й лагідність до меншого брата, ніжність рук і розмов. Але це не заважає їм продати Йосифа єгиптянам, коли ті з'являються з-за куліс. Продаж закінчено. Йосиф пручається, просить милосердя у братів і з болем бачить, як потроху одвертаються брати. Сцена порожніє. Пробігають одна за одною неспокійні тіні. Вони біжать пустелею й чують, як женуться за ними любов до брата й совість. Стріла летить ліниво — джа-а-ірр! Тьма. Бігають прожектори, немає братів, й стоїть над сценою розпачливий зойк оркестру.

Я видихаю повітря. Завіса. Оплески й вигуки. Зала починає жити, кашляти, розмовляти й ходити. Я не встаю з крісла, де я сиджу, і передчуваю щось надзвичайне, що має зі мною трапитись. От буває так іноді, коли серце повне ущерть і чекає уст, що надпили б трохи його радості. Знаєш, що в твоєму житті має статись — якась зміна, близько біля тебе пройшла жінка й десь ходить, ти дихаєш її повітрям. Чутливе чекання висить у повітрі, як димок або серпанок. Я посміхаюся тепер сам до себе, дійшовши до цього місця спогадів. Над каною стоїть у мене побільшена картка жінки в купальному костюмі. Жінка сидить на чорному камені. Через ріжок іде напис: "Милому, ідеальному другові з Genova". Я дивлюся на знайоме обличчя, мудро (це вам, молоді, здається, що мудро) посміхаюся, бо я знаю більше, ніж скажу, більше, ніж ви знатимете. І повертаюся до зали оперового театру, де вже пройшов антракт і знов погасло світло. Танки при дворі фараона. Мені ввижаються маси, що носять важке каміння на

будову, колосся гойдається на сонці і, наче жовта сонячна ласкавість, — ці звуки. Знайома йосифова мелодія виходить над усе, та ось він і сам починає цнотливий танок. Його бачить Тайах — фараонова дружина. Тайах придивляється до вродливого юнака. Тайах виходить із групою наперед. Танцюють усі, але її одну бачить око. Вона показує в танку любовну досвідченість. Повнокровна жінка зійшла з єгипетських земель до Йосифа й до захопленого театру.

Перші хвилини я не думаю ні про віщо. Я відчуваю насолоду, милуючись чудесною жінкою. Трохи згодом я кажу собі, що справа більша, ніж я собі уявляю. А ще згодом — мені хочеться переплисти для неї океан і море. О, скільки б я тепер дав за ту юнацьку наївність і вразливість! Юнак хоче бути досвідченим і старішим, а прийшовши до цього всього, жагуче бажає повернути наївні, нерозумні дні.

Тайах танцює в захваті. Вона показує Йосифові свою любов і силу. Одіж на ній лиш підкреслює довершеність жіночих форм, її обличчя блідне навіть крізь пудру. Вища статева насолода танка сходить на неї. Вона — в нестямі. А хори інших танцюристів завиваються навкруги. Соромливий Йосиф захищається мляво. Падає на коліна й ниць. Падає на землю й Тайах. Вона котиться по землі, повзе. Нестямна жага гонить її. Раптом заходила, закружляла сцена. І, врочисто ступаючи, Тайах виходить на середину. Вона несе фараонові одіж Йосифа. Гримлять тривожно фанфари й барабани. Що він накоїв, цей Йосиф? Він посмів думати про обійми царської дружини? Ганьба йому, красному! Візьміть його на щити й винесіть геть! Похмуро стоять колони, коливаються луки й якісь щити. Наче знов колосиста нива. Піраміді — зростати вгору з шершавого каменю! Кінець виставі, що показала спокушеного Йосифа.

Я виходжу на вулицю й іду. "Оце вже вона. Тепер мені не викрутитись". Я констатую, що й викручуватись мені не дуже хочеться. Підходжу до пам'ятника, звідки видно огні порту й море. Маяк навперемін кладе на море то червону, то зелену смугу... Стою довго, доки вогники сірників, що запалюються регулярно й догорають до краю, зацікавлюють мене. Гуляючи, проходжу повз лавку. Бачу мужчину й жінку, що мовчки сидять. Одне тримає сірника, а друге швидко перебирає пальцями обох рук.

Це закохані глухонімі, що почали свою розмову десь яри світлі ліхтаря й кінчають її тут, на тихім бульварі, під подувом морської вільгості.

Зрозумійте психологію старості, юначе. Народивши вашого батька, ми все життя вважали себе старшим і розумнішим за нього. Вас ми констатували, як першу пересторогу й нагадування про Потойбічне. Звичайно, ми з вами серйозно рахуватися не могли. Ми навіть ворожб дивимось на вас, бо ви женете нас до могили. Ви випиваєте наше погасання, красуєтесь і ростете. В цьому — закон існування. Пам'ятайте тільки, що ви теж будетд такими, як ми, — стережіться вимовити поквапне слово.

Але — не мій жанр, шановні, навчати й виказувати гіркість. Я достойно несу прапор старості. Мої спогади я присвячую молодим, сміливим і чуйним, їм віддаю я на суд юнацькі помилки й перемоги, щоб збудити їхні думки, щоб спонукати їх на шукання яскравіших просторів і горизонтів.

Я не виходив кілька день з монтажної кімнати. Одна з чергових картин була закінчена, режисер показав її дирекції, а зараз ми сидимо з ним удвох між рулонами плівки і скорочуємо. До речі, я — автор сценарію.

Я сиджу біля монтажного столу, а високий режисер ходить по кімнаті. Одною рукою я рухаю моталку, продивляючись частину фільму на руках.

— Ви, я бачу, знаєте монтаж і вмієте тримати в руках плівку, — каже режисер, — але ви б не дозволили, коли хтось почав би виправляти вашу роботу? Правда ж ні? Можете не відповідати, я бачу відповідь.

Моє мовчання надає йому сміливості. Це його перша картина, це мій перший сценарій. Автор із режисером зійшлися, таким чином, вирішити взаємини. Ми обоє могли бути об'єктивними, могли розмовляти тактовно, логічно. Тоді питання це — режисер і автор — стояло дуже гостро. Багато списів поламали прихильники однієї й другої групи. Але до згоди тоді ще не прийшли. Власне, не до згоди, а до розуміння законів кінематографії. Нам це дивно й згадувати тепер — невже сценаристи не знали, для чого вони пишуть? Невже їм неясна була механіка ставлення їхніх сценаріїв? Невже... але те, що зрозуміле є тепер, — тоді набирало великої гостроти, було гарним демагогічним способом для зриву роботи і зміни кінокабінетів.

Починаю я здалека й щиро.

— Творчість, — кажу я, — поняття егоїстичне й навіть егоцентричне в своїй глибокій суті. (Нині я не так думаю!) Коли я робив сценарій, мені здавалося, що його можна з початку й до кінця записати в біблію або вирубати зубилом на мармурі. Коли я скінчив писати, він мені видався трохи нудним. А через тиждень я вже ненавидів його, як мою майбутню смерть. (Нині я не так думаю!) Я виносив його в собі, як кобила — лоша. Спочатку вона певна, що її син буде шляхетним скакуном і весь вік ходитиме в шовковій попоні. Коли лоша родитиметься — їй буде просто не до думок. А потім вона його забуде. Є інакші

автори, але я вважаю себе за пересічного автора. Тепер дивіться, що ви зробили з моїм лошам. Ви вкрили його попоною на 2800 метрів. Ви нагодували його шоколадним вівсом. Ви вифарбували його в червоний колір і — о небо! — ви одірвали йому голову й хочете приростити її в іншому місці.

Ми так розмовляли з годину. Ми встигли б і посваритися, та знали, що картину треба кінчати, і стримували себе. Я й досі ціную витриманість високого режисера і його шляхетне поводження.

— Коли режисер ставить сценарій, — кажу я, — він мусить твердо засвоїти основну авторську думку, тему, проблему. Це не стосується до сценаріїв, де немає таких інгредієнтів. Засвоївши й погодившись, режисер починає думати. Треба йому дати часу на думання. Бо коли його погнати, він ставитиме, не думавши, значить, картина вийде без думок. Думання може відбуватися в різній формі. Не неодмінно, щоб режисер приходив на фабрику щодня і, сідаючи від 8-ї до 4-ї до столу, думав. Він може піти до знайомої дівчини, випити з нею пляшку доброго вина й цілувати її, як свою. Весь час свідомо й несвідомо йому стоятиме в голові ідея сценарію. Коли він повертатиметься додому, йому дорогою трапиться цікава, рухлива тінь од ліхтаря, похитуваного вітром. Режисер вийме книжку і запише дещо, що не матиме зв'язку ні з ліхтарем, ні з вітром, ні з дівчиною. Просто ми ще мало вивчили закони нашого думання. Ідея сценарію мусить стояти перед очима. Режисер проглядає всі кадри. Деякі він викидає — вони затьмарюють або шкодять ідеї. Деякі він переставляє на інше місце — там вони з кращими сусідами краще йому служать. Деякі він вигадує — вони звучать в унісон з іншими, зміцнюють його ідею. Вона вже стала його — ця ідея сценарію! Тоді режисер береться до провідників ідеї — до героїв. Він мусить їх знати так, як батько не знає дитину. Пам'ятає, що вони "так" себе тримають у сценарії тому, що вони перед сценарним

життям жили "так і так", а після сценарного життя житимуть "так, так і так", помруть з отакої причини і в певнім оточенні.

Режисер лякається. Хіба можна все передбачати в людському житті? Це буде сухар, а не людина! Я пояснюю думку й заспокоюю співбесідника. Він не так одразу зрозумів — йому здалося, що я захоплююся трафаретними, а не живими людьми.

— Я з вами погоджуюсь, — каже режисер, — та коли я не вірно зрозумів авторову думку в сценарії? Невже ви за те, щоб до мене приїздив автор (я на вас не натякаю, вибачте), — він замовк на секунду, — приїздив автор і контролював би щодня все те, що я знімаю? По-перше — він не знає ще ремества, щоб мені перешкоджати робити кадри. По-друге — режисер я, а не він, і, навіть погодившись із його трактовкою кадру, я зроблю так, як я розумію, і він нічого не зможе змінити. По-третє — хіба автор знає, як звучатиме той чи інший кадр поруч із другими, коли я його поставлю на призначене місце? Ви це розумієте, що побачити кадр там, де йому належиться стояти, — ціла наука, й не кожний навіть режисер це уміє. Що ж авторові залишиться робити? Посваритись зі мною та поїхати? Чи що інше?

На монтажному столі лежить частина фільму. Слухаючи режисера, я повертаю ручку моталки. Очі мені болять. Дрібненькі малюнки (їх 54 на метр) миготять перед очима. Та я бачу, що цей ось актор — він стоїть тут праворуч — не так тримає руку, як далі у великому плані. Беру ножиці й вирізую шматок руху.

— Може бути, — резюмую я, — лише така постава цієї справи. Автор, продаючи сценарій, знає, що установа, яка його купує, — розуміє ідею твору вірно. Завдання установи — щоб режисер засвоїв цей вірний погляд на твір. У процесі роботи

довірена людина установи мусить увесь час бачити, як режисер провадить ідею сценарію. Коли він псує — відібрати від нього ставлення і передати іншому режисерові. Коли він не дотримує дрібниць — не напосідати, поважаючи творчість — цебто процес, якого логічно викласти не можна.

Режисер, я бачу, починає ставитись до мене прихильно. Я ловлю момент і вирізую з картини цілу сцену на декілька метрів. Режисер злякано на мене зиркає, але я не чую заперечень. Кручу далі ручку моталки.

— Я, пам'ятаєте, приїздив до вас як автор, — монотонно дзирчить моталка, — місяців зо два ходив до вас у павільйон, коли ви знімали. Але я радий зараз похвалитися, що другого ж дня я вже знав, хто я. Ви розуміли мій задум правильно, а з вашим виконанням я не погоджувався. Я почав гостро ненавидіти головного актора, актрису мені хотілось напоїти п'яною, щоб її трохи розвезло й щоб вона сміливіше ходила по кімнаті. Дядька героя я б вимочив у солоній воді, щоб у нього шкіра на обличчі загубила сліди масажів. Невідому дівчину з вулиці я зробив би романтичною і примусив би поводитись цю повію так, як тримається порядна жінка. Я не згідний був ні з чим. Мені здавалося, що ви умисне, на досаду мені робите.

Високому режисерові обличчя починає нуднішати. Він дивиться на монтажний стіл так, ніби там лежить його дитина, а я їй ллю на живіт холодну воду.

— Чому ж ви про це мені не казали, — видушує він із себе, — я міг би де в чому погодитись.

— Я вам спочатку казав. Потім я зрозумів своє місце й сидів у павільйоні, примусивши себе забути, що це мій твір так скальпують, і шукав собі веселих думок над домовиною мого

створіння. Часом я прокидався й видумував для вас кадри й точки знімання — пам'ятаєте, ви не раз використовували це. Я ходив по павільйону лиш для того, щоб бачити, як можна те, що написано в кадрі, переводити на плівку. І я, дякую вам, — багато бачив.

Моталка починає густи нервово в моїй руці. Я доходжу до епізоду, що його треба викинути. Він величенький — більше сотні метрів. Я знаю, що режисер опиратиметься, треба скоріше повертати розмову на інше, але мені шкода втрачати розгін, і я кінчаю думку. Знаю, що за епізод мені однаково доведеться сваритися.

— Тепер права автора виступають на перше місце. Саме тепер, коли ви кінчили знімати і змонтували картину. Тепер я бачу все, що вийшло, мені видко, де моя думка й де її немає. Тепер я можу з вами й сваритися за те чи інше місце в картині. Я навіть мушу сваритися, бо чого вартий творець (майстер — як хочете), коли він не сміє піднести голосу в обороні свого виробу. Він сміє, він мусить! Наприклад, оця сцена... (я довго тлумачу непотрібність сцени, вислухую зауваження, що на сцену витрачено гроші, час, плівку, енергію; я запевняю, що на першому місці є якість картини, а не бухгалтерія й т. ін.)...

— Але заспокойтесь, — кінчаю я, — я не хочу підносити свого голосу, я сваритись не буду. Режисер здивовано дивиться.

— Я тепер чиновник на фабриці й перейду від авторських сентиментів до чиновницької твердості. Ви не погоджуєтесь викинути цю сцену?

Мовчання.

— Тоді ми підемо зараз до Директора — хай він нас розсудить.

Я гашу електрику на монтажному столі, і тоді ми обоє помічаємо, що надворі вечір чи ніч. Директор уже поїхав з фабрики додому. Ми замикаємо монтажну й виходимо на вулицю. На небі зорі південні, блискучі й миготливі. З моря реве вітер. Заходимо на територію фабрики, ідемо до її краю і стаємо. Внизу під нами чорніє море. Чути шум і рокіт. Він розлягається по березі, впивається в землю й росте з неї, як трава — густа, висока й страшна.

Завтра ми епізод цей, звичайно, викинемо. Директор буде на моєму боці. Режисер сердитиметься, та, побачивши картину потім, змінить свою думку. Коли ж картину ухвалить преса й громадськість, — режисер мене почне поважати. Я за свій смак не боюсь і знаю, що це буде.

Стоїмо кілька хвилин. Море — воно вурчить і гуде.

"Чого ви сваритесь, чудаки? Все, — хлюп-хлюп, — дурниці. Потоплю я сьогодні човна з такими дурнями. Ша-шуу! Які ви смішні!" Перед морем завжди себе почуваєш ніби винуватим за те, що мало живеш. За те, що малий такий. За гнів і хвилювання.

— Підемо вже?

Ми йдемо територією фабрики, виходимо на вулицю й чекаємо трамвая. Ми розмовляємо.

Декорації в павільйонах — мов людські фортуни. Коли зайти до них і пройнятися їхнім диханням, завмирає серце від дотику чужого нутра, стаєш частиною чужої квартири.

Вийшовши з декорації одної, потрапляєш до іншої, і перша виглядатиме тоді обідраною нікчемністю. Стіни, що здавалися товстими, міцними й теплими, — одразу побачиш, які вони насправді — з фанери, тонких брусків і шпалери або вапна. Не декорація, а наочна філософія життя. Дивлячись, як обставляють та прикрашають різні декорації, я багато дечого передумав. Я навчився відрізняти людей від тих речей, серед яких вони живуть. Я знав, що можна вийняти людину з декорації, яку вона собі сама або інші їй збудували, і порозмовляти з такою людиною, позбавленою оточення. Це дуже цікаво й може дечому навчити. Я віддаю за це мою подяку Професорові.

Ім'я Професора ви можете знайти в історії архітектури Республіки, — його будинки, сміливі й прості, і досі прикрашають наші міста. В історії Великого Кіно — в нього почесне місце відданого й невтомного працівника, непомітного, скромного й упертого в роботі. Розповідали, що він показував теслі, як тримати сокиру, а маляреві — пензель. Як зробити краще форму для пап'є-маше й як швидше вийняти звідти масу застиглого картону. Як обробляти вогнем дерево, щоб воно виглядало старим і красивим, як з мішків швидко мати гобелени. Його майстерно оброблені стільці для історичних картин давали заробіток майстрам фабрики, коли вони виходили за ворота. Такі узори і подібні візерунки з'явилися швидко в меблі на ринках Міста — і мали добрий попит.

Професор переходить із павільйону до павільйону. Я штовхаю актора, що близько мене стоїть, він нас знайомить. І ось я вже йду з Професором.

— Ви давно приїхали? — каже він мені.

— Та недавно.

— А надовго?

— Не знаю. Працювати.

— Дуже приємно. Ходімо зо мною до першої знімальної групи.

Знімальної групи тепер немає — такої, як була колись. Тепер є так звана "режисерія фільму". Один режисер і в нього від десяти до двадцяти помічників. Перший помічник — оператор, другий — художник, третій — організатор і т. ін... (див. "Популярний підручник організації", видання кінофабрики "Об'єднаних Націй"). Винайдена плівка найвищої чутливості й колосальної світлосили об'єктиви в знімальних апаратах — звели на ніщо неймовірну витрату світлової енергії фабрики. Нині знімають без штучного освітлення. Теперішня "режисерія фільму" не знає зовсім освітлювачів і всіх неприємностей, що з ними зв'язані. Тепер у нас актор живе в декораціях під час усього ставлення картини — не треба костюмерів і реквізиторів до режисерської групи. Зайві також гримери, бо чутлива плівка заборонила грим. Можна лиш деформувати обличчя і залишатися таким під час усієї роботи над фільмом. Отже тепер вищезгадані категорії робітників до складу "режисерії фільму" не входять. Через це одно — нині легше жити на світі.

Тепер послухаємо розмов режисера, оператора й Професора, щоб уяснити собі склад знімальної групи та ті зміни в методах роботи, що сталися. Режисер трохи гунявить.

— Я не розумію, — каже режисер, — при чому тут я. Я не мо-о-жу (він трохи розтягає слова, коли говорить) робити в таких умовах. Декорація мала бути на восьму годину ранку, а тепер уже обід. У мене акто-о-ри скаржаться Грим псується.

Помреж мій десь забіг і на очі не показується. Я тридцять років працюю, а такого не бачив.

Оператор хапає за руки Професора.

— Ну, я не можу. Вірите мені, що я не можу? Ніяк отой куток не можна освітлити! Дивіться: ось тут у мене будуть стояки, тут дві трисотки, тут угорі мух повісимо, в вікно — прожектор. Тепер дивіться, — оператор добуває спеціальне кобальтове скло, яке обезбарвлює декорацію, і дивиться, ніби запаливши всю зазначену світлову апаратуру, — дивіться, там зовсім чорний кут.

Професор сердиться.

— Я вже вам тричі будував. Я не винний, що ви так швидко змінюєте думки. Станьте сюди, подивіться, — Професор витягає й собі скло, — бачите, звідси коли зніматимете, все буде гаразд?

— Ні, я хочу ставити апарата тут.

— Це, дядю, я вам не дозволю, — Професор, коли сердиться, говорить "дядя", — я будував декорацію, обраховуючи її на певну точку знімання. Я вам не буду щохвилини перебудовувати. Ви ж самі дали згоду на таку точку й підписали ескіза?

Режисер явно ненавидить декорацію. Він ходить, мацаючи все руками, бурчить щось і лається. Мужицькії свити погано виглядають на екрані. Стіни оці сірі й нужденні — дерево й глина. Чому б на них не наліпити веселеньких шпалерів?

— Ми будемо знімати з сіткою, — вирішує режисер, — воно буде красиво, нерізке наводження на фокус дасть пригніченість.

— Буде красивенький кадр, — каже оператор, — я не буду брати стелі.

— Як це не будете, — спокійно зауважує Професор, — нащо ж я виробляв і вимальовував дрібниці? Можна було поставити самі стіни і навіть не фарбувати їх та не мазати.

Розмова має схильність перейти до стін директорського кабінету, де закінчуються завжди подібні розмови. Та на сцені з'являється хазяїн знімальної групи — адміністратор. Він налітає на режисера:

— Ви мене зарізати хочете! Призначено зняти сьогодні двадцять кадрів, а ви ще й не починали? За дві години починає третя група — на станції ампераж не вистачить. Реквізиторе! Костюмере! Помреже! Давайте сюди акторів!

Наче з-під декорації з'являються названі персонажі знімальної групи. Починається метушня. Обставляють реквізитом декорацію. Освітлювачі совають по долівці апаратуру. Оператор свариться за ампераж. Ставлять нове вугілля в стояки. Пробують, чи горить. Шаркотить і співає вогонь вольтової дуги в лампі. Метушаться робітники, переставляючи меблі. Скоро почнеться знімання.

Ми з Професором виходимо надвір. Нам не хочеться нічого говорити.

— Да-а, — кажу я.

— Мистецтво, — каже Професор. І ми розходимось.

IV

Хай простить тому небо, хто підозрює мене в повсякчасному ухилянні вбік із широкої дороги. Я ніколи не любив ходити по дорогах. Тому я й люблю море, що на ньому кожна дорога нова і кожне місце — дорога. Старість дає право це резюмувати. Треба не губити напрямку, бачити попереду верхів'я гори й іти крізь хащі. Я вас доведу до краю, шановні. І, зупинившися на останній перепочинок, коли наші шляхи розійдуться, я покажу вам перейдену путь. Ви побачите, як слідом за нами йтимуть дослідники шляхів. Вирубуватимуть хащі. Прокладатимуть шлях. І може зарости та непевна дорога, на яку ввесь час штовхають мене консерватори.

Я зовсім не хочу відчувати себе романістом. Коли я читаю роман — не мого сина, звичайно, — я уявляю собі заклопотаного автора. Він сидить біля столу, повний всілякої премудрості, знань і вражень, його лабораторія виробляє елементи майбутнього роману. Іноді автор зупиняється. Перечитує написане. "Це не цікаве нікому, крім мене" — раз! — він викреслює абзац. "Тут читач нудьгуватиме", — на тобі! — таємна обіцянка майбутнього захоплення вплітається новим абзацом. "Це читач не так зрозуміє", — героїне, не посміхайся — він тобі дасть тут плаксиву репліку. Автор ховається за лаштунками, а його герої ходять по сцені, коли він шарпає за шпагатинку. "Душка автор, — скаже прекрасна читачка, — як він уміло ними керує! Який він розумний. Я не могла покинути книжки". — "Я уявляю його собі красивим мужчиною, — скаже друга, — він, певно, так любить свою дружину". Розумний автор, якому тільки й треба, щоб його книжку прочитали, не встаючи з місця, за один раз, і зітхнули потім, наче по обіді, — такий автор досяг мети. Він сідає за інший роман.

Я не збираюся, пишучи мемуари, коритися практиці писання романів. Це мені тепер непотрібне. Мої романи вже написані, лежать по бібліотеках (а фільм-романи — по фільмотеках), вони дали в свій час те, чого я добивався. Там я, як чесний майстер, продавав споживачам смачну їжу й корисні думки. Тепер я не пишу роману. Я пишу мемуари. Згадую певний шматок життя, що мені він дорогий, і пишу про нього. Я не боюсь, що мій читач почне нудьгувати або йому не сподобається усмішка героїні. Коли б я писав романа, я за цим стежив би і мені не тяжко було б смикати героїв за ниточки, сидячи за сценою. Однаково — героїв видумано, герої безсловесні для їхнього автора, і він може ними керувати. Інша справа тепер. Я пишу насамперед для себе, і мені все цікаве. Я, може, не хочу показувати красивої, витонченої будівлі, а хочу так дати матеріал, щоб у кожного читача виріс в уяві свій окремий будинок художнього впливу. Той, кому тяжко буде прочитати до кінця, може відікласти книжку. Я не ображусь так, як образився б романіст. Значить, іще не час йому читати мої мемуари. Я, лежачи в могилі, можу почекати ще сотню-другу років.

Свою власну характеристику я почну з того моменту, коли я складаю конституцію, що їй підлягав би я сам, керуючи художньою роботою на кінофабриці. Складати для себе закони — неприємна річ. Добре було Мойсееві одержати їх на горі. Я їх проглядав і зробив висновок, що вони лише формулювали те, що вже існувало тоді на землі. Ці закони були в мозкових клітинах людей. Вони тисячоліття переливалися з кров'ю по жилах. їх породила в голові перша ж проллята кров і перший передсмертний зойк.

Я забув відзначити, що я сиджу на березі моря. Купатися — холодно, та я відчуваю екзальтацію й від морських пахощів. А пахне море, треба сказати, знамените. По-перше — гнилою морською травою, йодом, гіркою сіллю, холодним ефіром.

Солодка млость ефіру особливо п'янить. Тіло застигає в нірвані, ніби отруєне морською диявольщиною. Здається, що тіло не може вже знати болю й нівечення. Лежу на камінцях, обнімаю всі краї, слухаю, вдихаю в себе берегову гниль.

Як аргонавти в давнину,

Покинемо свій дім.

Ту-тум, ту-тум! Ту-тум, ту-тум!

За руном золотим.

Я співаю, бо я радий. Ніхто мене тут не бачить, як я, утікши з фабрики, роблю скрижалі. Небо не встеляють оболоки, грім не б'є на мій затишний берег, і вся природа тихо допомагає. Я кидаю камінець у воду — він підскакує на воді й тоне. Мене кличе заобрійна синь. Я бачу, як камінець опускається щораз нижче й нижче в глибінь моря. Ніби одразу біля берега море не має дна. Я нахиляюся до води і мовби торкаюсь рукою до холодного чола нареченої, до її холодної шиї. І як було всім зрозуміти, що в мене одна наречена, наречена з колиски, про яку я думав, мабуть, і тоді, коли не вмів ще говорити. Наречена, що для неї я жив ціле життя, їй присвятив сталеву шпагу й за неї підставляв під мечі важкий щит. Сімдесят років стою я на землі, пройшли переді мною покоління чужих і рідних людей, і всім я з гордістю дивився в вічі, боронячи життя й честь моєї нареченої, її коси, як струмені, розлились по землі, її руки, як благословення, лягли на поля, її серце палає, як серце землі, посилаючи жагучу кров на нові й нові шляхи. Для неї я був сміливий і впертий, заради неї я хотів бути в першій лаві бійців — бійців за її розквітання. Для неї я полюбив море, поставив на гербі якір, залізний важкий якір, що його

приймають усі моря світу, і колишеться над ним могутній корабель. Культура нації — звуть її.

Уявіть собі юнака — невисокого і стрункого, з сірими очима і енергійним ротом, погляд насмішкуватий і впертий, руки, що люблять доторкнутись до забороненого й відчути приємність там, де страшно. Руки, що люблять жінок і їхнє тіло, люблять парус і гвинтівку, а іноді полишають те й інше для любовного вірша. Людина без ідеалів, бо не знає авторитетів, без ворогів, бо вважає, що друг і ворог — два обличчя одного тіла, егоїст, бо не знає нікого не егоїста, цинік, бо так називають людей з їхніми думками, працівник і ледар в один час, бо думає, що людина працює для ліні й лінується для того, щоб працювати. Ці відомості трохи показують характер нового редактора. Та хай вони лише пояснюють його поведінку в цих мемуарах, де розум старої людини хоче переформувати клітини своїх сімдесяти років на молодий лад. Іноді йому щастить, і його молоде "я" рухає думку. Іноді крізь молодість проглядає спокійна досвідченість життьового шляху і спокійні білі поля висот. Прийміть те й інше, як приймаєте ви природу, що молодіє й старіє разом, прийміть, як море, що молоде є завжди через свою старість. Хай у вас лишиться дотик думок і тоді, коли вітер рознесе прах і хтось виросте з вічної матерії.

Я сидів над морем і раптом оглядівся, де я є. Позбирав свою конституцію з камінців, по яких розвіяв і'ї вітер, пішов переплигувати з каменя на камінь, подерся по горі й перебрів бур'яни.

Директор ходив, похитуючись і припадаючи то на одну, то на другу ногу, як моряк, — до речі, він і був колись моряком. Його корабель плавав лише в одному морі, бо, коли він служив у флоті, саме була війна, вихід в інші моря охороняли турки, і їхній крейсер "Ісмет" навівав жах і збуджував паніку у флоті. Несподівано з'являючись, він, як демон, налітав на туманні

береги і громив важкими набоями далекі поля й форти. Матрос малював собі велетенського командира невловимого крейсера. Залізні руки турка гнули залізні перила, коли він настирливо вдивлявся в горизонт, ведучи закованого в панцир гіганта. Щохвилі "Ісмет" міг полетіти від міни в повітря, та заворожив його командир — колосальний велет.

Матрос ненавидів його, як смерть і тайну. Ніч кругом стерегла проклятого хижака, а міни хиталися в воді під хвилею, і об них торкалася риба, зневажаючи смерть. Тоді вибирали темну ніч, темну, як кава з матроського пайка. З кожного корабля йшло в чергу кілька матросів. Бралося нікудишнього старого пароплава і його вантажилося мінами. Збірна команда без трапа, просто з берега плигала на борт цього брудного гробовища й відпливала в море розставляти міни. Цю операцію робилося в тих місцях, де мав звичку ходити ворог. Але спитайте в матроса, яка капризна річ плавуча міна, особливо вночі, коли треба поспішати і плисти далі, треба повернутися й додому, доки не вдарив по морю меч сонця й не накрив ворожий постріл. Дуже капризна річ плавуча міна, — кажуть матроси, і вони мають цілковиту рацію, бо ще ні разу не повернувся поганий пароплав, якого не шкода, до своїх берегів. Міни лежать на палубі й у трюмі, вогню запалювати не можна, блоками опускають їх у морську дорогу, вони непевні. Бувало, що зіпсується на міні ударник або вчиниться хімічна реакція в гримучім живім сріблі капсуля. Візьмуть розриватися тоді міни на пароплаві. Феєрична картина, що на неї після першого ж вибуху вже нікому дивитись. А то ще — поставивши міну, забудеш шлях і на неї ж повернешся. Проклятий "Ісмет" раптом ударить пароплав прожектором і не зведе його вбік, доки приміриться наводчик. Погасне прожектор несподівано, як і з'явився. Будуть красиво рватися міни на пароплаві від набоїв крейсера. Розставляти міни — вірна смерть для матроса.

Матрос це знає й матрос зневажливо свище. Він почуває під ногою хистку палубу судна, і йому не треба твердішої опори. Він може й умерти, та треба ще подумати, чи варт. Матрос перед смертю відпрошується на берег. Твердий камінь естакади, брук на вулицях і ліхтар, що біля нього починається й кінчається матроська любов, народжують йому прекрасну думку про матір І коня Савку. Матрос знову зневажливо свище. Але цей свист — чуєте? — має в собі мало певності. Він ховає страх і тамує дрижу. Матрос боїться, як кожна жива істота.

Негайно ж він шукає грошей і шукає жінки, щоб затулити в своєму роті крик смерті її устами. Він, як божевільний, стискає жінку, і вона, злякавшися, вивертається з його обіймів, тікає геть, зникає в пітьмі. А матрос ітиме від ліхтаря до ліхтаря. Йому залишилася година стояти на твердій землі й жити. Він пливе від ліхтаря до ліхтаря. Заходить до потайного салуну і дзвонить кулаком у двері, йому ще лишилася година життя. Він п'є якусь пахучу рідину, молочно-білу, розведену водою. Затуляє носа, щоб не занудило його від запаху одеколону, що він його п'є. (Горілки немає — війна). Методично ламає стільці, продавлює пальцем столи, плює на долівку й пробує розвеселитись піснею. А час іде. А пароплав гуде. Вимагає денатурату. Зляканий хазяїн приносить його з усіма приладдями до пиття: фільтром, хлібом, цукром і водою. Але матрос розбиває фільтр, топче хліб і нехтує цукром. Просто в горлянку виливає він півпляшки. Часами йому здається, що він уже на тім світі. Уперто натягає на лоба шапку. Губить помалу свідомість і чує, як скажено працює серце. Зовсім не відчуває рота й носа. Валиться на долівку й лишається на ній.

Матроса витягають із салуну недбайливо, як пса. Його волочать за ноги. На брукові кидають і розбігаються в різні боки. Матрос лежить, його трясе, він уже бачить десятий фантастичний сон, він мучиться неймовірно, бо кожен раз вивертають кишки з тіла. Тут його знаходить патруль, читає на

шапці адресу й волоче на корабель. Тиждень матрос у кубрику бореться з нереальною смертю й реальним доктором. Нарешті одужує. І тоді дізнається, що пароплав, на якому він мав повезти міни, щасливо полетів у повітря біля турецьких берегів.

Відтоді матрос ненавидить спирт. А коли йому треба пити, затуляє носа й цідить у рот по краплині. Це в нього є й тепер, я спостеріг одного разу й послухав його оповідання про денатурат.

Як аргонавти в давнину,

Покинемо свій дім.

Ту-тум, ту-тум. Ту-гум, ту-тум!

За руном золотим... —

співаю я, повертаючись до фабрики й несучи конституцію. Мене зустрічає кур'єр: "Швидше до Директора!" Я поспішаю до їдальні, де він тепер сидить.

Біля воріт фабрики товчуться люди. Актори й авантурники, жебраки й чеснотники, жінки, чоловіки й діти. Вони лагідно зазирають у вічі всім, хто впевнено ходить, хто твердо ставить ногу й високо несе голову: то, мабуть, хазяї, службовці, недосяжні режисери й всемогутні помічники режисерів. Тут вони товпляться з ранку до вечора.

їдальня міститься в брудній кімнаті, де стіни запливли парою й салом, столи покрито з минулого року папером, так він і лежить. Перед дверима стоїть напівгола жебрачка, яка нічого не просить, а тільки топчеться по своїй одежині й сумно

сповіщає кожному: "Конвертів більш немає". В холодну пору мухи сидять на стелі й обліпили електричний шнур, на якому висить лампа. Шнур зовсім чорний і дивно кострубатий. Мухи сидять і по одній умирають, сиплються на стіл і на похилені голови. В жарку пору — вони літають і пустують, граціозно сідають на хліб і на руки, злітаються до стелі, роблять мертві петлі і лізуть до рота й до носа. Ми, лагідно посміхаючись, невпинно женемо їх і не хочемо ділити з ними нашої трапези. Нам навіть дивно — як може бути їдальня без мух? До цього ще — пси. Невідомо, кого більше завсіди в їдальні: людей за столами чи псів під столами. Кожен співробітник має свого улюбленця. Деякі — двох і більше. Пси гуляють, жирують, плодяться й поповнюють їдальню щенятами, блохами й нудним запахом. Директор сидить окремо й їсть так швидко, ніби в нього в руці дві ложки. Я сідаю біля нього й розкладаю на столі конституцію. Я йому голосно читаю, а він мовчки їсть. Подають другу страву. Директор дає шматок м'яса котові, що сидить поблизу. Це матроська звичка — любити тварин. Одразу котові ще перепадає кілька шматків м'яса від людей, що сидять навкруги: таємна думка, що на них таким чином зверне Директор увагу. Така увага ні до чого, але людям приємно навіть погладити ту тварину, до якої торкалось начальство. "Як аргонавти в давнину", — співаю я сам до себе, закінчивши читати пункти, навіяні морем. І другу страву вже з'їдено. Директор мовчки думає. Пам'ять у нього гарна — кожне слово в голові.

— Роботи багато, — каже він, коли ми виходимо з їдальні, — тільки розбалувались вони всі. Халтуру розвозять.

Я не можу говорити — мені не дає авторське задоволення. Мого проекта блискуче прийнято.

— Ти, може, думаєш, що в рукавичках працюватимеш? — каже він далі.

Ми заходимо до зали переглядів, провадячи далі розмову. Це — невелика кімната, в якій, певно, завісився не один бідолаха, бо й тепер вона навіває думки про самогубство. Вона з тих кімнат, до яких нудно заходити й радісно виходити. Стільців немає. Дві-три лави стоять на брудній долівці. В кутку піч, що ніколи не топиться. Ми сідаємо.

— Лінії я одразу не братиму, — кажу я тихо, — бо тут, де справа торкається творчості, я не можу замінити собою всіх творців фільму. Я хочу заслужити в них повагу й авторитет.

Механік за стіною пускає апарата. Апарат деренчить і шумить, заглушаючи розмову. На екрані миготять шматки чергових знімань якоїсь режисерської групи. Директор робить зауваження про роботу оператора, хтось позад нас це нотує. Я мовчу, дивлячись на екран. Я вступаю до смуги повсякденних інтересів, приїздів на фабрику ранком, переглядів, розмов, директив, сварок, монтажів — усього того, з чого складається ціле наше життя, коли викреслити з нього неділі та весни.

V

— Любий Сев, — хочеться мені почати, — нарешті й про вас ітиме мова. У мене на стіні висить портрет — ваш дід у білій полотняній сорочці й в полотняних штанях, босий і без шапки. Він стоїть у садку, спираючись на палицю. йому не менше дев'яноста. Але він стоїть так, як ви стояли колись у Місті, у нього буйне волосся й рівні плечі. Він з однаковою гордістю стоятиме серед велетенських машин, він стоятиме на палубі океанського корабля, що йде в невідомі країни, він стоятиме з однаковою гордістю й серед неміряного степу, спираючись на палицю. Бо в ньому є одвічне обличчя Людини, суворі риси завойовника, серце мандрівника і творця.

— Любий Сев, — кортить мені казати, — я пам'ятаю й досі ваше сприймання життя. Жінку треба вміти понести на руках. Не боятися ніколи помилок, бо той, хто боїться, швидко старіє, і в нього холоне голова. Йому годі шукати повноти життя, йому досить тої молодості, що залишилася в нього позаду, а тої молодості, що е попереду й є навкруги, — він не бачить.

— Любий Сев, — хочеться мені казати ще далі, але я стримую себе й переводжу думку на інше. Мені не личить користатися прийомами романіста, щоб прив'язати увагу читача. Романіст обов'язково вже повідомив би, що "Ісмет" у нього буде діяти ще раз, що дванадцять весел матиме шлюпка, яка привезе до берега турецького міністра. Він побожився б, що герой не любитиме балерини, і потім показав би протилежне. Я цього не зроблю, хоч і кортить мені сказати кілька таємниць і кілька фраз, що. їх можна різно розуміти. Замість цього я просто перейду до дальших сторінок розповіді, щоб продовжити обіцяні мемуари старої людини, яка, проте, вважає себе здатною жити іще півсотні років.

Мені неприємно, що я написав останні слова фрази. Але тому, що я їх подумав, я не маю права таїти. Чи ж не обіцяв я казати тільки правду?

Моє перебування в Місті вступало до нової фази. Мені сьогодні сказали, що приїхав Сев. Я його не бачив. Художник Сев — мій перший друг. Прийшовши режисером до кіно, він поставив невеличку комедію й блискуче провалився. За це він дозволив собі відпустку на кілька місяців. Тепер він знову повернувся до Міста й буде ставити ще одну картину.

Я виходив східцями на третій поверх готелю. Горіли електричні лампи. Був вечір, що не віщував мені нічого Особливого, ніяких подій. Весело підскакуючи, я майже вибіг нагору й там раптом зупинився, пригадуючи, до кого йду.

— До високого режисера, — відповів я сам собі, поновлюючи рух по паркету коридорів третього поверху. Ми умовилися з ним порозмовляти увечері про сценарій — той, що він почав ставити. Отже, я йшов, як веселий журавель. Моя печінка почувала себе добре, і жовч не виливалась, куди їй не треба. Я був розігрітий, як віск, своїми планами, майбутніми успіхами, романтичністю натури, тишею коридора, відбиток чужих пальців залишився б на моїй шкірі, коли б хтось спробував узяти мене за руку.

Постукав до кімнати. Тиша. Ще постукав. Двоє голосів — жіночий і чоловічий — відповіли разом: "Можна". Я переступив поріг кімнати й одразу нікого не побачив. Праворуч під стіною на столі стояла лампа з абажуром і темною матерією на ньому. Від цього вся кімната була темною, задушливою і чужою, як вулиця незнайомого міста. Крізь одчинені вікна долітала музика ресторану, перериваючись і глухнучи, коли там раптом зачиняли двері. Потім знов лунала, вирвавшись в щілину. Пахощі жінки примусили мене глибше зітхнути, набираючи повітря.

— Добривечір, — сказав я.

Мені відповіли не зразу, певно, чекаючи когось іншого замість мене. Хтось біля вікна палив цигарку, і вогник її раптом збільшився, зробивши потім у темряві траєкторію яскравої зірки. З ліжка до мене озвався високий режисер:

— Засвітіть, будь ласка, горішнє світло.

Я повернувся до дверей і, доки намацував рукою вимикач, подумав, що я прийшов невчасно й мені краще піти, не перешкоджаючи людям заповняти вечірній присмерк

розмовами. Пахощі жінки знову долинули до мене. Я запалив світло.

Високий режисер лежав на ліжкові, що стояло ліворуч, упирався головою в стіну й ноги звісив на долівку. Біля вікна сиділа жінка — білоголова, стрижена, в англійській блузці, поклавши довгі ноги на стілець перед собою. Вона палила, дмухаючи в вікно, і ледве подивилася на мене.

Режисер одразу скочив з ліжка й простяг руку: "Дуже радий бачити. Уже гадав, що не прийдете. Сідайте, будь ласка, знімайте вашу куртку й почувайте себе вільно".

Я роздягатися відмовився.

— Дякую, — сказав я, — але ми сьогодні, здається, не встигнемо поговорити, я ще маю побачення з моїм товаришем, що вчора приїхав до Міста.

— Із Севом? — запитала жінка.

— Дозвольте вас познайомити, — заметушився високий режисер, — це, так би мовити, моє начальство з фабрики — редактор, а це моя приятелька й землячка.

Землячка, не встаючи з місця, простягла мені руку. Я її взяв — безвольну, трохи холодну й гладеньку. Жінка мені рішуче не сподобалась. Мені стало чомусь досадно. — З Севом, — відповів я, — а ви його хіба знаєте?

— Я Сева знаю, — жінка викинула у вікно сигарету і встала з стільця, — учора мене ось він познайомив.

Вона почала ходити по хаті. Я одразу став забувати своє незадоволення. З нею мені захотілося погуляти по вулицях, міцно притиснувши до себе її лікоть. Вона трималася так, ніби їй шлейф несли пажі. Розмовляючи з високим режисером, я відчував на собі погляд, крайки моїх вух червоніли.

— До побачення, — закінчив я розмову, — завтра умовимось. До побачення, товаришко. — Я вийшов з кімнати, почувши за собою, коли зачиняв двері: "Хочете чаю, Тайах?" Це мене вразило, і я навіть не в той бік коридора відразу повернув. Потім я почав згадувати, перебираючи прізвища й знайомих. Замислившись, я набрів на Сева, що мешкав за кілька номерів далі в коридорі і виходив кудись із своєї кімнати.

— Сев, Сев, — закричав я, — ви це чи не ви?

— Це я, — відповів Сев, простягаючи мені долоню.

Ми довго стояли, трясучи руки, як це завжди роблять і вороги, і друзі. Перші — щоб замаскувати ворожість, а другі — щоб заховати дружню теплоту.

— От ми й зустрілися, — кажу я, — а наче зовсім недавно ми з вами жили в одній кімнаті. Скільки це вже часу пройшло?

Ми установили точно, скільки пройшло часу, і це нас ані порадувало, ані засмутило. Що нам час, коли його є під нами й вище нас цілі гори?

— Провалили картинку, Сев? — сміюся я.

— Іще й як провалив! З музикою й барабанами, — регочеться мій друг, і луна йде коридорами, як у лісі. — Зате я тепер не провалю й не злякаюсь.

Стоїмо ми в коридорі довго, заходимо до кімнати й там знову стоїмо. Розмова наша мало має змісту, але хіба не досить того, що ми чуємо одне одного, бачимо й сміємось, як малі, не знати з чого?

— Сев, а хороше море, чорт його забери!

— Коли б тільки його не змальовували синьою фарбою і красивими епітетами. Обов'язково над ним мусить літати чайка, що квилить-проквиляє, буревісники, Що чують бурю, і кораблі з білими лоскутами парусів. Ідуть вони обов'язково вперед, море тоді уявляєш калюжею, яка гордиться з того, що по ній плаває білогрудий корабель.

— А матрос бронзовий і делікатний, — кажу я в тон, — він возить обов'язково привіти й закохується десь у смагляву дочку Індії, нудьгуючи за нею й простоюючи вахту мрійним чудаком. Керманичі всі бадьорі й сміливі, бачать рифи, як акули...

— Дайте ж мені договорити, — сердиться Сев, — я відповідаю на ваше запитання про море. Він запалив цигарку й став біля трюмо.

— Море — це розпутна красива жінка, яка хвилює більше за всіх цнотливих голубок. Ця жінка лише збуджує жагу, вашу шалену пристрасть. Як перша знана жінка, вона ввижається вдень і вночі. Задовольняє один подув пристрасті, але викликає два інших. Ви бачите, що вона брудна, оця ваша любов, вона іноді дурна й жорстока, але ніяка красуня в світі

не дасть вам стільки насолоди, бо вона є й залишиться першою жінкою, першою любов'ю.

Він промовчав.

— Море зовсім не синє, і чайка квилить над ним тому, що хоче їсти, а не тужить за кимось. На кораблях брудні, сірі, обвітрені паруси, і саме цей факт мені хвилює кров. Кораблі на морі поспішають перебігти свій шлях, щоб їх не захватив у дорозі шторм. Вони бояться моря, і їхній гордий вигляд походить від поспішності. Вони жагуче бояться, а ходять, бовтаються, перелітають з хвилі на хвилю, вірніш — хвиля підкочує під них свої піняві боки. Навкруги чорне страшне море, безодня води й гніву. Воно іноді поманить ласкавою синьою фарбою, іноді воно з небом зійдеться й почне чарувати. А натура його зрадлива, зовуча й сувора.

Я хочу теж докласти своїх міркувань.

— Матрос возить не привіти лише, — кажу я, — а й важуще золоте зерно, багатство й ситість, руду й метал. Обважніє трюм, як шлунок бджоли, коли вона повертається з поля. Над морями летить бджола простим шляхом. У трюмі пересипається зерно, гурчить метал, і чути, як за ілюмінатором проноситься вода. На вахті хочеться спати, і обважніли після робочого дня руки. Море, Сев, не забавка.

Сев одходить від трюмо. Виявляється, що він одягав там комірця й поправляв на собі краватку. Це мене зацікавлює, бо в нас ніколи не бувало люстерка, і ми все робили помацки. Мушу признатися, що це був перший і останній раз, коли Сев користався трюмо для таких дрібниць, як комірець і краватка.

— Де ви були? — раптом згадав він про нашу зустріч в коридорі. Я сказав.

— То чого ж ви звідти втекли так швидко?

— Там якась дівчина, і вона мені не... подобається. А взагалі я не хочу їм перешкоджати.

— Тайах її звуть?

— Я чув це ім'я, але при чому тут "Йосиф Прекрасний"? Там є така цариця, що спокушає.

— Оце вона там і є.

Я здивувався і схвилювався. Перше почуття я висловив, а друге спробував заховати навіть від себе. Моє ж серце — цей одвічний зрадник — нагнало на обличчя зайвої крові, я зробився червоний. Сев це помітив. Він нічого не сказав і почав проглядати журнал. Іноді він дивився на мене. Знову ховався за журналом. Ми розпочали розмову, провадили її з півгодини і сказали дуже мало слів. Я взагалі люблю людей, з якими можна розмовляти, не кажучи всіх слів.

— Сценарій морський думаю. (Коли Сев говорить иро свою якусь акцію, його слово, що визначає акцію, він вимовляє ніби з великої лігери, як щось важливе та підкреслене). Море, корабель, наші матроси й нудьга за батьківщиною.

Я лише слухаю, бо в мене немає нахилу до бесіди. Це він швидко помічає й непомітно змінює тему. І, нарешті, несподівано каже:

— Ходімо туди.

— Куди? — дивуюся я.

— До тої кімнати, звідки ви втекли.

Ми сидимо всі гуртом на ліжкові: я, Тайах і Сев. Навпроти нас ходить високий режисер, а на канапі сидить кінооператор в окулярах.

Я відчуваю біля себе тепле плече жінки, вона чудово пахне — якийсь солодкий, тремтячий запах, як звук віоліни. Мені хочеться сказати їй якусь приємність, показати себе веселим і цікавим, і... красивим.

— Ви танцювали, як єгиптянка — наче жагуча пристрасть текла в вас.

Тайах весело сміється й лукаво поглядає на мене й на Сева. Вона дуже стримана й холодна взагалі, а коли сміється — робиться близькою. Для всіх людей в неї холодний погляд і професійна усмішка балерини — одним ротом, білими зубами.

— А взагалі ви нагадуєте прекрасну мавпочку, — додає Сев серйозно, — вона гризе горішок на дереві й влучає звідти горішком.

— Монкі (Monkey), — інформую я, — так звучить це англійською мовою.

Так розмовляючи, ми не помічали часу, що поспішно крутив стрілки на годинниках і засипав синій дах неба цілими мішками світляків. Високий режисер мочив хустку рідиною зі склянки (то був чай) і клав собі на очі, шо були навдивовижу червоні й запалені. Він з нудьгою поглядав на горішню лампу, доки ми

догадались Її погасити. Високий режисер попік очі світлом прожекторів.

Інтимна темінь обгорнула кімнату. Оператор присунув ближче до нас канапу. Високий режисер сів і собі.

— Ви якісь дивні люди, — сказала Тайах, — нічого подібного я не бачила в себе на півночі. Я почуваю вашу молодість, як морське повітря.

На мою руку обережно лягла її рука й так залишилась. Я почав ворушити пальцями, помалу пестити жіночу руку. Тайах нахилилася до мене, й я нахилявся до неї. її волосся лоскотало мені вухо.

Я люблю людські руки. Вони мені здаються живими додатками до людського розуму. Руки мені розповідають про труд і людське горе. Я бачу творчі пальці — тремтячі й нервові. Руки жорстокі й хижацькі, руки працьовиті й ледарські, руки мужчини й жінки! Вас я люблю спостерігати, коли ви берете й віддаєте, коли ви ховаєте в одежі ножа, коли ви пестите ніжну шкіру жінки, коли ви боляче любите її й не хочете нікому віддати. Найбільше мені до вподоби руки творців. Перо і пензель, ніж і сокира, талановитий молоток! Чи знаєте ви, що рука, яка вас тримає, передає через вас вогонь життя? Вона вмре, ця невгамовна рука, а витвори її житимуть. Вона поспішає, виконує волю людини, що, підіймаючися з небуття, ледве встигає дати життя дітям і виконати долю творчого труда. Я люблю її — вічну людську руку, незвичайний символ, і розумію велич тої хвилини, коли друг дає руку другові: цим він передає самого себе, своє серце й розум, дихання дітей. Дві людських руки вкупі — це кільце, за яке, ухопившися, можна зрушити землю.

Моя кана випливає раптом перед очима, я перегортаю червоний жар і відчуваю легеньку прохолоду. Поправляю плед на ногах і підкладаю дров до кани. Кров не хоче вже мене гріти так, як півсотні років тому. Поги в колінах і кісточках ниють і тремтять, доки розгоряються дрова. Поступово тепло збільшується. Дрова охоплює полумінь. Червоне й гаряче листя його росте й в'яне. Раптом із листя вироблюються червоні чоловічки, вони сидять на дровах, махаючи синіми хустками. Моє холодне тіло набирає тепла. Я нахиляюся до кани, і гарячий вітер дише мені в обличчя. Наче йду я в пекучий день степом, щоки мої горять від крові. Далі я хвилинку тихо плачу. Очі в мене розплющені, я нічого не бачу, і на плед падають рясними краплями сльози. Це не значить, що я печальний, що мені боляче й що я щось втратив. Мої сльози так само, як і сміх, — це фізіологічні процеси, що їх звикли збуджувати в мені певні обставини. Але мозок у мене стоїть над фізіологією. Він знає, що сльози й радість — це невід'ємні частки людського щастя. Я дивлюся на руки, підставляючи їх ласці вогню. Мої любі, грійтеся. Ваша кров тече в синах: пілотові й письменникові. Ви не висли безсило від розпачу та невдачі, ви завжди чесно служили мені. Ви перші дали відчути ніжність жіночого тіла й відповіли ласкою на ласку. Дрова розгорілися добре. За вікнами негода. Тіло молодіє від тепла. На руки стрибає вогонь і тече по жилах. Я заплющую очі. Неси мене, часе, назад.

— Чи довго ми так сидітимемо? — питає наче з далекого далека голос оператора.

— Мені непогано, — каже Сев, — та мене вдома чекає вже, певно, помічник, з яким я розробляю сценарій.

Я нахиляюся до Сева й пропоную йому свої послуги. А через те, що між нами сидить Тайах, вона відхиляється трохи назад, коли я розмовляю з Севом над її коліньми. Я під сурдинку кажу

Севу кілька зайвих слів, що не мають зв'язку з моєю пропозицією. Вони передають моє сприймання Тайах. Вона й собі хоче слухати й нахиляється до наших голів, її груди торкаються тоді моєї руки. Я не ворушу ліктем, щоб залишити враження випадковості. Я чую пульсацію крові на шкірі руки.

Троє голів укупі, три перемішаних дихання, троє рук разом (Сев поклав і свою руку на наші), сутінь кімнати, дружба, до якої увійшла жінка повноправною серединою. Цю групу можна вирізьбиги на піраміді, бо вона е синтез і натхнення. Тишу перекласти на камінь, і вона буде тремтіти в напруженні. На неї падатимуть тіні подій, але вона вічна. Троє голів укупі!

VI

Сонце ще далеко за обрієм. Його дотики до хмар ледве-ледве можна розпізнати. Це навіть ще не дотики. Це погляд здалеку, від якого голубіє небо на тім місці, де зійде сонце. Море спокійне й темне. Повітря вночі чорне, а тепер — сіре, і можна бачити за хвилерізом, за маяком — тіні парусів трьох шаланд. Ми вийшли з готелю: Сев, я й актор-тубілець. Вулиця мокра від роси. Блідо горить ліхтар, він зблід, як жінка після пристрасної ночі. Перед готелем невеликий бульвар, що обривається до порту. Маяк уже погашено. Пароплав з чорним димарем і трьома червоними на ньому смугами видушує з себе дим, що помалу сотається в повітрі й заволікає: портовий вокзал, портові будівлі і склепи, будівлі зерноперевантажувачів, залізничні вагони на естакаді. Пароплав із жовтим димарем помалу підносить на грот-мачту прапор: темний квадрат на білому полі. Капітан заявляє цим, що він сьогодні відпливає з нашого Міста до своєї країни за море.

Ми йдемо серединою бульвару в напрямку до східців у порт. Бульвар нагадує клітку зоологічного саду, з якої вивезли

звірів і лагодяться її почистити. Ще не повиходили підмітальники, поливальники й чепурії — люди, що мають повне право зневажати нас: вони знають наші гріхи і бруд. Біля пам'ятника французькому герцогові стеляться вниз широкі східці. Герцог показує рукою своє задоволення з моря й торговельної гавані, що лежить просто перед нами. Він не дивиться ліворуч, де військова гавань, ще ліворуч, де нафтова, праворуч — де тепер царство зерна й шкір, ще праворуч, де за будівлями на молу — є море й на високому березі — рештки старовинної турецької фортеці.

По східцях ми біжимо вниз, як школярі. Східців є сот за дві. Добігаємо до вулички, нею йдемо ліворуч, минаємо торговельну гавань, де до берега причалили дубки й великі шаланди, похитуються в ранішньому снї ці дерев'яні будиночки, похитується сіно на деяких з них, і розноситься важке хропіння команди. Дзенькотять ланцюжки, перекинуті з шаланд на берег. У військовій гавані попритулювалися човни рибалок. Ми підходимо до них і зазираємо згори, з естакади. Наш актор починає бігати й шукати свого знайомого рибалку, віддаляється від нас і десь зникає. Море тихе й блискуче. Ми ходимо, не розмовляючи. Під нами шаланди, розпустивши паруси, похляскавши ними на тихому вітрі, одна за одною відриваються від берега, набравши вітру в парус. Вони довго сновигають у гавані, як нічні птахи, лавірують, хитрять із вітром і врешті, як гуси, випливають за хвилеріз.

Голос нашого актора десь лунає в ранковій тиші.

— Ей, на яхт-клубі!

Яхт-клуб уперго мовчить. Там немає ні душі. Актор надривається; ніби через усю військову гавань розтягся його голос. Нам набридає стояти на місці, і ми йдемо в напрямку голосу нашого актора. Наближаємось до спорудження на

бгрезі. Це — старий моторний човен військового призначення. Він стоїть на березі, підпертий з усіх боків. Ми прикладаємо долоні до залізних його бортів. Досередини заглянути важко, бо високо. Ми зневажливо штовхаємо ногами іржаве кермо, воно рипить, ми ворушимо вісь гвинта, вона злегка гудить, резонуючи в порожній середині. Погнуті борти, дряпини від куль і порвана сталь зруйнованої башти. Ми врешті пройнялися повагою до цього жертовника, на якому було принесено в жертву людські тіла. Коли, кому, скільки? Ми не маємо відповіді. Які передсмертні рухи бачила ця сталь, про що плакали сини чиїсь, розкидані в тобі, збиті до бортів ворожим набоєм? Тебе пестило море. Ти занурявся в хвилю, човне. Тепер ти стоїш на березі, і ми не бачимо на тобі гордих слів.

Ідемо далі й доходимо до краю молу. Вже зовсім світає. Над водою сидять рибалки-аматори, їхні самолови на довгих прутах нахилилися в ряд. Самолов — це вудка з кількома гачками, на кожному з гачків насаджено рачка або дрібну рибу: сардельку чи фіринку. Дрібну рибу ловлять сіткою на круглому обручі. За смугою води, досить широкою для того, щоб нею могло пройти двадцять пароплавів у ряд, кам'яним бар'єром стоїть упоперек хвилеріз. Він не з'єднується з землею, і до нього доходить човен. Море за хвилерізом бліде, біле, як оливо. Там якраз схід сонця. До нас підходить актор. "Переїдьмо на хвилеріз, — каже він, — туди за нами зайде шаланда". Ми чекаємо ще кілька хвилин. Ми чекаємо не самі. Кілька таких, як ми, рибалок з прутами й кошиками стають біля нас і кричать на хвилеріз неза-доволеними голосами. "Давай човна, — кричать вони, — давай човна, соні прокляті!" Нарешті від хвилерізу відходить шаланда на веслах. Хлопець уперто гребе, вигрібаючись на хвилю, що поволі вже почала здійматись у гавані. Човен іде помалу. Аматори з самоловами сидять і похмуро чекають. Саме при сході сонця піде бичок. Якась стара баба інтелігентного походження палить цигарку і плює в воду, ніби ворожачи. Причалює шаланда, легко пошарудівши об камінь бортом.

Ми сідаємо. Човен похитується на хвилі. Я сказав кілька слів про ранок і сьогоднішню неділю.

— В неділю моя голова найбільше працює, — говорить Сев. — Я за неділю багато придумаю кадрів для картини. Нікуди я не поспішаю, ніхто мене не викликає на фабрику телефоном, я працюю, як каторжний.

— Дубок з Кафи? — сказав мій сусіда.

— З Олешок. Бачиш парус? — відповів сусіда Сева.

Дубок похитувався серед гавані на якорі. Він був цілком безлюдний. На щоглах лише блоки вгорі порушували оголеність дерева. Паруси змотано. Бугшприт, завжди такий граційний, тепер обріс парусом, що лежить на ньому, як наріст на дереві. Ми об'їхали дубок з корми. За кормою на тросі прив'язано маленького пузатого човника. Він має таку ж форму, як дубок, так пофарбований — і здається малим дитинчам, рибинкою великого кита — дубка. Дубок називається "Тамара".

Хвилеріз підноситься над водою — з боку гавані на чверть метра, з боку моря — на два метри, метрів зо три завширшки і з кілометр завдовжки. Такі його ознаки цілком задовольняли управління порту. Хвиля розбивається, не доходячи до гавані, коли по морю ходить шторм на всі дванадцять балів.

Ми пройшли по хвилерізу в край, поминувши десяток рибальських хатин, що попритулювались до каменю із згористого боку. Це, власне, не хатини, а сякі-такі дощечки, фанера, стовпчики й рибальські кошики. Тут живе ціле літо родина рибалки. На зиму — вони переїздять до Міста на зимівлю. Шторми захлюпували їх піною й скаламученою водою,

шторми викидали до їхніх ніг морську траву й розпливчастих, як холодець, морських медуз. Рибалки тоді славили бога й ніяк не могли перекричати реву штормової хвилі. Лаялися вони знамените.

Ми сіли на іржаву стару гармату, що своєю вагою зміцняла край хвилеріза. Налітав спроквола невеликий вітер. Ми крали в когось день, бо сонце ще не зійшло.

— Сев, як може країна жити без моря? Які перспективи є в Швейцарії? Коли б я там жив, я, певно, повісився б на вершечку першої-ліпшої гори. їхня молодь з нудьги дряпається по скелях, одморожує носи й ставить рекорди. А нудно ж як! Сьогодні виліз на гору, завтра подерся на вищу, а людей навкруги немає, внизу під ногами бовваніє вся країна, димляться долини, блищать ріки, на згір'ях, як мох, ліси. Вони сидять у норі. Люди деруться на гори й ніяк не можуть їх перелізти. Вони ще роблять годинники, точно розділяють чужий час, думають, що годинники дадуть їм втіху й молодість. У вас є годинник, Сев?

— Зроду його не мав.

— Мені годинник нагадує фараонову тощу корову, що не може ніколи наїстися.

Біля нас рибалка спіймав бичка. Ми сиділи обличчям до вільного моря, де мало сходити сонце й підійматися перед нами на Місто. Далекий берег ліворуч вимальовується вже, наче виходячи з долини нічних тіней. Сев розповідає про жінку, що ніколи не бачила, як сходить сонце, і, проте, була гарної вроди. Жінка мене цікавить, я розпитую про ознаки її краси. Саме в цей час починає сходити сонце. Воно витикається з-за води й одразу ж відбивається в морі. Через це воно ввесь час

кругле й лише збільшується й збільшується. Тепер воно відривається від води. На ньому наче ворушить хтось блискуче решето. Кричать позад нас мартини. Кричать, кружляючи над водою й падаючи часом на воду за рибою. Сонце б'є в очі. Ми спочатку терпимо, кліпаємо очима, а далі повертаємось до сонця спинами й зітхаємо, почуваючи, як тепло на нас лежать промені сонця.

— Я відчуваю, що мій мозок наче холодною водою пополоскано. Це добре. Ви думали про мій сценарій?

— У вас щодня новий сценарій, Сев.

— А ідея?

— Я кажу — новий для темного ока. А себе я за таке не вважаю. Ваш сценарій має ідею, що її не можна цілком сказати словами. Мене завжди дратували всі оті скорочувателі чужих думок, вульгарні конкретизатори. Вашу ж конкретність треба назвати егоконкретністю, бо її треба формулювати лише вашими словами, до неї треба ще вашої усмішки, ваших манер і вашої веселості. Конкретність і діалектичність матеріалістичних ідей треба вміти бачити на ваших полотнах і у вашім фільмові.

Промені сонця лежать на наших плечах. Іноді повіває з моря ранкова течія повітря. Порт потроху галасує. На дубку вештаються вже люди. На морі шум. Хвилі б'ють у хвилеріз. Біля моря розмовляти нам так, як у степу. Море — це великий степ, на якому росте синя й чорна трава. Біля моря добре думається, і звичайні слова набирають таємного й великого змісту.

— Я розповім вам, яких я люблю людей, — починав Сев, тримаючи цигарку в зубах і шукаючи сірників, — був у нас на селі один дід. Біля ста років йому було. Кремезний, важкий дід, що забув уже рахувати онуків та правнуків, а синів геть усіх поховав. Став недобачати старий, і вигнали його правнуки, бо не міг він городу доглянути та за свій хліб відплатити. Оселився старий у землянці над рікою. На даху в нього зимою вовки ночували, влітку — трава росла, і жив дід так, ніби збирався свою сотню років іще раз переглянути. На лови він їздив удень і вночі, риба йому йшла до рук, як приворожена. Так він проживав — цей сліпий дід. Такі в ньому сильні були інстинкти боротьби, що він, сліпий, викинутий із життя, боровся за нього, як мавпа, що з неї пішли ми всі. У нього стало б сили й інстинкту боротьби на те, щоб з своєї печери пройти знову ті десятки тисяч років, які відрізняли його від пароплавів на річці. Він міг би ще й одружитися для повноти доказу, та несподівано його розірвали вовки на другій сотні літ життя.

Дивний настрій опановує нами. Холодна кров тече в риби, а чоловікові треба тепла. Завіває вітер у землянку, на даху шкребуться, гарчать і клацають зубами гості. Береш весло й ідеш на лови. Човен прив'язано до кілка. Ось він стоїть. Чи не набралося в нього води? Очі наче дивляться на густу пелену сірої мли. Пливеш по річці, гребеш весельцем, дзюрчить вода. Гребеш і гребеш, вигрібаючись проти течії, проти всього на світі, пливеш вперед.

Ми розігрілися на сонці, а актора нашого не було й не було. Сорочки ми поскидали, підставляючи сонцеві м'язи. Рокотить десь далеко моторний човен, перевозячи людей на пляж. По той бік хвилеріза пройшов до гавані пароплав. Він став посередині. Вивісив на щоглу прапор, запрошуючи себе оглянути перед тим, як причалити з закордонними товарами до берега. Та ось і наша пливе шаланда, її хазяїн уже давно

виїхав у море й наловив скумбрії. Проте він не думає ще кінчати. Ми помалу влазимо до нього.

Під нами море. Сев сидить на носі шаланди з ниткою самодура в руці. Це той же самолов, тільки — замість приманки — на гачках цесарчине пір'я. Я допомагаю хазяїнові тримати клівер-шкот і навіть забираю шкот від паруса. Ми пливемо, правуючи косо на хвилі, експлуатуючи вітер, і пливемо просто на вітер. Це приємно. Рибальство так захоплює Сева, що він приказує до кожної скумбрії, яка потрапляє на дно шаланди.

Вітер міцніє. "Сьогодні буде шторм", — каже рибалка. Його просолений ніс втягує в себе повітря, наче п'яниця запах горілки. "Буде шторм на десять балів", — каже рибалка. Він кладе шаланду майже зовсім на лівий борт, переносячи парус і повертаючи шаланду до хвилеріза.

Шторм розлютувався надвечір. На Місто з моря дмухав невпинно вітер. Ляскали десь залізні дахи. Шуміли дерева. На море насунув туман. Свист вітру й морського гулу часом перетинала сирена. Вона кричала методично, важким ревом пробиваючи пелену туману.

Ми наче наїлися дурману. Пальта наші роздуває вітер і намагається повалити нас на землю, коли ми, поминувши східці до порту, біжимо просто по стежці. Вітер твердий, як гума. Нам навіть униз тяжко бігти, і ми біжимо, наче упірнаючи під воду. Через колію, повз залізничні вагони — опиняємося біля води. Але це — гавань, а нам хочеться ухопити повітря з вільного моря. Естакада, з якої вантажать шкіру, елеватори для зерна, пароплав, що повернувся носом на вітер, знову елеватор, службовий портовий будинок, ще елеватор, ворота, вибігаємо на мол, що йде до маяка, і, нарешті, ось воно — море! Так яке ж воно гнівне! Ніби сам Нептун гойдається на кожній хвилі та б'є сандолею щоразу в мол.

Зовсім залягає вдалині вітер, ніби й не було його зовсім і не він натворив оцього жахливого біснування води. Спокійне повітря відпочиває недовго. Вітер потроху перелягає, шамотить над хвилями, що котяться одна за одною й котяться, і починає дмухати зовсім з іншого боку. Рибалки в таких випадках виходять за двері нетривких своїх хатин, котрі тремтять на морському березі, і, прислухаючись лівим вухом, кажуть: "Чимра налетить і вириватиме траву з морського дна". Вони зачиняться в хатинах і відрами питимуть кисле бессарабське вино, доки зійдуть на небо спокійні хмари й опанує морем благодатна бунаца — тиха погода, майже штиль.

З туману виринали нові. й нові хвилі, й чулося, що за ними йде ще неймовірна кількість інших. Туман був густий і, як високе сіре шумовиння, покривав розлютоване море. Ми сіли з Севом на мол і спустили ноги. Хвиля розбивалася об камінь і дохлюпувала до наших підошов солоні краплі. Часом ми помічали баранця на черговій хвилі й зіскакували на ноги, бігли вбік, доки за нами гналися розгнівані води. Сплески вилітали так високо, що ми крізь них дихали подвійною вогкістю шторму.

Ми розмовляли про ніжні пахощі степів, які може відчути лише чутливий ніс тубільця. Безконечний родючий степ поріс травою й поховав дороги. Як у морі, хвилюється його зелена поверхня, багато фарб розкидано по степу, щедрих, щирих фарб збудженої землі. І високе бліде небо блакитними шовками звисає до обріїв, дзвенить відблисками дорогого каміння, голубими переливами степової тайни й високими, наче з безвісти донесеними, мелодіями степових птахів, що приліпилися десь у небі й ніяк не знайти їх простим оком. Пливе степ, наставивши вітрила. Море — пустельний степ одного обарвлення й одного запаху. Через це людина шукає інших морів, дальших обріїв і солодшої тайни. Степ межує з морем, що завше приймало на свої вітри журавлів із степу.

Ми розмовляли про жінок і про Тайах зокрема.

"Вона, — казали її подруги, — змінила свій характер в Місті. Кількарічне кидання від одного мужчини до іншого, жадібні дотики до всього забороненого — десь ніби загубилося, і не впізнати колишньої Тайах". "Я така жадібна до всього, — говорила остання, — я, мабуть, вродилася авантурницею. Батько мій італієць, мати слов'янка. Я не можу всидіти на місці. Та з вами я ніби потрапила до лагуни. Мені хочеться тихо пливти, говорити неголосно й сміятися з того, що сонце світить і летять промені на сад. Ніхто, ніхто так не ставився до мене на світі".

— Вона звикла до рук, що простягалися її обняти. Замацане тіло відпочиває зараз і відновлює кінчики чулих нервів. Прийде час, коли ця жінка буде відчувати себе дівчиною, звичність і знання любовних утіх залишаться в ній, як згадка про давно читану, недозволену книгу. Вона відродиться для нового життя.

— А ми їй допоможемо в цьому, Сев. Яка це достойна річ — приголубити людину. Людське ставлення підіймає дух і дає силу рукам. Товариське оточення, безкорисна мета...

— Ви ж її любите, редакторе!

— А ви її кохаєте, Сев!

— Коли б вона була тут і чула наші зізнання!

— Ми її любимо обоє однаково. Вона — втомилася любити. Хай же це не пошкодить їй народжуватися на світ.

Море підкидало хвилі. Біля моря ми почували себе сильнішими. Далеке Місто тонуло в тумані наступаючого вечора. Тільки мол закруглявся з одного й іншого боку, перед нами море, а позаду — спокійна смуга води гавані. Ніби сиділи ми на вигнутому місяці, відбивалися в безмежному морі й пливли не знати куди по такій шумливій воді. Ніби за туманом, десь унизу, на колосальнім віддаленні вилискувала кругла планета Земля, і всі моря її ось-ось мали затопити сушу.

Ми рушили йти додому й зустріли в порту Тайах. Вона тримала капелюх у руках, і її золоте волосся куйовдив вітер. Одежі на ній наче зовсім не було — так вітер дмухав на легку тканину. Ми взялися усі за руки й потягли Тайах за собою на мол. Це було веселе біснування. Ми щось кричали, вибігши на мол, і були як паруси, що кожної хвилини можуть знятися в повітря й попливти один за одним у радісну морську безвість. Тайах щось співала, але хрипливі нотки почувалися в її голосі, немов хотіло прорватися ридання. Вона кинулася мені на шию і жагуче поцілувала в губи, притулившися всім тілом. Потім вона поцілувала Сева.

— Я, мабуть, сплю, — сіла вона на камінь, — дружочок, візьми мене за голову.

Сев почав фантазувати про далекі острови, про голих чорних королів і високі зелені пальми, що ревуть і гойдаються від шторму на піщаному березі. Дружочок, цебто я, намалював картину життя на цьому спеченому острові, картину сходу сонця, коли воно вертикально підіймається на пекуче небо, і заходу — коли сонце падає, одразу утворюючи чорну ніч тропіків, де немає сутінків і вечірніх тіней. Халупа на похилому березі, яка тремтить од вітру, і мево свічки, що раз у раз б'ється по стінах, і хазяї, не знати чого викинуті до цієї пустелі й забуті людьми.

Тайах слухала й мовчала. Лише поглядала па нас радісно, і забута усмішка, професійна усмішка балерини, набувала іншої виразності. Ми помітили, що в театрі в неї не раз з'являлася така ж усмішка. Під час танка, коли траплялися перерви й переходи, вона любила зайвий раз упевнитися, що ми сидимо в залі — я чи Сев. Ми й сиділи, у нас було одне місце, де вона завше знаходила нас. Вона не любила танцювати і танцювала холодно, коли не було в театрі знайомих, їй здавалося тоді, що вся публіка чужа, як купа каміння, розкиданого по залі. Треба було їй когось, хто репрезентував би глядачів. Зате нам вона танцювала так, що ми захлиналися з гордості. Тоді викликала її захоплена зала безліч разів, і вона підходила до рампи, усміхаючися нам і кладучи руку на серце. Нам заздрило все людське море.

Шторм, як розлютований оркестр, викидав щоразу нові й нові симфонії, збільшуючи темп і тембр. Коли б у таку погоду високопарусний бриг з'явився на морі, і ніхто не побачив би на ньому парусів. Тільки щогли гнулися б і хляскали шкотами, а команда, прив'язавшися до койок, забула б, де в людей стеля і де підлога.

Ми побачили, як хвиля несе щось на собі. Крізь туман ми розгляділи щоглу чи якийсь брус, подібний до неї. На один кінець ніби хтось кинув купу мокрої одежі. На щоглі лежить рукав, а з нього виглядає рука. Голова людини притулилася до дерева, і довге волосся розчісує вода. Передній кінець щогли йшов над водою, як простягнута з глибини моря рука велетня.

Сев полетів у воду і, не вміючи плавати, стояв по пояс у воді і чекав, доки щогла наблизиться до нього.

Я вагався, знаючи, що вода холодна, але щогла, підпливши до берега, почала битися об камінь, струсила з себе в воду закляклого вершника, разів зо два збила Сева з ніг і могла

потрощити йому кості. Я плигнув у воду й собі, скинувши туфлі й штани.

Екземпляр людини, що її викинуло море, був навдивовижу живучий. Ми його трусили й ламали, волочили по піску й садовили на землю, терли, гойдали й вибирали з рота в нього пісок і траву — доки він, нарешті, прийшов до пам'яті, його думки були далеко, дуже далеко, він проговорив кілька слів ніби румунською мовою й знов загубив пам'ять. Ми почали кутати його в піджаки. Він розплющив каламутні очі, й ми злякалися — такі вони в нього були сині. Ми не відривалися від зусиль його розуму вимовити ще щось, що дало б нам ключ, хто він є — цей бурлака з моря. Англійська фраза: "Води, ради бога, води" — нас збентежила. Румун чи англієць? Ми відрядили Тайак за спиртом.

"Де я?" — запитав незнайомий німецькою мовою, підводячись на лікоть. Його почало страшно нудити. Ми не перешкоджали йому. Потім віднесли його в затишок і зняли всю одіж. Це був прекрасний екземпляр мужчини. Обличчя обвітрене й мужнє, а тіло радувало очі чистими лініями. Ми викрутили його одіж так, що в ній не залишилось і краплі води, й заходилися розтирати незнайомого горілкою, що принесла Тайах. Потім ми напоїли нашого пацієнта цією ж рідиною просто з пляшки.

Зусилля наших шістьох рук, щира робота Тайах і наша, горілка в роті й шлункові — зробили своє діло. Незнайомий остаточно прокинувся і засоромився, відчувшії себе голим серед нашої компанії. У Тайах горіли очі. Вона не могла відірвати погляду від тіла цього матроса — ми знайшли якір на його руці.

— Прекрасний початок для майбутнього фільму, — сказав Сев, подаючи незнайомому його одіж. Той одяг-ся, і я

запримітив, як поступово розчарувалися очі Тайах, коли брудне матроське лахміття покрило прекрасні форми мужчини.

Тепер перед нами стояв блідий матрос, чорнявий і смаглявий, із затьмареними синіми очима, страшенно змучений попередньою мандрівкою на щоглі. Чорнява борідка пробивалася на щелепах, обличчя приємне, хоч і некрасиве. Вражав погляд, що завше був скерований в обличчя співбесідника.

— Початок добрий, — сказав я, ляскаючи матроса легенько по спині, — bist du Deutsch, Mensch?

Матрос оглянув нас усіх такими радими очима, ніби ми давали йому гетьманські клейноди при світлі рампи. Він сів на землю від слабості і простягав до нас руки, як божевільний. Далі він цілував землю й пророблював інші формальності, що їх завели мандрівники, повертаючися на рідну землю.

— Братики ви мої рідні! — нарешті почули ми його національність.

Потім матрос затремтів несподівано і випив із пляшки решту горілки. Він уперше злякано на нас подивився.

— Мене сьогодні розстріляють? — запитав він і зараз же знепритомнів від усього пережитого. Далі його непритомність перейшла в тихий, міцний сон.

— Я Богдан, — пропищав він, коли ми його підняли нести.

Матрос був досить важкий. До візника, якого ми здибали біля портової митниці, ми порядком таки натрудились. З нашої одежі йшла пара. Вже зовсім завечоріло. Моря не видко було

через туман. Шторм лютував, ніби велетенські руки перегортали в воді каміння, не жаліючи сили.

Ніхто не повірив би, що ми вантажимо контрабанду, коли б побачив, як ніжно посадовили ми матроса поруч із Севом на візника й помахали в дорогу руками. Далі ми з Тайах пішли з порту.

По дорозі ми зайшли до Професора й посиділи в нього з годину на китайських кріслах. Ми з'їли прекрасну диню, яка об'єднала нас, як люлька миру. Я одержав Будду з бронзи, що його чекав уже давно, божка з Індії, зробленого людськими руками в 15-му столітті.

— Історія цього бога, — каже Професор, — починається з останньої китайської війни. До того часу Будда спокійно спостерігав життя в кумирні. Його вкрав, звичайно, матрос експедиційного загону. Перед тим як забити свідка крадіжки — бонзу, матрос розпитав його, чи немає чого цінного в череві бога. "Сину мій, — відповів наляканий бонза, — завше в таких божках є найцінніша річ усього нашого життя. Найцінніша річ". Та матросові не пощастило перевірити слів китайця. У нього в кумирні ж одібрав Будду офіцер. Через те, що останній не чув інформації покійного бонзи, Будда й досі стояв у родині офіцера, як трофей геройського батька.

Я потрусив божка, перепрошаючи його за кощунство, і нічого не почув у нього всередині. Ми посміялися: я, Тайах і Професор. Останній, правда, знав, з чого сміявся.

— А ми знайшли в морі людину, — похвалилася Тайах, — матроса, красивого хлопця.

— Ви завше щось для себе знайдете, тільки не одразу йому закручуйте голову. Не забудьте, що матроси не здатні прив'язатися надовго. Кожен порт милий їм лише доти, доки не кликав їх гудок на борт. У кращому разі він подарує вам мавпочку або сергу зі свого власного вуха.

Ми промовчали.

— Одначе вас не задовольнить жоден мрійник і романтик. Вам треба сильної руки, пошерхлої руки моряка і його посолених вуст із запахом горілки й міцного матроського тютюну.

— Фе, Професоре, які у вас думки про мене! Невже я подібна на дівку з пристані?

— Тим гірше, що не подібні.

— Мене тягнуть обрії. Я почуваю себе молодою й наївною. Мені хочеться завше бути в вагоні поїзда. Професоре, напророкуйте мені щось цікавіше за матроса. Навіть за цього, гарного.

— Хай буде так, як буде. Так, як ви захочете. Ми вийшли від Професора, зігріті теплом цієї людини. Тихі вулиці Міста були повні штормового вітру. Він проходив площами, як господар. Море билося десь об берег скажено й грізно. Я зазирав у безконечно лагідні очі Тайах. На перехрестях вулиць ми зупинялися, бо вітер наче танцював навкруги нас. Ми цілувалися, не звертаючи уваги на прохожих, і йшли до іншого перехрестя. Там цілувалися знову, і я свистів з насолодою в пальці. Але вітер свистів дужче.

— Заходь, дружочок, — каже Тайах, коли ми рівняємося з її готелем, — це ж останній вечір. Завтра я від'їздю до Генуї. Доки ми знову побачимося, пройдуть місяці.

Проходячи коридорами готелю, ми помічаємо на Дверях Сева записку: "Повіз Богдана до лікарні. Повернуся пізно". Ми пишемо нижче: "На добраніч" — і заходимо до кімнати Тайах. Кімната молодої, привабливої жінки завше нагадує каюту. Тільки в ілюмінатор може литися таке свіже повітря! Каюту застелено килимом, по стінах пурпуровий шовк, блакитний газ повис на люстрі, високе ліжко виглядає затишно — справжня койка. Вона може приспати натомлену людину.

Ми сиділи, загубивши розуміння власності рук. Ми хилилися одне до одного, як дуб і лоза, і кожне з нас було то дубом, то лозою.

— Там умирає моя тітка, — сказала Тайах, — а в Мілані живе батьків брат. Поїдемо зі мною, дружочок?

Я промимрив щось, лінуючись відповідати, і поніс Тайах по кімнаті, не відчуваючи її ваги. Вона злякалася і здригнулася, шукаючи моїх очей і допитливо глянувши в них. Потім засміялася і, як воркітлива кішка, проказала мені на вухо: "А я думала..."

— Що думала?

— Що й ти такий, як вони.

— Тепер не думаєш?

Замість відповіді вона почала кружляти мене по кімнаті, доки не заморилася вкінець. Я попрощався й вийшов,

почуваючи, що неймовірний тягар узяв на себе такими стосунками. "Не загуби Богдана", — крикнула вона з дверей. Губи мої були червоні й ніби не мої, коли я вийшов на вулицю. В обличчя мені ударив вітер, штормовий вихор.

Ніч. На небі нагромаджувалися химерні темні скелі, море здавалося чорною пащею колосальної машини, звідти дмухало солоним густим повітрям, вітром неймовірної сили. Був шторм.

VII

День від'їзду Тайах відмічено кількома подіями. Таємнича рука завше підганяє багато вражень на один день.

На березі моря в досвітній імлі метушаться люди. Дубок "Тамара" похитується на якорі. До нього човнами возять цілі юрби дітей. Ще й на світ не зводилося, коли дубок об'якорився. Якір заграв — зачепився за дно. Канат витягся у воді, крізь біляву воду він наче розтягся, як гумовий. Морська хвиля обхлюпала дубок, почала повертати його, похитувати. Він став носом на хвилю, на невеличкий вітер. Від корми, де байдуже поверталося у воді кермо, голих щогол, клівера на бугшприті, цього слухняного клівера, що любить надиматися від низового вітру, — до лінії якірного каната, який натягся і йшов похило під воду — все являло собою прекрасний образ напруженої рівноваги.

Дітей возять десятками. Діти — з дитячого будинку. Однакове вбрання на цих громадянах Республіки гармонує з їхніми обличчями. Це аргонавти, що пливуть у перший морський рейс назустріч сонячній ласці. Вони сірі всі, як солдати, що хвилями стають на кордонах Республіки. Квіти життя виходять у перший морський рейс.

На палубі писклява дитяча метушня. Чотирнадцятилітки — найстарші між дітьми — дають лад дрібноті. Та годі за ними всіма доглянути. Вони все мусять помацати лапами, до всього принюхатися мокрим носом. Матросам вони вже набридли. Вихователькі не встигають задовольняти всю малеч. По палубі швидко з'являються мокрі місця, калюжі — ознаки хвилювання. Матроси лаються. Та розмови дорослих потопають у иискоті, вересках сотні малечі. Дитячий запах стоїть над дубком, і море, домішуючи свого вітру, дає густоту повітря, потрібну для інкубатора майбутніх будівників. Сонце ще не вставало. Коли з берега вирушає останній човен із кінорежисером і кінооператором, дубок все ще стоїть на якорі. Ранкове прозоре повітря не ворушиться над водою, і, може, через це й вода така прозора. Дубок видко ввесь — від вершка щогли до найнижчого краю кіля. Але на таку високу парусність кіль ніби малий. Режисер нічого не розуміє на кілях, але йому не подобається така непропорційність.

— Хазяїне, — каже він і позіхає, — у тебе кіль не з твого посуду.

— Який там кіль? — бурмотить хазяїн. — Кіль у порядку. Море спокійне. За такий вантаж ще й кіль їм справляй. Кіль акуратний.

Адміністратор знімальної групи підтримує рибалку. Йому хочеться скоріше відкараскатись од такої мороки, як діти.

— Не розумію, — каже він, — нащо вам тут краса? Адже кіль цей у воді однаково? І його ви не зніматимете.

— Ваш корабель не стійкий через кіль. Хай тільки дмухне більший вітер.

— Я й у горішній вітер повертався з моря, — ображається рибалка, але нахиляється над веслами, ховаючи своє поблідле відразу обличчя. Пролітає перший подув вітру. Човен підходить до дубка.

Знімальний апарат ставлять на кормі. Починають ляскати паруси. Витягають якір. Дубок повертається боком до вітру, щогли зарипіли, і вже бугшприт іде над водою, і ніс ріже плескітливу хвилю.

Чи є що зворушливіше за отакий парус, коли йде він, тремтливо випнувши груди? Чи є в світі щось подібне і чи може бути в світі щось подібне до такого незрівнянного змагання з стихією? Одцвіте буйне волосся в людини, облетять кучері, як з весняної верби, похолоне кров і похолоне серце, а людина все змагається, все простягає вперед долоні і, як парус, кличе пройти моря й пройти океани, припасти натомленим тілом до землі й дати сонцеві, дощам і вітрові робити їхнє діло. Коли барометр падає, море штормує, багато подій приходить таких, що дивно стає, де вони могли взятися, жахливі. У скаламученій воді моря, у розлютованому повітрі берега носяться отруйні рухання. І навіть по штормові є небезпека їхніх шкідливих впливів.

Сонце сходило перед дубком, обертаючись на місці. Діти не могли заплющити очей, захоплені таким великим вогнем. Вони сплескували радісно руками, штовхаючись і вилазячи аж на бугшприт. Кінооператор крутив. Режисер стояв позад апарата й радів від сцени, що мусила бути останньою в його фільмі. "Парусник з дітьми пливе назустріч сонцеві. Вогняний диск піднімається над обрієм".

Сонце, піднявшися, зайшло за невеличку хмару, що почала катастрофічне рости. Діти пустували, бо дорослі їх уже не могли помічати. Хмара розповзлася по небі. Вітер, що дмухав

поривами, доніс вільгість дощових крапель. Хмара наздогнала парусник і обсипала його дощем. Паруси намокли, обважнивши щогли. Недалеко вже й берег. Дубок розхитує щоглами аж занадто. Рибалки переставляють паруси. Мокре полотно обвисає й неприємно хляскає. Повні паруси вітру. Щогли нахиляються аж до води. Ще натискає порив вітру, і щогли падають на воду, витрушуючи з дубка верескливу юрбу. Наступної хвилини небо розвидняється, сонце блищить крізь прорвану хмару, і ніби й не було зовсім дощу. Через годину Директор дає інформацію репортерові про те, що "через непристосованість дубка до невеликої ваги й через неглибокий кіль трапилась катастрофа. Але дітей пощастило врятувати, крім кількох малих".

Директор виходить на площадку перед павільйоном. В павільйоні працює Сев. Світло прожекторів проходить крізь скляну стіну й ззаду освітлює колишнього матроса, що стоїть нерухомий на палубі свого нового корабля. Вітер обвіває цю фігуру з усіх боків, заблудившися поміж будівель фабрики. Поза матроса нагадує вантажника, що чекає, міцно відчуваючи землю, чергового ящика, втричі важчого за попередній. І тоді він не зігнеться, ніби вантаж покладено на віз, а не на живу людину. Директор запалює цигарку.

Клекоче великий двір фабрики. Усі бачать Директора й поспішають. Найманий шофер ладить машину. Він заліз майже цілком у неї й погойдується разом із мотором. Можна заприсягтися, що він боїться Директора, чекає біди. Це трагічна група — автомобіль і шофер, дві схвильованих істоти. Посеред двору вони тремтять, чекають, проклинають час, що зовсім зупинився в своїй поважній ході. Директор виходить із задуми. Він, як гармата, одкочується раптом назад і перебігає павільйон, ледве не збивши з ніг секретаря. Той доганяє поспішного Директора.

— Дитина задихнулася...

— Знаю вже. В морі...

— Та не в морі, а знімали тут немовля, а потім відвозили його автом додому, а мати дурна — сиділа, зачарована швидким авто, а дитина й задихнулася. У матері на руках. Мати плаче.

"Чи багато на людину може падати?" — думав Директор, простуючи до контори.

П'яного шофера посадовили на візника. Кінь не хотів довго рушати. Шофер тоді підносив ногу й натискав нею уявлену педаль, що мала подати газу до мотора. Він був у такому стані, коли кожний віз міг перетворюватися на авто...

Зовсім близько виблискує синє срібло моря! Нависло над заходом сонце. День пролітає поважно в міській суєті. Пароплав до далекої Італії обігнув морську опуклість і ніби потонув у морі. Давно вже розвіявся й дим, що довго виходив з-за обрію на небо. Сонце зайшло. Уважна врочистість подій — день почав називатись вечором. На кінофабриці Сев кінчив роботу. Подано автомобілі — розвезти акторів по домівках. Дехто почав сперечатися за місця в машинах. Кожний хотів їхати в першу чергу. Сев, натомлений, без шапки, рушає додому пішки. Вимучені актори, у котрих очі горять від пекучого світла юпітерів, очі засипано ніби жаринками, і голова йде обертом, — рушають за режисером, звільнивши машини. І одразу настрій до всіх приходить вечірній, коли незвично навколо все стає, хочеться йти в просвіт вулиць в ентузіазмі й захопленні. Над вулицею десь біля бульварів, лякаючи поодиноких мисливців за любов'ю, проходить пісня. Поруч Сева

йде лише кілька наймолодших акторів. Усі горлають. Я впізнаю їх.

— Редакторові привіт! Я приєднуюсь до них і додаю голосу до їхньої пісні.

Своїм звичаєм шторм, знявшись над морем, заносить на береги анархічності й непередбаченого хвилювання. Це залишається й по штормові.

VIII

Зауваження пілота

"Пишу я — Майк. Тебе, тату, не застав дома. Ти вийшов кудись розхвильований, як сказав мені твій старий секретар. Мені довелося пригадати маленький прийом архаїчного боксу, доки він мене впустив. А знаєш, мені набридло вже сидіти й тебе чекати. Екран я завісив. Кана твоя погасла. Як це їх розпалювати — такі дерев'яні колодки? Мука мені була, доки я примусив їх горіти. Ти не сердься, що я взяв для розпалу книжку з столу. Вона стара була й пошарпана. На тоненькому папері. Малюнки якихось кораблів, солом'яних парусів, пузатих китайців і значки пожовклою фарбою, як машинним маслом. Тату, ти не сердься. Вона прекрасно горіла. Коли я розпалив, спробував погрітися, та гаряче стало, і я краще сяду ось до вікна й розчиню його. Я чекаю тебе, а ти не йдеш. У кані горить огонь. Од нього людина самотня-самотня. Я не виношу самотності. Навіть у своїй кабіні я проробив віконце, щоб розмовляти з пасажирами. Руки мої на ричагах, а язик бовтається біля пасажирки.

Що б його ще зробити? Десь ти загулявся, тату. Я побігав по кімнаті, бо не люблю сидіти, і почав плигати через стільці.

Одного я таки потрощив. Але він старий був і чудний — увесь струхнявілий, мабуть, теж китайський. У тебе м'який килим на долівці, і я спробував стати на руки. Та занадто перехилився і тільки-тільки не потрапив ногами в кану. Незручна штука — цей вогонь на волі! Забув сказати, що перекинув також столика, який стоїть біля кани (круглий отой), і розсипав твої папери. Мені було дуже неприємно. Я почав збирати їх і підкладати за змістом. І що я побачив? Ти, татуньку, знову пером у папері длубаєшся? А я думав, що ти вже цілком здався на нашого Генрі.

Почитаємо, що ти пишеш, дорогенький! Ти не розгніваєшся, бо ж ми з тобою однієї крові. А я через годину знову вилітаю в рейс. Боюся, що з Індії полечу на Австралію — зупинка на Яві.. От би я хотів тебе обняти! Може б, і ти полетів зі мною, сивенький? Полетів би,полетів, я знаю тебе.

Значить, рішено — читаю. Треба ж мені посидіти тихо, а то знову крісло зломлю.

Прочитав. Молодий ти й досі, батьку. Порівняти мене з тобою, так я — футболіст, а ти гольфіст. Така стара гра — гольф. У футбольній команді я був форвардом. Ми стояли на першій лінії. Ми чекали, як яструби, — куди вдарить капітан перший бол. Тоді ми здіймали пил і тонули в ньому. Іноді мені щастило розглянути зблизька бол, а більше — я налітав і бив ногою в закручений клуб пилу й ременя, який затримувався до мого удару в ногах супротивника. Я почував запал боротьби. Бив головою, ногами, мордою. Це — одчайдушний спорт. Серед друзів, серед команди, я грав, як архангел.

Тепер візьми гру в гольф. Велика, велика площа. На ній є ділянки води, високої трави, чагарника, піску, рівного місця. Далеко на іншому боці площі — ямка, діаметр — кілька дюймів. Через усю таку пустелю, воду і траву треба гнати м'яча — до

ямки. Грати можна самому. Є вісім різних кийків для того, щоб гнати. Мета гри — загнати в ямку найменшою кількістю ударів. Я заздрю тим, хто може грати в гольф. Треба бути . неймовірно упертим. Треба вміти змагатися самому, без підтримки. Щасливо обминати всі перепони. На мене — так я сказився б, коли б мені довелося загнати м'яча у воду чи в чагарник і звідти його вибивати. Жорстокий розум вигадав таку гру. Битися на самоті.

Це мені спало на думку, коли я читав твоє. Невже не можна просто взяти м'яча і перенести його до ямки? А може, перешкоди виховують і вчать бійців? Мені боязно вимовити слово осудне — ти пройшов життя, милий! Привчати людей без бою досягати всього — це штовхати їх на смерть...

Слухай тепер далі. Море в тебе дійсно шумить скрізь. Море — на сторінках, а дівчина — десь поза написаним. Не сподобалось мені те, що ти даєш деталі кіноремества. Та, певно, ти не хочеш чути докорів у ледарстві. Ти хочеш зазначити, що працював, коли жив. Цікаво вийшло в тебе про руки, я мимоволі подивився й на свої.

Ти пригадуєш, що подарував мені Будду, коли я вперше сів за кермо? Чи не той це самий, що ти згадуєш? Тільки він був порожній, коли я кинув його в Індійський океан. Признаюсь аж тепер, що кинув. Він мені завше псував жіночі справи. Пасажирки цікавились Буддою, а я не міг нічого про нього вигадати. Кинув я його. Та середина була вже порожня. Ти поясни, в чім справа.

От коли б ти все писав так, як останній розділ. Вік мене зворушив. Не можна показувати тільки любимців. Тільки здорових. І пісня ввечері, на тлі неможливого дня — вивершила будівлю. Ти не пригадуєш часом, якої вони пісні співали? Це важливо. У нас тепер в моді "Пісня капітанів". Я тобі її випишу

— може, згодиться десь. Співають її пілоти. Мелодію я тобі проспіваю з дороги. Вона проста, як марш пропелера.

Ось вона:

Під тобою знайома земля,

Капітан!

Кораблі підняли якоря,

Капітан!

По морях бригантини пливуть,

Капітан!

У повітрі прекрасная путь,

Капітан!

Поміж хмари пропелер пусти,

Капітан!

Із туману до сонця лети,

Капітан!

Простягаються руки дівчат,

Капітан!

Щоб обнять, подолать і зв'язать,

Капітан!

Тих дівчат поцілуємо в грудь,

Капітан!

Журавлину співаючи путь,

Капітан!

Попід нами знайома земля,

Капітан!

Кораблі підняли якоря,

Капітан!

Така пісня. Слово "капітан" викрикується, як такт. Тільки обов'язково зазнач, що це пісня нашої ескадрильї.

Тепер скажи мені за Богдана. Чи це не той, що йому стоїть пам'ятник на березі? Він сперся на якір і тримає в руці поснащеного брига. "Онтон" написано на бригові. Це на мові острова Ява — Щастя. І він дивиться на море, де перепливають один одному дорогу кораблі. Бронзовий осміх пам'ятника миють дощі й негода. Я хотів би дочитати твої спогади, тату, мене цікавить, як бронза була колись живим тілом. І ти його врятував? За що його розстріляли? Яке гидке слово.

Дівчина мені подобається. Боюсь думати, що це моя мати. Режисер Сев і ти мусили ворогувати. Хіба що Тайах вас обох помирила.

Трохи не забув. Бриг "Онтон", Богдан і Ява, очевидно, зв'язані між собою. Ти, здається, не був на цьому острові? Він хоч і великий, на ньому є база для самольотів, але нудний. Ліси — неприродно чорні. Пологі рівнини і поруч — гори кремнисті й облізлі. Я не перелітав над цілим островом — там далі, кажуть, колосальні поля, плантації какао, рижу. Трава росте так буйно, що її не встигають виполювати між кущами кофейного дерева. Цукрова тростина, бавовна, багато купців, бідне чорне населення. Вірять у Мохаммеда. А колись вірили в Будду. Ще й нині можна серед плутаних стежок у віковічних лісах знайти галявини з великими йому будівлями. Камінь будівель обсипався. Статуя Будди під обвивщйю її травою виглядає кумедно. Вона як жива. Є ще купи каміння, що от-от розваляться, подібні до пірамід. До них я бачив цілі екскурсії вчених. Ніяк не розумію, що вони знаходять у тому камені цікавого. Іноді дійсно можна знайти вибиті на стінах малюнки. Та вони часто непристойні. Видно — яванці недалеко пішли від індусів.

А подобалось мені тільки те, як на Яві влаштовано аеродром. Коли підлітаєш, сонце вже сяде за Суматру. На крилах червоніє пурпур неба. Деякий час ідеш в сірій млявій тиші, забираючи височінь. Внизу видко, як ніч лягає густіш і густіш. На горі ще сірий вечір, а вже на землі тиха темнота. Раптом загориться на аеродромі Прожектор. Світить у небо. Біля нього другий освітлює землю й показує мені напрямок — як я мушу сідати. Свічу свого рефлектора і стрімголов кидаюся в безодню. Майже над самою землею вирівнююсь, роблю півколо і йду на посадку.

Бувай здоровий, тату. Я кидаю папір. Через три хвилини всі п'ятеро дверей твого будинку зачиняться за мною. Вибач. Привіт. Майк".

IX

Богдан, поставивши порожню пляшку під стіл, налив з другої собі і двом розмовникам і, витерши серветкою голене обличчя, почав:

— Коли ви і ваша рижа видра витягли мене з води, я прокинувся з думкою, що це не останній раз і що мені знову доведеться колись топитися, бо так сказав на острові Пао малаєць з одстреленим носом. За його словами, мені на роду написано втопитись. Проте щоразу я впевнявся, що мене зарано примушували виконувати це віщування. Щоразу я оживав. Через це — моя розповідь на три чверті буде розповіддю про те, як я тонув і як мене рятували. У мене перетрушені й пересолені вже всі кишки, і, коли таке життя продовжиться, я гадаю піти до лікаря і зробити собі зябра. Я спостеріг, що такі мої пригоди завжди траплялися тоді, коли я починав революцію, бунт або протестував проти несправедливості.

Ви мене витягли й вигойдали до пам'яті після мого останнього бунту. І соромно мені вам зізнаватися, що повстав я проти шлюбу. Працюючи в румунського рибалки, я одгодувався, як кабан. По мені жили грали, мов на коняці. Я повертався з роботи (саме час був рибальський) натомлений і голодний. Перехиляв дві миски юшки, їв сало і запивав кислим вином. Потім лягав долі і спав без пам'яті.

Воно й не туди, що сестра хазяїна точила в цей час на мене зуби. Вона була рижа і гнучка, як чорт. її очі могли

просвердлити залізо. А на мене вона дивилася і ніби вся блищала. Я одразу злякався, коли побачив вашу видру. Вона похожа, тільки очі м'якіші. Я набирався сил, збагачував хазяїна і, похитуючись на кормі шаланди, верхував у мріях степами вороним конем. Іноді з нами їздила ця Ганка — сестра хазяїнова. Сідала вона завше до мене й оглядала мене, як грушу на дереві. А мені аж ніяк не хотілось зайнятися жіночими справами. Тільки раз хазяїн підморгнув, кивнув оком на море й засміявся. "Дивись, скільки там риби, а в компанію я прийму", — сказав мені брат Ґанки, за якою впадали всі багатії і парубки по березі. Аж тут я заховав очі, засоромився і почав нишком готуватися до втечі.

Позичив у хазяїна грошей поверх тих, що він винен був мені, позбирав докупи свої манатки, які я придбав на роботі в'нього ж, і навіть поголився на дорогу. Та око жінки бачить і крізь одежу.

Того вечора ми всі трохи підпили. Хазяїн побив посуд і пішов до своєї половини, залишивши мене в кімнаті сестри і не вигнавши, таким чином, до мого постійного житла поза хатою. Я заснув. Уночі, коли хміль у мене проходив, я відчув на шиї руки — гарячі та міцні. То Ганка притулилася до мене, як парус — тремтливий і випнутий. Я увійшов у парус, як увіходить горішній вітер, і ми вдвох понеслися в одкрите море. Відмовити жінці — не моя звичка, а найбільше такій, як Ганка.

На ранок ми поїхали разом на лови, і взагалі — тиждень я не знав, де живу і що таке сон. Нарешті я прохолов. Це трапилось перед початком шторму, коли шаланди поспішали додому. Я сказав Ганці, що я жонатий і взагалі людина мандрівна. Вона хотіла пригорнутися, але я пересів на іншу банку. Цього не витерпіла б жодна жінка, та Ганка витерпіла. Докоряти за те, Що я забув, як вони мене врятували й внтягли з моря, — вона не стала, але пригадала мені дрібниці ночей

останнього часу, які я провів із нею. Я був невблаганний. Тоді вона вибрала хвилину, коли я поправляв парус, вставши з банки, і спихнула мене у воду. Моментально я опинився на кілька метрів позаду шаланди, що пішла, як скажена, від попутного вітру насуваючого шторму. Я залишився в такому ж стані, з якого рибалка врятував мене для Ґанки.

А до рибалки я потрапив оригінальне. Треба вам сказати, що я іноді хворію на ностальгію, цебто — у мене з'являється нудьга за батьківщиною. Тепер уявіть собі пароплав, що вийшов із Коломбо до гавані Балкан-ського півострова. Пароплав, звичайно, мусить набрати вугілля, — у нього є спеціальні вугляні трюми-бункери. До трюму спускають людей з лопатками, а вони знаходять там чорних зайців, з-поміж них — один китаєць, що задихнулися в довгій, жаркій дорозі. Вечір. Вугіль вантажать при світлі. Трупи — морока і затримка пароплава. Хто в такому разі осудить помічника капітана, коли він накаже опустити трупи за борт? Тихий плеск води — і по всьому. З чотирьох — двоє тоне зразу, а двох, похитуючи, несе вода річки, що саме входить до моря. Тепер дивіться, як з води підноситься рука, чути булькання води, рухання ніг — і один труп починає плисти, лігши на спину. На берег він не виходить, а вилазить. І губить пам'ять. Ви догадуєтесь — це був я, хворий на ностальгію. Гавань Балканського півострова . має при собі й місто. Назвемо його Табором, бо там був концентраційний табір з моїми земляками. Два ряди колючого дроту навкруги не дозволяли всім розлізтися по країні, як хробакам з лопуха. Раз на день приїздила сволоч до табору, тоді всі шикувалися у дворі з дерев'яними рушницями, їли гидко, працювати не пускали, щоб не розносили своїх думок по країні. Будь вони прокляті в бога й янголят, трижди навхрест...

Казати, як я потрапив до табору? А здуру. Заломив свою неіснуючу шапку й пішов. Ностальгія засліпить кого завгодно. Та й чув я, що в таборі одчайдушні люципери, не мають бога й

серця в животі. Вони вже десь одмовились жандарювати, штрейкбрехерувати і втихомирювати повсталу провінцію. Додому тягла їх ностальгія і цілющий біль пізньої свідомості; думалось мені,) що цей табір повинні вислати на батьківщину. І, пішовши до табору, я вистраждав із ним кілька місяців,

Нарешті приходить товста зараза — полковник. Я не жалкую, що він живий зостався, бо в такому разі їіощ можна ще багато куль бажати — перед сном і вставші від сну. Полковник натягає єдину нашу струну і грає "Дарагіє братья, — каже полковник, — гасподь бог наш всєвишній смілостівілся над намі. Всєх нас дома ждут жони і дєті і многострадальная страна. Мне удалось, памятуя свой долг атца і старшава таваріща, іспрасіть разрєшенія у властей і закантрактавать карабль для паєздкі дамой". Наша струна — ностальгія — вібрує і дрижить. Ми хочемо вірити, кидаючись від надії до розпачу. Одбирається сот зо дві. Решта клянеться, що не поїде на розстріл і ввійде в свою країну вперед багнетами. Рушниці у всіх дерев'яні, стрілянина відкладається до слушного часу, а люди, що жили, боролись і вмирали поруч, розгороджуються на ніч барикадами. Ранком у сірій млі вантажимось на корабель. Дехто плаче й побіліле обличчя наставляє на північ. Інші вимінюють хліба і з'їдають задумливо, перехилившися через борт. Я, потрапивши до рідної стихії, літаю скрізь. Корабель — великий парусник, старовинний бриг. Мачти на ньому чужі. Замість справжніх фок-мачти і грот-мачти — якесь непорозуміння.

На бригові є сліди ремонту на швидку руку. Походження він — не знати й якого: іспанець чи португалець, а може, й англійської роботи його дерев'яні борти. Є місця для гармат, забиті пізніше мирним хазяїном. Бриг розподілено на дві частини: глуха перегородка знизу й до палуби відокремлювала на кормі каюти для начальства, залишаючи багато місця для команди на палубі й в кубрику.

Носився бриг по морях, латаючи паруси, поновлюючи щогли і переходячи від дідів до онуків. Смолили його будівничі, смолили й правнуки. Пінили море, відкриваючи землі. Повісили прапори над чужими головами, затуливши сонце. Тепер бриг витягнуто з домовини, і ми вертатимемося ним додому, його й дельфін міг потопити, вдаривши хвостом або упірнувши під корму. Бриг одслужив уже службу на морях, — це порушення його спокою в тихій затоці корабельного гробовища скидалося на образу старості. Ми пливли на північ до рідних берегів. Була гірка неправда в тому, що ми пливли без жодного прапора. Скільки разів цей бриг повертався до континенту, гордо піднявши переможний шовк прапорів! На старість йому доводиться везти збезпрапорених солдат, які не сміють піднести над собою стяг зрадженої батьківщини.

Ми йшли в ранішньому тумані. Бриг рипів і кректав, розсохлий і страшний. Бісової віри вітер ледве надимав паруси. Туманний ранок. Я ходив понад бортом задуманий. Мене тривожило те, що перед від'їздом у гавані вештався французький офіцер і, як зацікавлена особа, поглядав на бриг. Наш полковник, прощаючися з берегом, ніби знайомими очима подивився на француза. Більше нічого. Та я пройшов огні і води і дещо страшніше за ці стихії. Мене обдурити тяжко. В цей час мене покликали наниз. Посуд наш здорово протікав. Я пошукав сокири, бо я тесля, і не знайшов її ніде. Це мене ще більш навело на недобрі думки. Полковник дуже лютував, йому не сподобалась можливість втопитися на такому судні. Бригом правував поганий, кривий і кошлатий румун з двома матросами. Він дав мені пощерблену сокиру, якою не те що тесати, а й рубати тяжко. Я почав латати дірки. Та їх, наче на зло, було безліч і все з'являлися нові. Гниле дерево не тримало цвяхів, і мої латки одлітали під напором води. Тоді ми заходилися скубти старий канат, мочити його і розмочалювати, готуючи в той же час патички, запихати цю паклю в щілини. Велика робота закипіла на бригу. Воду вичерпували відрами,

які знайшлися, висмоктували з трюму примітивною помпою, що завше є на подібних кораблях. Самі собою організували зміни, щоб акуратно, по-військовому, відпочивати й робити. Познаходилися десяцькі, спеціалісти в цій тяжкій галузі — пливти морем, не допускаючи в трюм води.

Полковник сидів у кріслі на кормі. Він задумливо палив сигару і читав книжку. Або удавав, що читає. Сонця не було видко. Румун-капітан виймав занозу з босої ноги. Мене він до роботи не пускав, і в компас його я ні разу не міг зазирнути. Бриг ішов помалу. Я відчував тривогу, яка росла й росла. Іноді й не скажеш, від чого вона береться. Крутився біля румуна й полковника, плекаючи надію побачити чи підслухати.

На моє щастя, полковник їхав не сам. З ним була дочка — чорна, як сім галок, їй було років шістнадцять. Я помітив, що вона виглядає з віконця на мене, і почав повертатися перед її очима, як пишний півень. Потім я кивнув їй, запрошуючи вийти на палубу. Вона довго переломлювала себе й нарешті вийшла, червона, як кумач. "Чи немає у вас якої книжки? — попросив я, соромливо опустивши очі, як того вимагала дипломатія. — Я страшенно люблю читати, — казав я, — різні книжки. Та наші хлопці, язви їхню душу, ніяк не дають читати, доки їх не покриєш... — я закашлявся, видумуючи, як би делікатно закінчити. — Доки не покриєш їх брезентом зневаги, — вимовив я, слідкуючи за поплавком закинутої вудки. Риба клюнула — дівчина запросила мене до каюти, і ми вдвох почали вибирати книжку.

"У вас мама є?" — запитала дівчина-галка.

"Мама є і сестричка мале-есенька, — зарипів я солодким голосом, а в самого на язиці лежали всі лайки, які я маю за честь знати. — Вони мене ось уже п'ять років як не бачили. Мамочка в мене старенька і швидко вмре к чорту", —

інформував я, думаючи за друге й не знаючи, що стою на правильній стежці до серця дами. Цікавість її зростала. Я мусив розповісти цілу історію з безліччю вбивств та самогубств, які падали на голови моїх кревних, вигадати собі крім сестриці — ще й померлого братика і його полюбити, безжалісно розлучити всіх нас і розкидати по світі і, нарешті, відправити вигадані кораблі на батьківщину до матері в обійми. Моя фантазія розчулила дівчинку. Вона була некрасива і нерозумна. На неї ніхто, очевидно, не звертав уваги, і тепер вона цілком була під владою незвичного. Серце в неї, вже здібне до любові, вперше завмирало під ніжною опуклістю грудей, та в ній усе ще було від дівчинки.

Мене не треба вчити, як себе поводити з дівчатами. Я йду завше просто і ніколи не помиляюсь. Дівчинка звикала до мене з кожною хвилиною. Вже ми з нею ходили по палубі під холодним поглядом батька. Ми стояли біля борту, дивилися в воду, і я кокетував з усієї сили. "Коли ми приїдемо додому, — казав я, — я вас посадовлю на найкращого візника, і ми поїдемо до найкращого ресторану. Нам буде весело, як у раю. Найкращого вина я вам поставлю на стіл".

"Я не поїду додому, на візника не сяду, — дівчинка схаменулася і замовкла. — Мені не можна з вами говорити, це тайна".

Я прикусив губу, щоб не витрясти з своєї дами душі разом із тайною.

"Чому ж ви не поїдете? Адже бриг іде? І хіба я вам не подобаюсь?"

Дівчинка одвернулася.

"Папа заборонив мені казати вам, що ми їдемо не..."

У цю хвилину спереду над нами прорвалось сонце, і в мене сколихнувся весь мозок. Я ледве не впав через борт. "Ми їдемо не додому, — закричав я, — ми їдемо на південь. Сонце мусило б бути позад нас!"

Я схватив дівчинку за руку і поволік за собою на прову брига. Вона — налякана — мало сперечалась. Полковник побіг униз, очевидячки, за револьвером, почувши щось недобре. Земляки обступили мене, покинувши викачувати воду. Стало тихо, тільки булькотіла вода та шуміло море.

"Хлопці! — крикнув я. — Нас зрадженої Ми їдемо проти сонця, на південь, а путь наша мусить лежати на протилежну сторону".

Хлопці показилися. Мало назвати їхні вислови лайкою. Багато років вчилися вони висловлювати почуття неймовірними сполученнями слів. Через те, що завше ці почуття були гіркі, болючі та безвихідні, наче всередині немає серця, скрізь уїдлива зелена жовч, то й вислови велетенськими зегзицями підіймалися до щогол.

Налетів туман, і ми опинилися в тумані. З боку корми пролунав постріл, і голос полковника крикнув звільнити палубу. Ми зайшли до трюму, де вода вже стояла по кісточки. Я розпитав дівчинку про задум її батька. Вона, налякана оскаженілими обличчями товаришів, розповіла мені все, що знала. Я слухав її сам, одійшовши від юрби.

"Куди ми їдемо?" — кричали нетерплячі. Я виліз на бочку.

"Громадяни, — закричав я, — ми їдемо на південь. Нас продано в армію. Ми будемо в африканських пустелях битися з чорними повстанцями. Ми вже не люди. Світ хоче нас умертвити, та ще й з вигодою для себе". Говорив я ще багато дечого, оповідаючи про своє перебування на Пао та на Яві. Ми піднімали бунт на кораблі. Ми вирішили це зробити, заволодіти бригом й попливти на північ.

Коли ми поткнулися на палубу, пролунало кілька пострілів, і один із наших покотився мертвий униз. Це зробило нас уважнішими й об'єднало коло завдання. Перший труп завше найжахливіший. Він відіграє роль факту, якого не перейдеш, як не оживе ніколи забита людина. З корми в наш бік було направлено, очевидячки, не менше чотирьох гвинтівок — румуна, полковника і двох матросів. Я взяв ініціативу до своїх рук.

Нав'язавши брудну ганчірку на палицю, я виставив її в ляду. Кілька куль пронизало її одразу. Я помахав ганчіркою. "Не стріляйте, — крикнув я, — зараз вийде на палубу тільки четверо, щоб стати до помпи, — вже повен трюм води. Не в ваших інтересах топитися разом із нами". Мені ніхто не відповів. "Полковнику, — продовжував я, — з нами ваша донька. Ми її першу втопимо. Не забувайте цього". Полковник не зразу відповів. "Ми вас перестріляємо, як скажених собак. За кожний палець моєї доньки — десятьох повішу на реях". Ми підняли страшний регіт. Полковникові відповідало черево незвичного звіра, замкненого, але не зв'язаного. Він почув немало побажань собі і його близьким, почув лють обдурених людей. Я зробив порядок.

"Я згоден, — почулося від полковника, — хай четверо виходять і стають до помпи. За це відпустіть зараз же дочку". Треба було торгуватися — він уважав нас за дурнів. Ми

погодилися на тому, що віддамо йому доньку, коли висмокчемо всю воду з трюму.

Я виліз на роботу в першій четвірці. Туман висів, проте палубу всю можна було бачити. Була чудна мряка, у якій корабель здавався вулицею, що похитувалася, паруси безпомічно висіли, і хололо застигле повітря, ніби воно завмерло перед подувом урагану.

Вороги наші сиділи за дерев'яним щитом, що міг цілком захищати їх від наших очей. їх було дійсно четверо, озброєних гвинтівками. Качаючи воду, я не переставав оглядати палубу, нотуючи всі дрібниці, мов хотів вивчити їх напам'ять. Ми працювали совісно. Туман не розходився, стало парко, як перед зміною погоди. Шелестіла вода, падаючи за борт, звуки, що їх давала помпа, були жалібні, ніби кректала качка. У трюмі не чути жодного слова. На кормі шепотять наші вороги, і видко димок з сигари полковника. Чудна тиша почувалася — виповнена лише нервовим цокотом сотень сердець. Ми натомилися й попросили зміни, яка стала на наші місця, доки ми спускалися в трюм. Ми спробували прорубати в трюмі переборку, але крізь дошки в нас полетіли кулі. Полковник рішуче вимагав повернути дочку. Нам нічого не залишалось, як відпустити її. На палубі помпа працювала. Дівчина пішла на корму, оглядаючись на мене. Можу поклястися, що я зовсім не хотів їй зла, і все трапилось поза моєю волею.

Час ішов, і становище не змінювалося. Я перебрав уже сто планів, як нам напасти, не загубивши людей даром. Потім я пішов до помпи, наказавши бути всім напоготові. Працюючи, я потихеньку навчав товаришів, що робити. Струмінь води, повернутий на корму, проте, одразу припинився через несправність помпи. Але ми, виявивши таким чином свої наміри, уже не мали права зупинятись. Ми попадали додолу й кинулися до корми. Двох було поранено. Румун-капітан кинув

гвинтівку й підняв руки. Він був сам на палубі. "Де полковник?" — закричав я. "Полковника нема. Він поплив уже в море". — "На чім поплив?" — "Човен. Я маєм тут човна". — "А чому ж ти сам не тікав? Ми ж тебе повісимо". — "Я хазяїн. Бриг — моя. Це — мій жона. Я буду ваш". Краще було не вішати цього босого й кривого капітана. Ми його помилували й гуртом стали повертати паруси. Нам допоміг випадковий вітрець. Тепер ми посувалися на північ. І, на наше щастя, погода вирішила перемінитися. Десь піднісся вгору туман, і свіжий низький бриз забив у паруси. Загальна радість наче ще підбадьорила вітрову силу. Бриг вирівнявся, як кінь під добрим вершником, і летів птахом, припавши до хвиль. Я зайшов до каюти й побачив там дівчину. Вона сиділа в кутку, закутавшись у хустку червоного шовку. "Чого ти, дитино, не втекла?" — промовив я. Дівчина замість відповіді — розревлася, як дурна, і чекала, що я приголублю її або дам цукерку. Я зняв з неї платок і вийшов на палубу з платком. Незабаром ми йшли вже з прапором, і очі у всіх були мимоволі зведені на цей прапор. Та наше життя завше висить на ниточці. Ніколи не можна казати "гоп", доки не перескочиш. На світі завше більше поганого, ніж доброго. Той, хто вірить у долю, може собі записати, що в долі напівчорне обличчя. Хто любить своє життя, хай молиться, щоб помирати на суші. Та персонально я — волію бути похованим у морі.

Ми не бачили, звідки прилетів перший набій. Тільки повірили ми в нього, коли він розірвався в воді на нашому шляху. Я знайшов щось подібне до рятувального пояса й надів його на дівчину. Вона плигнула за борт. За нею поспішив і я. Ми швидко залишились позаду брига. Люди скакали з нього в море. В корабель уже потрапляли набої. Швидко впала мачта, війнувши парусами. Потім упала друга. Востаннє я побачив фігуру румуна на кормі, який зривав прапор. Та його швидко закрила хвиля.

За сотню метрів від нас пройшов крейсер "Ісмет". Через борти перехилилися люди й дивилися в воду. Мені здалося, що мене розглядають у бінокль. Я підняв руку. Але крейсер не зупинився й швидко зник у напрямку на північ.

Ми з дівчиною продовжували нашу путь. Сонце з'явилося на білявих хмарах і пливло сухе на сухому небі. Дівчина тримала себе по-геройському, їй тільки не віри-лось, що так кінчається її перша й остання любов. Мені не вірилось, що я не допливу до берега. Я удавав з себе веселого, щоб і втопитися з посмішкою. Потроху ми почали клацати зубами. Я роздягся зовсім і робив у воді гімнастику. Потім я поміг роздягтися й дівчині. Ми не почували жодного сорому, бо там, де панує смерть, тіло вважається прекрасним і досконалим, всі одвічні питання — ясними й зрозумілими, а людські бажання — дрібними.

Ми тримались на воді до вечора, протрималися й ніч. А може, їх було кілька — днів та ночей. На морі й назва дивною стає: чому ніч і чому день, коли йде, переступаючи через моря, великий час? Дрібними дзвонами лютує небо, сліпуче світло горить у мозкові й уночі, і мозок хоче не пропустити виконати своєї останньої роботи: відбити грань, за якою починається небуття.

Я загубив свідомість, притискаючи до себе напівмертву дівчину. Ось у такому вигляді я й потрапив сам до рибалок. Що сталося з дівчиною, ви, певно, догадуєтесь. Часто хмарка, народившися в синій купелі неба, розтає без сліду, несучися в невідому далечінь, і тільки, може, крапля води впаде з неї.

Genova, 2/V

Дружок. Милий мій і хороший. З твоїх листів я бачу, що ти тепло до мене ставишся. Мені здається, хоч слово — тепло — тут не до місця. Як я тебе згадую? Спочатку мені уявляється вечір. Я сиджу й палю. Заходиш ти. Нас знайомлять. Я думаю — славний хлопець. Потім згадуються східці в порт і портова ніч. Ми чекаємо машину. Про що ми розмовляли? Здається, про дружбу. Ні, напевно про дружбу. І про чистоту. Потім прогулянка перед кіно. Далі все зникає з пам'яті. Мені згадується моє життя в готелі. Пам'ятаєш, я тебе поцілувала?

Потім почалось щось неприємне. Ти мене уникав. Чому. дружочок? Проте краще не згадувати. Був час, коли я була винна перед тобою. Але тоді я була сама не своя. Ти правильно написав: "Все минає, Тайах". Та скажи мені, друже, нащо все в житті приходить тільки тоді, коли ми перестаємо вже бажати цього? Ти пам'ятаєш мене в Місті? Я тоді дуже любила свого мужа й завше посилала йому привіт на Північ, лягаючи спати. І ніхто не знав цього. Я пустувала й робила дурниці, але тільки через те, що мені було тяжко. Ти знаєш про всі мої дурниці. Я не вміла опанувати себе тоді. Але все минає. Мені соромно писати, але в мене — теж минуло.

Тут я можу танцювати. Тут користуюся "колосальним поспіхом". В Італії все мені нове. Я така вільна. Та ось прийшло і те, чого я не потребую тепер. Я одержала листа від чоловіка. Я не в силі передати тобі й краплини тієї уваги й ніжності, які там є. Я хочу розбудити в собі щось і — не можу.

Учора йшов увечері дощ. Я вийшла на балкон і вдихнула повітря. Знаєш, тільки на півдні може бути такий пряний запах. Краплі дощу, важкі та краплисті, падали мені на волосся, на блузку, за комір. Навкруги зовсім тихо. Іноді живеш багато часу й не помічаєш усього, що тебе оточує. Буває ж день, коли раптом одразу починаєш бачити різні дрібниці. Я стояла й думала. І вмить я почала розглядати і сусідній будинок, і дахи,

і гори. Я себе відчула самотньою і так далеко від чогось, що мені стало страшно. Але від чого далеко? Від батьківщини? Ні, милий, взагалі від чогось чи від когось, я не знаю, як тобі змалювати це чуття. Але чи було так з тобою? Хочеш піти скоріше на люди, де багато народу, але почуваєш себе ще більш самотньо.

А вдень учора світило ясне сонце. Я пішла на старе кладовище, яким славна Генуя. Білий мармур лежав скрізь, покриваючи могили. Гори були близько. Місто підо мною бовваніло в легенькому тумані. Бухта страшно синя й порожня. Жодного пароплава. Я йшла тихо й несла білі пахучі лілеї. Мені захотілося, щоб і в мене лежав тут хтось коханий, я б йому могла покласти лілей і посиділа б серед мармурової тиші на могилі. Я, мабуть, плакала, бо прохожий, який мене зустрів, подумав, що я сумую за кимось, хто лежить під пам'ятником. "Не треба плакати, псувати ясні очі — все минає", — сказав прохожий. І я заплакала ще дужче. Я сіла біля пам'ятника великому композиторові й просиділа не знаю скільки часу. Лілеї пов'яли в моїх руках.

Я тобі багато розповідаю про себе. Ось я повернуся додому. Не знаю, як буде з чоловіком. Мені все тепер далеке, про що говорить він. Дружочок, ніколи не люби перший нікого. Коли тебе покохають — тоді, будь ласка, закохуйся, одружуйся. Але ніколи не бажай нікого так, щоб прокидатися тільки з цією думкою й засинати з нею. Взагалі мені боляче писати про це. Хай тепер помучаться інші.

Час я проводжу тут добре. Тітка видужала. Весело. Ранком їжджу на пляж. Беремо човна, запливаємо далеко в море. Лазимо по скелях. У мене вже є тут знайомі. Всі до мене надзвичайно ставляться, бо я — чужоземка та блондинка. Вечорами буваю в дансингах, кіно. Була в театрах. Та вони тут погані. Бачила музеї — Вінчі, Мурільйо. Оглянула всю Геную.

Завтра їду на два дні до Караііо та Рогіоїіпо. Це надзвичайні куточки на березі моря. Швидко поїду до Мілана на кілька день, звідти до Берліна, одержу поворотну візу — і додому.

Мені тут подобається. Але їхати, проте, треба. Мало залишилося грошей. Я тут танцювала два рази. Душевна рівновага в мене цілковита. Навіть скорше — апатія. Мене ніщо зараз не може зворушити. Я дуже рада. Так спокійніше жити. Іноді з'являється жага до життя. Хочеться відмовитись од прихильностей, звичок, місця й від'їхати. Надовго й далеко. Щоб бачити все. Але раптом маленький вітер і дощ, і все' це розпадається, почуваєш себе маленькою й кволою, і тоді хочеться великої міцної дружби. Ти мене розумієш?

Ти мені друг чи ні? Так завше кажеш ти. Чому я тобі так вірю? Я тобі так багато сказала. Дружочок! Хороший. Може, ми ще колись побачимось. Читаючи мого листа, ти подумаєш, що я песимістка. Та це не так. Ти не знаєш, скільки іноді прокидається в мені. Завше кожній жінці потрібний імпульс. Щоб був такий мужчина, а коли нема його, тоді треба жити — як усі живуть — зовнішньо. Просто. Я пишу якусь нісенітницю. Але в мене так багато тепер думок, що я не можу оформити їх. Треба вже, мабуть, покинути писати.

Ти ще встигнеш написати мені листа. За Сева я дуже рада. Дай йому мою адресу. Привіт йому від мене.

Дружочок, тепер вечір, і хтось заспівав серенаду. Дістаю ліру й біжу слухати. Які всі далекі нині. Милий мій хлопець!

Т."

Листа написано різним атраментом, за кілька прийомів. У кінці закреслено post scriptum, де стояло запитання про

Богдана. Прикладено фотографічну картку з написом : "Милому ідеальному другові з Genova, 2/V". На картці Тайах сидить у купальному костюмі на камені над бухтою.

Вдалині видно дахи Генуї.

X

Увечері до гавані Міста зайшла канонерка. Покружлявши по гавані, вона об'якорилася, не пришвартовуючись до естакади. Ми сиділи в потайному кафе, де можна мати надзвичайну чорну каву, дві-три люльки опію і контрабандне вино "Кров землі". Нас розважали дівчата — трохи захриплі від веселості. Скрізь у порту почали бити склянки. Пробило три рази — була одинадцята година. Похмурий передзвін перейшов поступово по всіх палубах.

З канонерки хтось поїхав до Міста човном. Я вдихнув свіжого повітря, подавився ним і закашлявся. Передо мною на брукові двора була моя блювотина. Я витер рота й повернувся до своїх товаришів у кафе. Голова була цілком свіжа. Після багатьох потрібних процедур і необхідних тостів, віддавши належний час на товариські розмови, виконавши всі правила делікатності, гостинності й хорошого морського тону — ми розпочали серйозну бесіду про те, який потрібно корабель для нової картини Сева.

Дівчата обнімали нас за шиї й слухали. Вони зацікавились справою й намагались нам допомогти. Моряк — хазяїн трамбака й шхуни, він же капітан цих парусних птахів, рибалка чи, власне, отаман босої рибальської ватаги, Стелла, Муха, Поля, хазяїн кав'ярні, Богдан, Сев, я — нас було дев'ятеро.

— Повертатись на батьківщину, — сказав хазяїн кав'ярні, — доводиться не щодня. Ви, молоді панове, повірте моїй грецькій голові. Я вмію зварити маленьку чашку турецької кави — міцної й гіркої, як гірка солодкість життя. Я вмію зліпити кульки опію так, що, покладені на люльку, вони булькатимуть, як дитячі вуста. Лампа горітиме ясно й спокійно, коли ви втягуватимете в себе чарівні випари опію над нею. Це все я вмію робити. Але я не знаю, як повертатися на батьківщину. Тому дозвольте мені посидіти мовчки й слухати ваших мудрих слів доти, доки не прийде хвилина розповісти мені про те, що я знаю.

— Ми послухаємо, — сказали гуртом дівчата. У цей момент, коли народжувався корабель, стало тихо й урочисто. З невідомого елінгу пускалось на воду рожденика. Салом натертий кіль слизнув по кругляках, і роздалася під його тиском вода на боки.

Богдан забрав слово перший:

— Дорогі містери й леді! Дозвольте вести вас до розуміння справи, цієї важливої справи, і роз'яснити вам, для якого скоту ми шукаємо й обговорюємо корабель. Ми його шукаємо для румунського босого капітана, двох матросів та полковника з донькою і для двохсот овець, що їх полковник везе під ніж, коли вони думають, що повертаються до пасовиська.

— Постійте, — втрутився Сев, — ви брешете. Корабель цей — для учнів морської школи. Вони вийшли в практичне плавання. Були поблизу катастрофи й підібрали багатьох із розбитого брига. А бриг той ми зніматимемо на якомусь дубкові.

— Бриг на дубкові? — засміявся хазяїн трамбака.

— А чому й ні? — образився рибалка.

— Дубок менший і на ньому зовсім інший такелаж. Коли дубка можна порівняти до шхуни, де на обох мачтах гафельний такелаж, цебто немає рей, то бриг з рейним такелажем на фок— і на грот-мачті нічим не може нагадати дубка.

— Тікеляжь?

Хазяїн трамбака ляснув долонею по спині зацікавленої дівчини. Вона здригнулася й відповіла тим же.

— Тікеляжь?

Хазяїн трамбака не витримав. Благальний погляд зупинивши на мені, він ледве стримував потік слів із своєї хрипкої горлянки. Я дозволив.

— Не тікеляжь, а такелаж, — заговорив хазяїн трамбака, — це слово означає всі як єсть на кораблі приладдя для керування парусами, самі паруси і все, на чому вони тримаються: мачти, реї, гафелі, усі блоки, ванти, фали та багато іншого. Повний корабель, або фрегат, має троє мачт: попереду фок-мачту, посередині грот-мачту й позаду крайц-мачту. Барка — теж із трьома мачтами, тільки крайц-мачта в неї називається бізань-мачтою й на ній одній гафельний такелаж. Шхуна — барка з трьох мачт має тільки одну фок-мачту з рейним такелажем, а інших дві мачти — з гафельним. Велика шхуна — три мачти — усі з гафельним такелажем. Бриг має тільки дві мачти: фок— і грот-мачту...

Сев зупинив хазяїна трамбака, й на хвилину запанувала мовчанка, як відпочинок після зливи незнайомих слів. Богдан

посміхався — це його стихія. Ми з Севом теж були дикунами в справі парусного господарства на дерев'яних кораблях. Хазяїн кав'ярні запропонував нам кави й пішов її варити. Швидко пахощі чорної кави досягли й нас усіх.

— Я, як режисер майбутньої картини, і він — автор сценарію, — показав Сев рукою в мій бік, — і Богдан, що подав нам тему, на своїй шкурі випробувавши її, — всі ми разом з'ясуємо наші погляди на той корабель, що його ми шукаємо. Я розповім про школу й молодих моряків на бригові, Богдан викладе свої спостереження й мотиви повернення його й інших на батьківщину, а редактор пов'яже це міцними вузлами фабули. Потім ми попросимо присутніх висловитись, подарувати нам кілька достойних думок і порад, щоб корабель мав доброго фільма, а морська школа — гарного корабля. Дозвольте мені почати першому.

Хазяїн кав'ярні приніс нам кожному по крихітній чашечці запашної, гарячої кави. Ми почали сьорбати, запиваючи холодною водою. Швидко серце стало жвавішати.

Погубивши рештки хмелю, ми сиділи бадьорі й схвильовані. Почувалося, що цієї ночі ніхто з нас не забуде довіку. Кінокартина стояла перед нами, як конкретна ідея, що закладала собою філософську систему. Сев устав від столу й почав ходити.

— Я уявляю собі морську школу на високому березі. З усіх вікон школи мусить синіти море. Вікна круглі, як ілюмінатори, і кімнати з койками нагадують каюти. У бухті внизу стоїть кілька навчальних кораблів. Б'ють склянки — початок дня. Сходить сонце, як прапор, і прапор лізе на щоглу, як сонце. Бухта — не бухта, а люстерко, в якім відбивається й коливається все, що лише може заглянути. Так я мислю собі початок картини.

Сев допив каву.

— А далі — виходять юнаки в плавання. Море перед ними без берегів. Вітер перед ними й позаду їх. Корабель чистий та блискучий, як машина з дерева й полотна. Кають пахнуть степом і землею. Юнаки вчаться захищати вільність, свій прапор — націю трудящих.

Пробило десь надворі чотири рази. Була північ. Почала працювати машина на канонерці, свисток розлігся над водою, і чиїсь кроки почулися на брукові.

— Одного сонячного дня корабель чує далекі гарматні постріли. Кілька дозорців вилазять на марс і на марс-стеньгу з бінoклями. Вони передають униз нервові слова командирові: "Стріляє військове судно. Мішень — парусник, на якому видко людей. Збито фок-мачту. Набій потрапив у воду. Збито грот-мачту. Видко на кормі прапора. Корабель поринає у воду. Поринає у воду. Поринає. Парусника немає". Над місцем, де загинув парусник, проходить крейсер і зникає, залишивши над морем хмару диму.

Наш корабель маневрував. Капітан сам став біля керманича. Як комашня, полізли юнаки на реї, і швидко всі мачти вкрились білими опуклостями парусів. Ішли — на диво. І опинились на місці катастрофи. Першого виловили — молодого матроса, що тримав дівчину. (Тебе, Богдане). На хвилях гойдалися уламки. Людей було розкидано по морю, як снопи по ниві, хвиля їх не лишала на місці, немилосердно обхлюпуючи і перекочуючись через них. Часто за хвилею піднімалася в повітря рука й розпачливо кликала допомогти, а човен знаходив там тільки воду й нічого на ній. Рятування тривало до того часу, поки на поверхню моря опустилася ніч. І врятувати пощастило біля трьох десятків людей.

Це були люди. Безпомічні — вони лежали на палубі, і від їхньої лихоманки дрижали дошки. Виплеснуті хвилею з рідної землі, вони повернулися понівечені на голе дерево палуби, їхню одежу покидано за борт, розпутні сини повернулися голими. І прапор їхній — дівоча хустка — лежить мокрий поруч. У кожного є батьки й матері, що плачуть і тужать за синами, стоячи біля похилих хат. Та цілий корабель їм тепер за батька. Вони відчувають, що немає їм прощення й не буде, доки не зароблять його честю. І невже, переживши сто смертей, не очистили вони своїх очей, що не можуть ними глянути в братні очі нових юнаків нової землі? Та господарі лагідні. Вони ходять біля врятованих, як біля людей, людей вони приводять до пам'яті, людей викачують до життя, людей захищають від холодного подуву морського вітру. Що за люди — ясно буде потім, а тепер — швидше, хлопці, позносьте всіх під палубу, кладіть у теплі койки і годуйте гарячою їжею.

Ніч приходить сувора, як смерть, і тривожна. Світять електричні лампи під стелею. На палубі порипують снасті. Дме рівний, спокійний бриз, і небо все в зорях, у промінні, у радості. Ніч велична покрила море солодкою тайною. За таку ніч може пройти все життя, кораблем заснують постаті без числа, тисячі доль різних людей спустяться на корабель. І тоді зійде сонце. Воно розкрає рівну лінію обрію й ляже на хвилі, і встануть на тім місці рожеві тумани морського ранку.

Ми мовчали, дослухуючи звучання останніх слів. Вони довго завмирали. Стелла витерла сльозу. Хазяїн трамбака крякнув, а рибалка засопів ще дужче. Богдан випив води й приготувався говорити. Перші ноти його голосу ми ледве розчули: він почав шепотом, ніби продовжуючи повість Сева.

— Моя мати вродила мене сиротою. А вродивши — вмерла. Мене поклали у ночви — обмити гріхи. Сліпі мої очі витерли мокрою солоною пелюшкою та повивачем. Кілька крапель солі

посолили купіль: у перше купання я обзнайомився з солоною водою. Далі я спробував утонути, бо сусідка відвернулася до моєї доброї матері. Потім ціле своє життя я невпинно топився. Після ночов я спробував загинути в калюжі, коли вже вивчився плавати навсидячки по землі й заглядав до калюжі, як до дзеркала. Школярем — я тонув у криниці, куди я заліз був видирати горобині яйця й горобенят. Далі — я побудував собі на степовому ставку пліт з очерету й заходився пекти посеред ставка картоплю на тій крихті землі, яку я взяв на пліт. Мій корабель ізгорів, а я знову тонув.

Утік я з солдатами, що були в нас на маневрах, і опинився з ними в місті на великій річці. Це вже я був підлітком. Швидко казку кажеться, та не швидко діло робиться — проплавав я на річці, підмітаючи пароплави й чистячи картоплю, з рік. І добився нарешті до моря. Воно війнуло перед моїми очима, ніби синім шлейфом сукні. Паруси налипли до нього, як метелики до капусти, і я пішов за ним, мов за своєю молодою.

Зробився я моряком. Плавав я на піввантажному пароплаві юнгою і хлопцем на все. Сьогодні чистив скла в ліхтарях, назавтра мене призначали до бункера перегортати вугілля, ще через день — я слідкував за плитою в куховара, мив посуд і одержував такі ляпаси, що в мене й тепер дзвенять вуха. Війна нас застукала в японських водах. Ми йшли на південь, повертаючися з Владивостока. Стояла страшна спека. Ми ходили, висолопивши язики. Потім почався тайфун. Ви, певно, читали, що тайфун може змити капітана з його містка, капітана багатоповерхового океанського пароплава. У такий тайфун потрапили й ми.

Кілька днів носило нас, поливаючи водою, підкидаючи вгору, шпурляючи в безодні, і навкруги вставали грізні водяні стіни, що погрожували поховати в собі корабель і людей. Пароплав не слухався керма, тільки машини скажено

працювали, виносячи нас на нові й нові хвилі. Нарешті зупинилися й машини, і поки ми почали готуватися до смерті, тайфун помітно улігся. І перша земля, яку ми побачили, була земля Філіппінських островів.

Нас прийняли, не скажу, щоб добре, але байдуже. Пароплав розвантажили, почали в ньому щось лагодити, а ми розвіялись по благодатній філіппінській землі. А розвіятись було де — островів Філіппіни мають кілька тисяч. Я блукав по широких дорогах — чужий, німий і виснажений. Іноді мені давали хліба, інколи я крав його з розчинених дверей, мандрував далі, і нарешті мені сказали, що за день ходи я дістанусь до Маніли. Це місто я знав на мапі. Я його побачив на другий день увечері. Не можу не згадати, як заходить у тих краях сонце. Наче зібрано всі фарби в світі й вилито в синє-пресинє море. На небі неймовірні пейзажі, зелені острови, червоні пожежі, пурпурові прапори. Це біснування кольорів було б штучним на наших бідних берегах, та там, серед загального багатства декорацій, воно навіть не приголомшує уяви.

В Манілі я знову спробував утопитися. Філіппінські острови — колонія американців, значить — нейтральні води. В Манілі скупчилось багато пароплавів із різними прапорами. Вони одстоювались невідомо до яких тихих часів. Я блукав у гавані, давши волю ногам іти, куди їм хотілось. Цілі ліси мачт коливались поблизу берега. Далі на рейді стояли великі пароплави. Смагляві, бронзові, чорні люди вештались на парусниках. Човни сновигали між ними. Я запитав у одного малайця, чи єсть у гавані наші судна. Він мене зрозумів і запропонував послуги. У мене не було чим заплатити. Я віддав йому свою куртку. Ми пливли, ледве пробиваючись крізь купи великих і малих парусників. Тим часом швидко спускався вечір. В останніх промінням дня я побачив пароплав, до якого ми пливли. Я попросив зачекати й під'їхати обережніше, коли темнота дозволить мені забратися на судно непомітно. Таким

чином, поставивши капітана перед фактом, я думав уникнути того, що він не захотів би мене взяти. Стало темно. Під'їхавши майже до самого пароплава — він був таки поганий — ми зупинилися. З палуби хтось нас почув, і ми мовчки слухали неймовірні прокльони й добрий руський мат. Ми щільно об'їхали корму. Я намацав каната, який для чогось звисав через борт. Ставши на ніс човна, я взявся за каната й опинився в повітрі, дриґаючи ногами. Човен поплив у темінь. Я відчув, що канат рухається і мене тягнуть нагору. Я вирішив краще віддати себе на милість капітана, ніж випустити з рук каната — з усіма можливими наслідками. Мене підтягли до самого борту. Я вже почав був ворушити губами, збираючись якось відрекомендувати себе рятівникам, та побачив над собою занесену руку й почув такий гарний удар в тім'я, що випустив з рук каната й одразу ж загубив пам'ять. Я навіть не відчув холодної води.

Як і завше до цього часу — я прокинувся не на тому світі. Та й не на суші. Бо врятував мене малаєць і продав півмертвого на корабель, що йшов далі на південь.

Знову били склянки в гавані. Була перша година ночі. Надворі завивав вітер. Він, як плаксивий кіт, лягав на дахи, плигав по них і голосив. Ці звуки знадвору відокремили нашу компанію від цілого Міста, як гарна, рівна, безперервна, тропічна злива. Рибалка куняв. Сев задумано палив. Дівчата позлягали на стіл, і в очах їхніх світилася майже собача туга.

— Корабель, — продовжував Богдан, — на якому я очуняв, належав старому малайцеві з острова Пао — десь на північ від Яви. Цього острова і чорт із свічкою не знайшов би серед безлічі тих островів, що, як велетенські зелені кущі, лежали на воді. Та за якимись невидимими ознаками ми посувалися просто до Пао. За час цього подорожування я встиг призвичаїтися до нового хазяїна і його команди, що складалася

з люде" усіх можливих відтінків шкур і душ. Три дні я удавав із себе хворого, міркуючи над долею. Першого дня мене добре попобили, пропонуючи встати і взятись до роботи. Найбільше я запам'ятав безвухого китайця, який вишукував на мені найболючіші місця, — і я поклявся собі першою хлопчачою клятвою ненависті, поклявся, не розплющуючи очей і удаючи з себе непритомного, відплатити цій безвухій собаці. Потім я й справді знепритомнів. Наступних двоє днів я лежав, і ніхто мене не займав. Моє хлоп'яче горе швидко перейшло, яскраві хмарки пливли над моєю головою, бундючно пофарбовані птахи перелітали через мене, бо ми йшли часами зовсім під берегом, поклавши щогли й ніби ховаючись під пишними зеленими вітами.

— Замітьте собі, що й нам, обговорюючи корабель, слід би подумати про те, щоб мачти лягали вздовж палуби, коли зірветься шторм. Або зовсім під берегами щоб іти в абсолютній тиші, дружно занурюючи весла в воду.

— У нас немає таких штормів, — сказав хазяїн трам-бака, — щоб треба було робити складні мачти. А замість весел — можна поставити невеликий мотор.

— Не перебивайте, не перебивайте, — закричали дівчата, махаючи руками на моряка. — Саме зупинили на цікавому місці.

— Так от — ми багато днів поминали островки. Я вже почав тинятися по палубі. Мене штовхали всі, хто хотів, а найбільше безвухий китаєць. Раз йому за це добре влетіло від капітана, що взяв мене під свою руку. Він ударив китайця в ніс важким кулаком. Я став між капітаном і китайцем.

"Капітане, — сказав я, — цей чоловік мій. Я поклявся вибити з нього колись душу". Я переконував свого хазяїна таким рішучим тоном, що він врешті засміявся, не розуміючи мене, але бійки не продовжував.

Перед Пао ми йшли цілий день у такій гущавині, що часто не видно було й сонця. Раз до нас на палубу впало, обірвавшися з дерева, мале мавпеня. Цілі хмари мавп повисли на гіллі. Вони шпурляли в нас горіхами, листям, суччям, доки я не викинув мавпеняти на дерево. Нарешті ми досягли берегів Пао. Прекрасна бухта, похилий берег, червоний, як найкраща фарба, і дві живих бронзових фігури на березі: жінка й дівчина. Велетенські дерева стояли над водою, їхнє коріння до половини виходило з землі, стовбури дерев були наче на плетеній башті з коріння. Зелені до неможливого дерева й зовсім червона земля...

— Ну, це вже ви того... — прокинувся рибалка. — Це брехня.

— А хіба тобі не однаково, — гаряче обізвався хазяїн трамбака, — ти ж грошей за правду не платив? А може, й я під цим усім підпишусь — що ти тоді скажеш?

— Коли ви не вірите в такі дрібниці, то чи повірили б ви в те, що я плив Магеллановою протокою? Чи повірили б? Це на самому півдні Південної Америки, між Америкою й Вогненною Землею, де зустрічаються два океани, найбільші в світі.

— Розкажи, я там був, і я тебе завше переб'ю, коли ти брехатимеш, — застеріг хазяїн трамбака. — Хоч я й не проти брехні взагалі. Щоб вона була до ладу і до вподоби.

Незважаючи на протести дівчат, які хотіли швидше знати, що трапилося далі з Богданом на острові Пао, Богдан розповів про Магелланову протоку.

— Ішли ми з Веллінгтона на Новій Зеландії — до Ріо, цебто — з Великого до Атлантичного океану. Біля протоки нас страшенно тіпала буря.

— Там завше бувають бурі, — пояснив хазяїн трамбака.

— Що ближче до протоки — то дужче й дужче ми потерпали за свої кістки. Діло було в березні. Ішов сніг, град і дощ. Крізь густий туман ми помітили неясні ознаки берега: це були Євангелісти — окремо розкидане високе каміння. Скоро ми побачили й скелю, яка стояла на сторожі протоки. Ми пустилися з попутним штормом у вузьку протоку, залишаючи за собою оскаженілий океан. Часами темнішало від швидко літаючих хмар, але як швидко налітали вони, так швидко й проносились. І тоді світило сонце на зелені вали води, на буруни, на піну між камінням й на обривчасту високу скелю, об яку розбивався мільйонносильний океан.

— Правильно, — сказав моряк.

— У протоці, як у підземному коридорі, ніби вогкі й плісняві стіни, по стінах жахливі малюнки й розколини, все це коливається в півмряці, міняючи контури. Мореплавці, які вперше проходили тут, не один раз молили бога про щасливе повернення, і через те там є такі назви, як скелі: Євангелісти й Апостоли, затока Милосердя, бухта св. Таїн. У затоці Милосердя ми кинули якір. Вона надзвичайно гарна, як декорація до пекла. Тяжко собі уявити щось страшніше й жахливіше, куди ні звір, ні птах, ані жодна тварина не заходила. І ім'я цій затоці — Милосердя.

Богдан зупинився, оглядаючи всіх похмурими очима. Хазяїн кав'ярні встав і нечутно підійшов до дверей, прислухаючись. Потім він, як тигр, опинився на середині кімнати.

— Дівчата, замітайсь! — крикнув хазяїн.

Доки ми розчумали, що таке трапилось, дівчата вибігли з кімнати, а до дверей хтось постукав владно і тверезо. Ми всі не вставали з місць. Богдан кинувся бігти за дівчатами, та хазяїн кав'ярні зупинив його: "То хід тільки для дівчат".

Зайшла міліція. Ми показали свої документи. Рибалка не мав нічого при собі, але його знав один із міліціонерів. Богдан один був без документа, і його забрали несподівані гості з собою. Ми попрощалися з ним, потиснувши йому руку. Коли Богдан відчиняв двері, рукав його куртки трохи одкотився, і якір побачили ми на його руці.

Надвір вийшли всі разом. Вилискувало біля випадкових ліхтарів море. У гавані було порожньо й тихо. Ми побачили канонерку. "Нащо вона сюди прийшла?" — подумали ми всі.

XI

Листа написано на шістнадцяти сторінках жовтого шершавого паперу. Він точить легенький запах, що, як нитка диму, коливається, коли листа читати.

"Milano, 22/V

Милий мій, уявляю, що ти думаєш про мене. Не треба думати недобре. Не писала довго. Але нічого не змінилося — ми такі ж друзі. Я одержала твого останнього листа давно. У мене чудний настрій. Такий спокійний. Нічого не хочеться

робити. Я дуже багато їздила за цей час. В Генуї об'їздила всі околишні малі міста, багато бачила цікавого, такого, про що я читала раніше тільки в книжках. Уже тиждень, як я виїхала з Генуї й живу в Мілані. Чи одержав ти мою листівку з Комо? Я їздила туди на цілий день. Озеро Комо, коли перерізає пароплав, наче кришталевий холодний спирт стоїть, а не озеро. Мілан і всі околиці його я теж оглянула. Завтра я їду до Берліна за нашою візою. Пробуду в Берліні з тиждень.

Багато я могла б розповісти цікавого. Я ніколи не переживала стільки гострих і цікавих пригод, як тепер, стільки нежданих зустрічей із людьми, у мене якось затупилося тепер почуття прив'язаності до людей, до місця, превалює тільки одне чуття, чуття нового, зміни вражень. Іноді так хочеться поговорити по-нашому. Сісти на канапу, підгорнути ноги, покласти тобі руки на плечі й говорити довго-довго.

Чудно, всі гострі хвилини в моїй уяві зв'язано з ніччю й дощем. Ніч і теплий, липкий дощ. Сумно, що нема з ким поговорити. Розмовляю ввесь час французькою, італійською мовою. Я досить пристойно вже розмовляю і розумію все. Іноді, правда, трапляються казуси. Я щодня ходжу до собору Дуомо.

Я не знаю чому, але мені хочеться тобі розповісти одну пригоду. Я ніколи в житті не забуду її. У мене немає жодного плану, як це розповісти. У мене немає жодної мети розповіді, але я не знаю, чому вона мене жахливо гнітить, і я мушу її розповісти.

Ця пригода зовсім здасться тобі дрібною, але вона мені багато дала і до чогось розбудила. Іноді через надтріснутий малий закаблук можна виломити собі ногу. Ти мене завше розумієш. Правда? Я повторюю, що мені обов'язково треба розповісти. Я не можу її знати сама — цю маленьку пригоду. Я починаю.

Я мушу тобі сказати, що мені тяжко говорити про любов. Чоловіка я якось забула, я тобі вже писала, ніхто мені не подобається. В Італії багато мужчин хотіло б мене "обкрутити", висловлюючись вульгарно, але мене ніхто не хвилює. Два місяці вже майже, як я вислухую на всіх мовах зізнання і серйозні, і смішні, і зворушливі, простосерді й нахабні. Нарешті мені це набридло і тепер навіть не розважає. В Генуї я залишила багато "страждаючих" друзів. Звичайно, це мене підносить трохи як жінку. Я часто думаю, чому мені ніхто не подобається, чому мене не хвилює дотик мужчини? Всі спроби я завше суворо обриваю. Я згадую себе колишню. Я дуже сласна. Я не могла б жити раніш двох місяців, як живу тепер, без найменшого бажання. Мені спадало на думку, що в мене атрофувалась почутливість. І я жила так чудно, що мені починало здаватися, що я — дівчина, не знаю мужчини, це почуття я не можу тобі з'ясувати точно. Треба бути жінкою, щоб зрозуміти це. Так минали ці два місяці. Час летів, зупинявся, знову летів, я залишила всіх своїх друзів у Генуї.

Цей тиждень я багато їздила по околицях Мілана. їздили з одним італійцем, красивим і дурним до останньої крапки. Кілька днів на природі дуже зближують людей. Іноді, за ці дні, мені здавалось, що ми безконечно довго їздимо, що ніколи не прийдуть до кінця наші малі мандрівки. Виїздили ми зранку на машині, оглядали всі цікаві місця, звичайно, здебільшого — церкви, обідали в маленькому сільському ресторанчику і надвечір поверталися до Мілана, втомлені й порохняві.

Учора також, як усіма цими днями, ми вирядилися в мандрівку. Два рази на тиждень на піаццо Дуомо чекає великий автомобіль. Це авто спеціально для чужинців, що оглядають околиці. Путь його — невеличке місто Павіа, де є старовинна церква Італії — монастир, побудований в 14-му віці. Я зустріла на площі Дуомо мого "адоратера", і ми рушили йти

до машини. Ось тут починається друга частина моєї розповіді. Викури папіросу і слухай далі.

Я сіла в машину й почала розглядати подорожніх.

Позад мене сиділо троє сухаристих англійок, двоє французів, ще дехто. Поперед себе я бачила тільки потилицю мужчини. Цю потилицю можна назвати маленьким надтріснутим закаблуком. Мені було дуже весело, я сміялась, і ми непомітно доїхали до Павіа. Interprete повів усіх оглядати славетний кафедрал. Я не буду тобі змальовувати, як мене захопила вся краса. Я розумію французьку й італійську мову, але коли наш гід почав розповідати по-англійському, я повела очима по всіх присутніх. Нарешті ж я побачила цю потилицю, котра була поперед мене в дорозі й ні разу не оглядалась. Коли б я була письменниця, я могла б написати, що в нього був — ясний костюм, ясне волосся, ясно-сині очі й красивий горбуватий трохи ніс. Але тому, що я не письменниця, — мені незручно писати про це.

Я подивилася на нього й байдуже одвернулася. Але щось мене штовхнуло знову подивитись. Він помітив мій погляд, але не відповів на нього. Ми переходили всі з одної кімнати до другої. Мені захотілося поближче на нього роздивитися. Я підійшла зовсім щільно до нього й почала розглядати — спочатку надзвичайну мозаїку, а потім — його. Він уважно розглядав стіну і стояв до мене профілем. На верхній губі у нього був ніжний пух, напевно, йому не більш 22 років, подумала я. Я зловила себе на тому, що зовсім не слухаю іпіегргеі'а. Мені раптом так захотілося покласти свою руку на його руку. Я побачила, що в руці у нього була книжка... "l’histoire de l’art d’Italie" , що він такий — мене дужче й дужче тягло дивитися на нього. Він відчув мій погляд, хутко повернувся, подивився на мене і швидко відійшов. У мене впало серце, з цієї хвилини я перестала володіти собою. Мій

супутник мені щось говорив, я нічого не чула, мені стало все байдуже й нікого не соромно, тільки б він подивився знову на мене. Сказавши: "Ви заважаєте мені дивитися", я пішла знову в той куток, де був Він. Я стала поруч і дивилася довго просто на нього. Він так щиро розглядав стіну, що в мене повстало підозріння — чи бачить він там хоч що-небудь. Раптом я помітила, що в нього сильно тремтить рука. Він знову повернувся й швидко відійшов. У мене вселився якийсь диявол. Я ходила за ним, стерегла його погляд, сподівалася, впадала в розпач і раптом помітила, що всі рушили виходити. "Зараз усьому кінець", — із жахом подумала я. До відправи автомобіля залишилося ще хвилин 20. Мій супутник запросив мене пройтися. Але я не могла відійти. Нарешті я побачила, що Він — пішов. Я впала в такий розпач, якого я давно не пам'ятаю. Прийшовши з прогулянки, ми зібралися до авто. Я побачила, що Він сидить уже там і сидить поруч із моїм місцем. Мій супутник запропонував мені сісти на інше місце, але, байдуже відповівши "чому", я сіла поруч із Ним.

У мене так сильно стукотіло серце, що я боялася подивитися на нього. Ми поїхали. Був сильний вітер. Скориставшися з цієї причини, я сіла так, що бачила його, а мій супутник сидів до нього спиною. І тут почалося щось жахливе. Я розмовляла з моїм супутником, а дивилася на Нього. Він уже не одводив своїх очей, мені раптом здалося, що я кудись провалююся. Мій італієць

здивовано поглядав на мене, не розуміючи, що зі мною робиться, та мені було все однакове —

Berlin,24/V

Дружочок! Почала писати в Мілані, сьогодні приїхала до Берліна. Мені дуже хочеться закінчити писати. Я буду продовжувати.

— тільки б він не зводив з мене очей. Всю дорогу ми дивились в вічі одне одному майже безперестану. Мене почало трусити, як у лихоманці. Мій італієць кілька разів оглядався: "Куди ви так чудно дивитесь?" Все було байдуже, хотілося тільки одного — дивитися без кінця в його очі. Раптом я помітила, що в нього почав помалу з'являтися осміх, і мені мимоволі теж закортіло осміхнутися. Я засміялась, хитнула головою і сказала голосно, звертаючись до свого постійного супутника: "На площі Дуомо ви мене залишите, я мушу йти додому сама". Більше я не дивилася на Нього, щоб не притягти уваги мого бідного італійця. Бідолаха був дуже розгублений, але мені вдалося, проте, його спровадити.

Я бачила, як Він попростував до собору, не оглядаючись, зайшов досередини. Я вирішила, що Він мусить іти за мною слідом, і швидше пішла через площу до найближчої вулиці. Я дивилася в скло магазинів, і мені здавалося, що я бачу його силует. Хтось пробурмотів над моїм вухом: "Яка блондинка!" Мене наче хлистом ударив хто, — невже він міг так сказати? Але на мов здивування — його ніде не було. Марно я дивилась на боки. У мене в горлянці застиг якийсь клубок. Невже я його загубила? Я кинулась бігти назад, в напрямку до площі й до собору. У мене не було сили дивитися просто, і все тіло нило й кололо наче голками. Ноги підкошувались.

І я побачила Його ноги! Ноги робили нерівні кроки — то маленькі й швидкі, то великі й неквапливі. Раптом вони .стали несподівано, — я зрозуміла, що він побачив мене. Я почувала, що вся горю, коли помалу сходила на східці собору. В соборі було темно й порожньо. Мені чомусь запам'ятався сонячний промінь. Він прорвався крізь скло і став сяяти на хресті. Мені здавалося, що ось-ось я впаду. Мені стало одразу так лячно, так холодно, мені захотілося втекти далеко-далеко!

Я йшла швидше й швидше до самого темного кутка церкви й відчувала ввесь час кроки, що наближалися. Я почула нарешті його дихання над моєю шиєю. Більш я не могла володіти собою. Я простягла руки до холодної колони, і йому довелося підтримати мене, щоб я не впала. Він заговорив так швидко по-італійському, що я нічого не зрозуміла. Голос у нього був приглушений і нерівний, я відчувала, як він тремтить увесь. Я не знала, що сказати. Ми стояли поруч, торкаючись руками, я тільки чула, як важко він дихає. Повз нас пройшов соборний служка й здивовано оглянув. Це нас одразу протверезило. Я промовила швидко: "Ви не мусите думати погано про мене". Я сама не впізнала свого голосу. Більше нічого я не могла сказати. Говорив увесь час він. У мене крутилася голова. Кожне слово ніби відгукувалось луною в соборі. Розмовляти так було непотрібно й чудно. Він відчув це, схватив мою руку й притиснув до щоки. Потім до губів. Мені здавалося, що він цілує не руку, а всю мене, і я зовсім загубила голову. "Ходімо краще звідси", — проговорила я. Ми швидко пішли. На нас оглядалися ченці й віруючі. Ми сіли в машину й поїхали. Я відчувала, що мене тягло до нього. Це було щось, яке я давно позабула й давно не відчувала. Ми обоє знали, що це не звичайна пригода на вулиці, й боялися доторкнутися одне до одного.

"Ми ж іще побачимось, — сказала я перша, — післязавтра я від'їжджаю до Берліна". Він мовчки схватився за голову. "Поїдемо сьогодні ввечері до Monza", — сказала я знову. Він мовчки кивнув головою. Потім він відповів: "Я не можу зараз говорити, я не знаю вашого імені, я вас ні разу не мав близько, але ви мені ближчі за всіх жінок зараз. Може ж бути надзвичайне щастя? Ви можете не поїхати з Мілана". Він говорив помалу тепер, і я все добре розуміла. Мені здалося, що щось змінюється в моїм житті. Ми доїхали до мого будинку. "Чекайте мене біля дому о 6 1/2 годині", — сказала я, виходячи з машини. "Мені чомусь здається, що я вас тепер гублю

назавжди", — промовив він. Я засміялась і, заперечуючи, хитнула головою. Вийшла на східці до своєї квартири. Я почула, що автомобіль поїхав, і я довго не мала сили подзвонити біля дверей.

Час ішов помалу. Здалося мені, що я не діждусь цієї 6 1/2 години. Я вдягла свою найкращу одежу. Довго причісувалася перед люстерком. Хотіла бути кращою, ніж завжди, й виглядала гірше. Хотіла бути цікавою. Я, маючи міцні ноги балерини, боялася, що вони мене не донесуть. Мені здавалося, що східці ніколи не закінчаться, коли я йшла вниз. Заглянувши до портьєрші, я з жахом побачила, що мій годинник на двадцять хвилин запізнюється. Тут було 7 за 10 хвилин. Мені зробилось неприємно, що я змушую чекати його двадцять хвилин. Я вийшла на ґанок з готовою фразою — scusi me (вибачте). Я вже роззявила рота, щоб сказати цю фразу, подивилась праворуч, ліворуч і... його не було!

Одразу я нічого не зрозуміла. Я оглядалась розгублено. Що могло трапитися? Не приїхати — він не міг. Не міг. Я почала згадувати, як ми вмовлялися. Я стояла хвилин двадцять, не рухаючись, думаючи й чекаючи. Ніхто не приходив. Площа перед будинком була цілком порожня. І раптом я додумалася! У мене навіть затремтіли руки. Треба тобі сказати, що собор, де ми бачилися з ним, називається Дуомо. Коли ми з ним умовлялися про місце зустрічі, я сказала по-італійському фразу й помилково вимовила одне наше слово. Загалом вийшло таке: "aspetti me a дома". А сказати я мусила так: "aspetti me a casa". Ти розумієш? Слово — дома я вимовила помилково по-нашому. Він же зрозумів, що треба чекати біля Дуомо.

Я побігла, як божевільна, до таксі і поїхала до Дуомо. Вже сутеніло; годинник показував 7.20. Там нікого не було. Я поїхала додому. Коли я сиділа на м'яких подушках таксі, я подумала, що це не випадковість, що так треба, щоб ми не

зустрічалися вже ніколи. Засвітилися ліхтарі. У тебе не було такого стану, ніби на тебе обвалюється будинок?

Було темно і зовсім вечір, коли я повернулася до свого дому. Я була страшенно квола. Не могла йти, і підтримувало мене лише те, що навкруги сіріли стіни, до яких можна притулитися.

Я не встигла закінчити думки — "То чому ж він не їде до мого будинку?" — як побачила таксі, що їхало помалу повз будинків на площі. Я швидко одійшла в тінь дому. Таксі зупинилось майже передо мною, і якийсь голос вимовив: "Ні, це не той будинок". Я хотіла вибігти вперед і впасти до коліс, але мене щось затримало. Таксі помалу повернуло й почало зупинятись біля кожного будинку. Це була тяжка боротьба.

То мені хотілося побігти, то я не могла рушити з місця. Цих п'ять хвилин, що таксі кружляло по площі, здалися мені за вічність.

А тепер, Дружочок, найбільше й найголовніше я хочу сказати: я побачила Богдана. Уяви собі порожній берег, безконечний пісок. Море набігає на берег і шумить пустельне й задумливо. На піску, розпластавшися, лежить людина. Обличчя її я не бачу крізь туман. Тут змішуються риси Богдана й італійського красуня. Ліхтар на розі, — ні, це не ліхтар, а маяк, — крізь млу дивиться на мене. Я нахиляюсь до людини на піску, я цілую її в холодні чудно губи. Я цілую її, а на губах у мене вапно з холодної стіни. Людина встає, і по обличчю я бачу, що вона перемогла море. Вона йде понад водою, і хвилі покірно лягають до її ніг, заграючи з людиною, як заграє звір із своїм володарем. Людина йде, а цокіт її ніг по каменю, — ні, це не ноги, а підкови коней на площі, — вібрують і проривають пустельну тишу. Я відчуваю себе степом, у який падає зерно і пісня жайворонка, я відчуваю себе полониною, в яку ллються

води, я бачу себе лісами, які збирають світло сонця. І я падаю йому в обійми, відчуваю його холодну шию — ні, це ліхтар на площі біля мого дому, — і плачу, плачу.

Коли я піднесла голову — таксі вже не було на площі. І наче камінь упав мені з душі. Я йшла східцями нагору й повторювала собі ніби молитву: "Треба додому вертатися. Треба додому вертатися. Додому вертатися". Я написала тобі все до дрібниць. Приготуй мені прощення гріхів. На цей раз я грішила думкою. Можеш вірити мені, що я нічого не замовчала. А чому я все відчувала — не знаю сама. Дякую, що ти вислухав мене. Цілую тебе ніжно. Твоя Т.

P. S. Тепер ти віриш, що мій друг? Я ж бо нікому не розповім цієї пригоди".

XII

Я прочитав листа, де так чудно було помішано чуття й розум народженої жінки. Я впав на ліжко, заплющивши очі, і віддався на волю хвиль, що підкидали й несли моє тіло. Я не сказав жодного слова, що пустило б чуття розтікатися звуками в повітрі. Але, взявши люстерко в руку, я був із собою віч-на-віч. "Давай-но поміркуємо", — сказав я люстеркові. "Давайте", — відповіло воно. "Такого листа досить вам?" Люстерко промовчало, ховаючи глибокі посмутнілі очі. "То як же нам далі?" — не вгавав я. Та люстерко вмить спалахнуло: "Спокійніше. Тримайте нерви. Кличте сюди розум, із яким ви починали справу. Тремтять руки? Випийте води. Ага, — з вином краще. Пийте, пийте. Губами".

Голова моя прояснювалась. Творець Галатеї закохався. Яка стара історія! "Вона любить матроса", — сказав я. "Ви вартий матроса", — відповіло люстерко. "Вона хоче матроса!" —

крикнув я. "Фізично, бо розум її належить вам", — відгукнулося люстерко. "Вона моя!" — закричав я. "Вона може бути й вашою, але втече однаково до матроса. Бо виповнилися її часи. Ви розбудили в ній волю перемогти своє вчорашнє, і вона тепер іде в обійми матроса, як хмарка пливе за обрій".

"А Сев? — сказав я по мовчанці. — Невже і він безсилий? Ця жінка належить нам цілком". — "Він такий, як і ви. Вам віддають розум і думки, ви обоє виявляєте процеси, показуєте волю до здійснення, можете й здійснювати, але не вам зупинити ті струмені, що їх ви викликали з надр".

Я стиха підвівся і підійшов до розчиненого вікна, у яке видно було море і маяк. Бути мудрішим за себе — от завдання! Невже тільки з болю народжується велич подій? І чи потрібно стати конче матросом? Загубити можливість шукати на землі вогні й ставити їх на берегах ріки в майбутнє?

Ранкове повітря несло з моря лагідність. Я почав роздивлятися гавань і вулицю, як перед походом. Учорашня канонерка стояла на рейді. Я вирішив подзвонити до Директора. "Він уже на фабриці", — відповіли мені. Я подзвонив на фабрику, і між нами відбулася така розмова.

Д и р е к т о р: Ти що — заспав сьогодні?

Я: Є щось негайне?

Д.: Я пришлю зараз машину. Наскочила важлива подія.

Я: Ти дзвонив у справі Богдана?

Д.: Розповім на словах. Не барись.

Я довго не клав трубки, дослухаючись, як на станції щось гуло й зумкало. "Покладіть трубку", — сказала телефоністка. Я поклав і оглянув себе — чи все на мені є і чи можна так стати перед важливими подіями.

Так я й простояв, знову замислившись, до приїзду машини з фабрики. Я сів біля шофера, і ми помчали вдвох по рівних вулицях. Біля знайомої пивної нас зупинив фабричний шофер. Ми погасили машину і зайшли пересидіти радість зустрічі. Трьох пляшок було цілком досить. Ми вийшли ще більш дружні й за якихось п'ять хвилин були на місці. Перший кінооператор фабрики стояв на ґанкові з апаратом, його помічник тримав штатив. У канцелярії ознаки метушні та безперервні дзвінки.

Директор бігав по кабінету, щось наказуючи людині, якої в кабінеті не було. "Викликати ще кінооператора хроніки, — кричав Директор, розмахуючи руками, — авто беріть "Русько-Балтик". Моментально. Ось він вами буде командувати, — Директор помітив мене, — сідай, командире".

Фігура за вікном зникла, і по дворі рознісся її дзвінкий голос. Я сів.

— Слухай — така справа: сьогодні приїздить комісар закордонних справ. Завтра вранці приїде на крейсері турецький міністр. Буде нарада. Треба все зняти на плівку і цю плівку долучити до тієї угоди, що її буде складено під час побачення. Все. Кого тобі дати для цього?

— Сьогодні я обійдуся цими двома кінооператорами, що ти мені даєш. Ти вже послав людей зробити проводку току для прожекторів в особняку, де буде побачення?

— За це не турбуйся. Увесь можливий ампераж буде даний.

— А в лабораторії є наказ виявляти мої негативи й друкувати зараз же поза всякою чергою? — Це ти сам піди й скажи. Поїзд прийде за півгодини.

— Про Богдана дзвонив?

— Нічого важливого, але його не випустять, доки не зберуть за нього матеріалів.

— Тоді треба взяти на поруки. Він потрібний Севу для картини, а мені — для сценарію. Потім треба перебудувати ще корабля.

— Я вже прогнав Сева з кораблем. Дурниці ви якісь повигадували. Візьмете дубка й на ньому і знімете. Витрачати народні гроші я не дозволю.

— Ти, може, взагалі проти цього фільму? Ти, може, думаєш завше одягати наших людей у драні свитки й вишивані сорочки? Страждання, злидні, соловейко й постійні мандри зі своєї землі — на землі інші, у каторгу, в ярмо, в перевертні? Ти думаєш, що ми не можемо підняти якір свого корабля й поставити паруси? Що ми не сильні духом і ділами для того, щоб заспівати веселої пісні про далекі краї, про блакитні високості неба, про бадьорі химери оновленого, духу? Так ти думаєш?

— Тю на тебе — який ти гарячий! Але ж я сам моряком був. І моряки в нас були на перших революційних барикадах.

— А через те, що ти моряк, ти й радиш узяти дубка й зовсім його не перероблювати? Ти, мабуть, і не бачив зроду парусів?

— Парус я бачив, — Директор образився, — тільки щб ми потім із тим кораблем робитимемо? Свій кінофлот заснуємо?

— Ми віддамо навігаційній школі. Хай і вони мають старого корабля.

— А чому б не взяти нам у школі тимчасово якесь судно і зняти його?

— Ми про це думали. Але школа тепер уся в плаванні, та й немає в них такого розміру, як нам потрібно.

Я покинув цю розмову, глянувши на годинника. Залишилось чверть години до поїзда. Хоч до вокзалу було й недалеко, проте я поспішив сісти до авто й поїхати. Дорогою я пояснив операторам, що ми робитимемо, і написав записку до лабораторії про негативи.

День був похмурий. От-от удариться хмара об хмару й піде краплистий дощ. Але хмари, як хвилі, перекочувались на небі, підпливали одна під одну, руйнували силуети верблюдів і вимальовували на верблюдах човни, цілі кораблі, залишаючи замість парусів сині клаптики неба. З човнів поставали башти над рікою, чиясь велетенська рука і тонкий спис. Я вже хотів зняти на плівку цю верховинну гру, та згадав в останній момент, Що це бачу лише я, а об'єктив кіноапарата навряд чи побачить щось подібне. Прийшов поїзд.

Я забув за свого кінооператора, уп'явшися очима в вагон, з якого мав вийти той, чиї портрети щодня друкували газети. Мала вийти людина, яка привезла сюди на побачення з турком якісь колосальні плани, приховавши Їх за спокійною для газет — усмішкою і за загальниками офіційної мови. Я знав, що такі люди, як той, який мав приїхати, живуть на двадцять років

уперед, і хотів пересвідчитися, як вони виглядають. З вагона вийшов комісар.

Мене шарпнув за плече кінооператор, бо я саме стояв перед об'єктивом, і зараз же почав цокотіти знімальний апарат. Досить мені було почути цю музику, як я забув за свої попередні прагшгння й розцінював людину, що вийшла з вагона, лише як матеріал для кінознімання. Я забігав з оператором спереду, ставав збоку, вискакував на східці і крутив згори, ставив оператора на площадку для вантажу і просив його знімати перон, сам везучи по асфальтові цю платформочку.

Комісар привітно посміхався, ідучи пероном, у гурті людей, що його зустрічали. Років йому було за п'ятдесят, ніс довгий, хитрі очі степового татарина, дуже дисципліновані губи: вони могли бути спокійними або приємно — завше однаково — посміхатись. Гнів, ненависть, страх, хвилювання й інші властивості людських губ — цим губам не личили. Вони відчували на собі мільйони людських доль. Гримаса гніву, страху або хвилювання завше могла зрушити терези політичної рівноваги і мирних днів. Комісар осміхався. Перед вокзалом його чекав кінооператор хроніки, який зняв комісара, коли він вийшов до автомобіля. Ми тим часом помчали до особняка, в якому мав жити він, і встигли зняти будинок, напис на дверях і, нарешті, самого комісара, коли він приїхав з вокзалу. Я взнав у одного з дипломатів завтрашній порядок денний зустрічі комісара з міністром, і на цьому моя робота закінчилася. Я поїхав на фабрику, до кінолабораторії.

На фабриці я зустрів Сева.

— Сев, — захлинувся я, — завтра до гавані приїздить крейсер "Ісмет". Уранці приходить.

— Сьогодні увечері продовження наших балачок, — відповів Сев, — приходьте на старе місце.

— А Богдан?

— Його обіцяли випустити. А як не відпустять, то поговоримо самі поки що. Треба вислухати інших. Треба поєднати... — Сев пішов, понісши закінчення фрази з собою.

Я розчинив двері й переступив поріг.

Запах хімікалій та грушевої есенції виповнив усе повітря кімнат та коридорів. Скрізь, куди не глянеш, — вилискує плівка. Вона сушиться на барабанах — негативна й позитивна, переноситься з проявочної та фіксажної кімнати до промивочних баків на рамах, іде рулонами негативів до друкувальної машини, яка працює з червоним світлом. Плівка лежить по столах і шухлядах, на моталках монтажних столів, у металевих круглих коробках. Безупинне торохтіння моталок, великих барабанів до сушки плівки, безперервний плеск води в промивочній — все це утворює спеціальну атмосферу в людській праці, їдкий і приємний запах поєднується з великою кількістю різної сили звуків, мертві малюнки на плівці оживають, і їх фіксує око, як знайомі подихи життя.

Я став перебирати руками плівку у великій корзині, доки мені виявляли плівку, зняту на вокзалі. Я любив ці шматки людського існування помацати пальцями, вдихаючи їхній запах.

І вечір позапинав вікна синім полотном. Тільки молодість має таку повінь думок. Снуються вони скрізь, приходять від усіх дотиків, і ледве встигає за ними дзвінкий бігти час. Ніби на стовповій дорозі летять назад стовпи, клекоче вгорі степовий

орел, розсуваються на боки колосальні лінії горизонтів, і вже видко, як у долині тінь від самітної хмарки бродить по зеленому лугові, по блискучих візерунках ріки.

День минав. Я блукав над берегом і лежав на теплому камені. Цілком несподівано мені довелось почути казку, її розповіла золотушному хлопцеві мала дівчинка, забавляючи його близько мене за каменем. "Було у мами троє синів, двоє пішло до школи, а третій сів над морем. Дивиться третій — летить мартин-птиця. Летить і плаче. Летить і квилить жалібно. "Чого ти, мартине, плачеш?" — "Як же мені не плакати, як не тужити, коли я загубив свою маму, і нікому мені риби вловити та на хвилі погойдати". — "То ходімо зо мною до нашої!" І рушили вони вдвох — син іде, а мартин летить. Мартин долітає, а син доходить. "Кого це ти привів? — питає мати. "Мартина з моря. Хай і я вже до школи ходитиму, а він за мене над морем літатиме. За це приймемо його до нас за сина". Заплакала мати з радощів. "Ходи, сину, до школи, а мартин хай літає над морем". Дівчина замовкла, побачивши мене, і повела свого вихованця геть. Хвилі невпинно накочувались на берег. "А третій сів над морем", — згадав я казку.

Хазяїн трамбака й шхуни — це звання давало, крім права власності на два парусники, ще й право висловитись першому з-поміж нашої компанії: отамана рибальської ватаги, Стелли, Мухи, Полі, Сева і мене. Хазяїна кав'ярні можна не лічити, бо він увесь час бігав, і рахувати його за постійного члена нашої сімки важко. Проте його слово ще передбачалося далі.

Вечір почався з безмежної веселості. Кожне слово викликало регіт. Рибалка сміявся, заплющивши очі і квокчучи, як курка перед тим, як знести яйце. Хазяїн трамбака брався за живіт і, ніби колишучи його, видобував такі крикливі й задушливі звуки, що здавалося — він сам на собі грає, як на

гармошці. Дівчата скрикували. Ай, — кричала Стелла, ой, — кричала Муха, іх, — кричала Поля. Після того вони повторювали безліч шиплячих звуків, пищали й витирали сльози сміху. Сев і я... — та про нас можна лише сказати, що ми сміялися, як інтелігенти, боячись безконтрольного прояву такого надзвичайного стану, як радість.

— Граждани, — сказав хазяїн трамбака, лоскочучи під столом мою руку замість Полиної, — той парняга, що був без документа, зупинився на тому, як він проходив Магелланову протоку. Я, старий моряк, приєднуюсь до слів попереднього оратора. Да, дійсно, — страшний суд і пекло.

Ми засміялися з того, як він грався моєю рукою, лоскотав її, ніжно пророблював усі літери любовної абетки, не помічаючи того, що рука не Полина. А промовець від такої нашої, як йому здавалось, чулості до його майбутніх дотепів — зовсім розквітнув, ведучи мову далі.

— Нехай мені хто скаже, що я не був колись молодий! Що я не знав, звідки вшиляється нитка в дівочу голку. Нехай хто мені спробує сказати, що я тільки хазяїн трамбака й нічого більше! Я намну вуха тому, слово честі, намну вуха! Ви обійдіть усе узбережжя: і Козлов, і Кафу, і турецькі береги, ба навіть і Олешки — і запитайте в кожного: хто був на березі паном років так... із тридцять тому? Побожуся, що це буде моє ім'я. Я тоді не чув жодної під собою землі, ніби скрізь був пух або саме повітря. Молодий, веселий, я любив поїсти, поспати і пропонувати свої кучері кожній красивій дівчині узбережжя для розчісування, куйовдження й інших дурниць. Мене завше цілували в очі, щоб я загубив дорогу до іншого серця, яке мене ще не цілувало зовсім. Та я потакав кожній, пануючи над усіма.

Ви самі розумієте, що таке становище не могло тривати довго. (Налий мені склянку "Крові", хазяїне). Я підсковзнувся

саме тоді, коли не то, щоб сковзалки, а й путнього шматка холоду не було — шелестіло скрізь листя, каторжні соловейки один перед одним пурхали й співали. Вона була статна краля, трохи косоока, в міру весела і в міру сумна. Ми з нею сідали на шаланду і, виїхавши в море, лягали поруч на пайоли, щоб лежати так до ранкової зорі або до застережливого сигналу пароплава. Це був такий час, який буває в кожного, хто вперше полюбить. Його ніколи потім не можна відновити, хоч би ви зцілували всі губи і пройшли б усі школи любовної науки.

Я бачу, що ви не розумієте, до чого ці мої зізнання? Дайте спокій, я пам'ятаю про корабель і про повернення на батьківщину. Тільки дозвольте вже мені самому розповідати далі, а ви слухайте, бо я можу збитися.

Стільки любові розхлюпали ми на хвилях моря, що вона й досі горить у тих місцях, як фосфор. Коротко кажучи, я був божевільний. Посварившись з усіма моїми родичами, я цілими днями блукав за містом. Було весняне зворушливе повітря, вітер здіймав хмари пилу і котив їх по дорогах і ярах. Пил набивався мені до рота й до носа, піт проступав і крізь сорочку, ноги наче були прив'язані до мішків із землею. Проблукавши день, я надвечір ще більш запалювався вогнем і силою. Море обмивало мій бруд і пил, коли я сторч головою летів із пристані. Разом із цим мене охоплювала така туга за нею, за її руками й голосом, що я не мав чим дихати і не мав у голові мозку, а якусь розтоплену іскристу масу.

Одного разу моя дівчина не вийшла. Я почекав з годину. Ще почекав і помітив, що місяць потьмарився. Тоді я бігом помчав до її будинку. Вікна не світилися, він був темний. Я завмер біля дверей. Двері відчинилися, ледве не збивши мене з ніг. "А, це ти? — сказала якась жінка, злякавшись. — Ну, то йди вже, заходь". Це була її мати. Я не знайшов жодного слова для питання. "Іди, дурачок, — сказала її мати, втираючи сльози, —

а я оце йду за фельдшером". Вона пішла. Я прихилився до одвірка, як п'яний. З дверей вийшов мужчина — її батько — з мокрим ганчір'ям у руках. Я почув важкий запах крові. "Що це ви?" — запитав я, холонучи. "Несу десь закопати оце шмаття", — відповів він глухо. Я зайшов до хати. Мево свічки на столі хитнулося мені назустріч. В хаті було напівтемне. Освоївшися з темнотою, я побачив, що вона лежала на лаві. "Підійди", — почув я її тихий голос. Нас було тільки двоє. "Ти мене любиш?" — запитала вона. Я став біля лави на коліна. "Обережно. Мені болить", — прошепотіла вона. "Що з тобою трапилось?" — "Дурниці. Я вмираю. Не будемо губити хвилини. Я тебе дуже, дуже... — спазма здушила їй горло, — люблю", — осміхнулася вона болісно. "Розказуй мені, — сказала вона, — про море і про нашу шаланду. Ніколи в житті я не була щасливіша. Помолися, щоб я не вмирала. Я буду до тебе приходити завжди. Обніму тебе й не випущу. Молись". Я молився, припадаючи до долівки, лайку й прокльони повторював я в молитовних псалмах, молився, просив, клявся, богохульничав, і моя молитва не допомогла. Вона вмерла в ту ж ніч. Я взнав, що вона з батьком їздила по контрабанду й її підстрелив хтось уночі, очевидячки, сторожа.

Хазяїн трамбака промовчав, попиваючи вино і важко зітхаючи.

— Як ви добре розповідаєте, — вимовила Поля.

— У кожної людини є випадок у житті, який вона завше відчуває і може розповісти краще за все на світі.

Від кого прийшла така сентенція — ми так і не добрали. Можливо, що її кожний з нас подумав. Ми мовчали, даючи змогу хазяїнові трамбака продовжувати розповідь.

— Подався я до монастиря, — нарешті почули ми його голос, — нічого в світі я більше не хотів і ні про що не думав. Монастир стояв у горах, оточений лісами й скелями. Невеличке подвір'я, церковка, дзвіниця окремо, келії просто в скелях, де пороблено віконечка й прикрашено їх білою глиною. Через подвір'я біг струмінь із гірського холодного джерела. Вода дзюркотіла літо й зиму, коли вітер дмухав на схилах і коли стояла жарка пора зеленого літа. Цей ручай гомінкий — в долині внизу ставав справжньою річкою, що бігла по камінцях, падала водоспадами і ніколи не вгавала, розростаючись іноді й грізно шумуючи. Ручай був єдиною живою душею в монастирі. Я кидав у нього трісочки, і вони пливли вниз до грішних земель.

Монастир був бідний, і жили в ньому самі діди. Раз на місяць сюди привозили продуктів знизу, з філій цієї святої обителі. Нижчі монастирі, кажуть, були багатші, мали багато землі й безплатних робітників і жили з тієї благодаті, що заробляв їм наш горішній монастир — бідний, але побожний і святий. Разом із продуктами до нас привозили цілі вози граматок, які ми мусили перечитати, молячись за гріхи рівнин. Прийшлі люди зникали, і знову ми залишалися самі високо над землею. в прозорім повітрі, серед зелених лісів і скель. Зранку благовістили до церкви, ми всі задихалися в пахощах ладану, що ним виповнювалася низенька церква. Потім ми їли й відпочивали. Знову дзвонили наші невеликі дзвони до молитви, і звуки пливли в повітрі над лісами, як позолочені кораблі, і в долинах люди знімали шапки, кажучи: "Солодко дзвонить дзвонар у Горньому монастирі".

Перший час я почував себе так, ніби мені було проколото вуха. Дзвінка тиша гір здавалася мені вічною мовчанкою пекла. Мої співмешканці прийняли мене добре. Наймолодшому з них було за сімдесят. Навіть той, що куховарив, прив'язував довгу білу бороду до шиї, схиляючись над апетитними казанами.

Мені запропонували самому собі вибити в скелі житло. Я довго працював, увіходячи в той же час потроху до спільного життя півсотні ченців. Вони часто приходили до мене по одному, по двоє і сідали осторонь, читаючи молитви. їхні очі з заздрістю спинялися на моїх м'язах, на моєму рожевому від роботи обличчі, і дедалі частіш зітхання переривали тоді нитку їхніх молитов. Вони заздрили молодості, моїй силі або згадували свої гріхи, такі солодкі зараз.

Я вирубав собі келію, оселився там і, прокинувшися раз місячної ночі, помітив, що вона подібна до каюти. Навіть на стелі я несвідомо залишив щось, подібне до сволока в каютах. Стеля була півкругла. Вікно я зробив собі, як ілюмінатор. Ліжко нагадувало койку — таке воно було затишне й високе. Цієї ночі я не спав зовсім. Я так занудьгував за морем, що провів половину ночі, сидячи біля вікна й уявляючи собі море в молочнім тумані заснулих улоговин. Над ранок я заснув. І снилися мені надзвичайні сни.

Забув вам сказати, що мене, як молодого, навантажили всією тяжкою роботою. Ранками й вечорами я дзвонив на дзвіниці, слухаючи зітхання старого дзвонаря. Я ходив по лісі і збирав дрова для куховарні. Підмітав і прибирав келії разом з дурником-ченцем, що давно вже загубив був розум. Наносив воду до келій, замітав подвір'я, доглядав наш ручай і гробки. Неймовірно попливло моє життя. Всі ченці були хворі, донісши з земного минулого наслідки гріхів. Багато хворіло на геморой і готувалося до чергової акції свого людського організму, як до страшних мук пекла. Ревматизм ламав у негоду старі кості, у декотрих було залізо на голому тілі і жахливі язви корости під залізом, інші мучилися бісівськими видіннями голих юнаків, і я бачив тоді у вікні в себе розпалені їхні очі. Мені монастир нагадував лікарню, де всі себе змушували чекати з радістю виписки на "волю". І "волею" цією був той світ — смерть.

Я втрачав потроху любов і розпач, життя бриніло мені з долин, я, наче відповідаючи йому, дзвонив з усієї сили, стоячи на дзвініці. І я почав марити морем. Скрізь я вбачав його. Зануривши руки в ручай, я раптом підносив їх до рота, ніби чекаючи, що вода мусить зробитися солоною. Раз, блукаючи по лісі за дровами, я зайшов далеченько від монастиря. Просто передо мною здіймався голий шпиль гори. На вершечку росла сосна. Я й тепер бачу це чарівне поєднання. Мене якась сила потягла нагору, я майже плазував по камінних, наближаючись до сосни. Біля неї я одпочив трохи, дивлячись на синє близьке небо. Потім я підвівся і закричав від радості: далеко внизу був берег, а — скільки око моє сягало — вилискувало синє море. Це здавалося мені за щасливу ознаку. І тієї ж ночі я втік з монастиря.

За батьківщину ми звикли вважати землю, де нас народила мати, де ми виростали в гніві чи в радості, осягали великий світ. У мене ж батьківщина — море, і ви розумієте, як я летів з гір до морського берега — стежками й хащами! І я не знаю, куди записали мене в монастирі: до тих, що їх розірвали вовки, чи до тих, що їх поглинула суєта землі!

На березі я знайшов шаланду без жодного весла й парусів. Я біля неї прожив із тиждень, відчуваючи насолоду з новознайденого життя. Тепер — я вважаю, що кожний корабель може прийняти на себе радість людей, які стремлять до батьківщини.

100

Настала мовчанка. Ми з Севом чекали, щоб ще хтось додав своїх думок до наших планів. Ми помітили, що Поля хоче говорити. Вона почервоніла і безпомічно оглянула нас усіх, проте піднести свій голос не наважувалась. Сев її підбадьорив,

і вона розповіла свою коротку історію, якою хотіла освітити не зачеплений ще бік нашого питання.

— Коли я була дівчина, — відмовила Поля і зашарі-лася, — у мене був ухажор з воєнноплінних. Він був красивий мальчик, і я тоді була дуже молода. Ми почали зустрічатися. Мені дєвочки казали, щоб я одскочила, бо він, певно, жонатий у себе вдома. Я нікого не послухала, і вони всі з мене сміялися. Ми всі хотіли повиходити заміж і колисати дітей, щоб дитячі руки хватали нас за груди, вимагаючи молока. Любилася я з моїм так, що швидко вже почала сподіватися на вагітність, бо я вже не допускала інших мужчин, Він мене все називав своєю "лібхен". Удень він працював на якійсь роботі, бо він був інтелігент і аристократ. Коли я навчилася його трохи розуміти, я почула, що він у себе в вітчизні сидів у в'язниці, а до полону пішов добровільно. Я сиділа й шила цілий день, як цариця.

Поля виглядала дійсно принцесою з казки. Вона була хупава, тонка і бліда. Нагадувала вона рослину з ясною блакитною квіткою. Лише голос у неї був хрипкий від горілки й тютюну. Ми слухали всі уважно.

— Я помітила, що мій мужчина не спить по ночах. Він тяжко зітхає й цілу ніч не може вгомонитися на ліжкові. "Гаймат! — стогне він. — О Гаймат!" Спочатку я думала, що це його жінка, а потім він сказав, що то батьківщина. Він мучився, і я мучилась разом із ним. Щохвилини він уставав і пив воду, заглядав у темне вікно, ходив босий по кімнаті, потім підходив до мене й щось довго говорив. Я удавала, що сплю. Тоді він обережно лягав поруч, щоб не розбудити мене, клав мої руки собі на шию. Я починала плакати. Я знала, що це недобрим пахне. І одного дня він не повернувся до мене, .утік на свою далеку гаймат.

Поля схилила голову на руки й не підносила її, закінчуючи говорити.

— Повертатися на батьківщину боляче, бо він загубив мене. Чи не можна зовсім відмінити всі батьківщини? Щоб випекти залізом той біль і поробити веселими людей по світі? Я думаю, що яе треба пускати назад тих, що зрадили раз своїм братам.

— А коли вони тонуть у морі? — запитав хтось.

— Тоді їх рятувати, як утоплеників. Бо люди людей не можуть не жаліти. Хто і кому дав право на смерть такого ж, як і він сам?

Рибалка засміявся іронічно й зневажливо.

— Всяка тобі дівка буде закони встановлювати! Ти краще знай, як хлопців задовольняти. А може, в мене син десь там пропадає? То я йому хіба посуди пожалкую? Тебе, шлюху, поволочили всі, хто хотів, а тепер ти голос маєш? Я б тобі закотив спідницю та й вивчив би тебе, як треба розмовляти! Любов згадала, воєнноплінного, сльози пускаєш?

Та тут устав із свого місця Сев. Він крикнув так, що хазяїн кав'ярні впустив додолу склянку, а рибалка подавився своїм останнім словом.

Настала мовчанка. Тоді Сев спокійно й тихо наказав рибалці попросити вибачення за його останні слова.

— Нізащо! — спалахнув рибалка. Тут устав з місця й хазяїн трамбака. Я зайшов із-боку й узяв з-під рибалки стілець.

— Положив я на вас! — крикнув рибалка. Сев підняв руку, закликаючи мовчати.

— Ми готуємо корабля зовсім не для твого сина, милий. Це корабель для картини і для навігаційної школи. Для молодих, вірних юнаків. Вони, правда, не побояться кинути рятувальні пояси кільком людям таким, як твій син, бо юнаки пливуть на кораблі й вони можуть показати свою добрість і силу кільком уламкам старого, вони пливтимуть на новому кораблі! Та тебе це мало обходить. Ти образив людину зараз. Твій брудний рот плював на неї, як на щось огидне. Зараз же хай вона почує твоє вибачення!

— А оце ви бачили?

Хазяїн трамбака ударив перший. Потім підскочив Сев. Вони вдвох молотили до тих пір, доки рибалка мав силу відбиватися. Стола було поламано, стільці розкидано по кімнаті, дівчата верещали, стоячи біля дверей, а я стежив, чи не доведеться й мені встряти до бійки. Нарешті рибалка здався. Ми його взяли втрьох і викинули за двері.

— Він мені давно не подобався, — сказав хазяїн трамбака, — я радий, що я йому виказав це як слід. Корабля, звичайно, треба брати — не брига, а е такий шхуна-бриг. Він відрізняється тим, що у брига обидві щогли з реями, а у цього фок-мачта з реями, а грот-мачта з гафелем. Це дасть більшу красу кораблеві й навчить юнаків мати справу з реями і гафелем. На мою думку, найкраще виглядає в морі тримачтовий шхуна-барк або двомачтовий шхуна-бриг. Коли в мене був трамбак і двомачтова шхуна, то я обов'язково хотів переробити останню на шхуну-бриг, цебто на фок-мачту поставити реї.

— А хіба у вас тепер немає шхуни? — запитав я. — Нам сказали, що ви хазяїн шхуни й трамбака?

— Трамбак у мене ще є, але це стара вже калоша, хоч я його й люблю, а шхуну мені потопили й спалили у війні.

— Одначе дозвольте нам і надалі називати вас хазяїном шхуни.

Моряк мовчки переждав час, потрібний для відповіді на моє запитання, і розповідав далі.

— У мене є на приміті дубок "Тамара". Це було колись прекрасне судно. Та йому попався поганий хазяїн. Він сидить нині за історію з дітьми. "Тамару" робив першорядний майстер, її можна легко перебудувати, впорядкувати трюм, зробити кіль, поставити нові щогли — дві, як личить кожній порядній двомачтовій шхуні-бригові.

— Ви думаєте, що саме таке судно потрібне нам? — запитав задумливо Сев, оддихуючись після бійки з рибалкою.

— Тільки шхуна-бриг. Ми його завтра й оглянемо — той дубок. Тільки дозвольте мені бути близько до ремонту й відбудови.

Ми підняли склянки з вином: хазяїн шхуни, Сев, Поля, Стелла, Муха і я. Кав'ярня нагадувала чомусь кузню, в якій мусив був ворожити казковий коваль. Хазяїн кав'ярні сказав слово, що його всі чекали:

— Я п'ю за кров і вогонь. За заморських дівчат. За шхуну-бриг і чорну пахучу турецьку каву.

Всі ми випили й поцілувалися. Потім повиходили з кав'ярні. Під дверима лежала людина й солодко спала. Ми переступили через неї і не здивувалися, думаючи, що то рибалка. Але, присвітивши, ми впізнали Богдана, п'яного до непритомності. Дівчата принесли двоє відер води.

— Фух! Це ви? — сказав Богдан. — А мене випустили, і я з радощів ледве доліз сюди. Між іншим — приїхала вже ваша рижа видра, бо вона ввесь час ходила тут по вулиці, розшукуючи вас.

Богдан знову сп'янів і ліг безсило на землю.

XIII

Комісар закордонних справ стояв на березі й дивився в синю морську далечінь. Він був одягнутий у сіру армійську шинель, на якій вилискували ознаки командарма. Його оточувала купка людей — представники уряду, Міста, військові і журналісти. Мовчанки комісара ніхто не насмілювався порушити. Над головами шаруділи прапори на арці, крізь яку мав ступити на берег очікуваний гість. За півсотні кроків мовчки снував натовп за шерегами варти. Збоку вилискували на скупому сонці литаври оркестру й випиналися барабани. За оркестром вишикувався почесний караул.

Комісар задумливо стоїть, заклавши руки в кишені шинелі. Він почуває легку втому після погано спанеї ночі — старість його вже наздоганяє. Тільки розум — одвічний володар — виконує безперервну роботу. По-перше — треба одібрати потрібний комплекс слів, що їх можна говорити турецькому міністрові: "Шановний пане", "наші сусідські країни", "загальні кордони", "економічні інтереси", "радий вітати дорогого й шановного гостя". Комісар пригадав, як він уже зустрічався з

турком у Швейцарії. Вони мали ніби випадкове побачення, влаштоване послужливим хазяїном готелю. Побачення тривало кілька хвилин, бо треба було боятися повсюди сущих репортерів та їхніх фотоапаратів. Проте міністр і комісар встигли заглянути один одному в вічі. Велике значення має зовнішність людини, навіть у дипломатів. Тепер, після кількох років роботи одного й другого, комісар і міністр мають зустрітися надовше.

Той час, що роз'єднував двоє побачень дипломатів, допоміг комісарові високо поставити ім'я своєї країни на політичних сторінках. Але міністр тим часом теж не гаяв часу: він виграв кілька справ у двох більших і сильніших держав. Та самий факт приїзду його до комісара показував перевагу останнього.

Очі комісара — гострі, як очі хижака, — побачили на морі дим. Комісар почав ходити вздовж естакади, струнко ступаючи ногами в чоботях і дзвонячи острогами. Почет мовчки захвилювався. Кіноапарат знімав далечінь і знімав комісара. Під берегом у воді плавали різні покидьки. Мартини літали й кигикали, сідаючи на воду. Комісар згадав, що в цій воді багато потоплено людей, і вони, здалося йому, стоять шерегами на дні. Комісар посміхнувся. З ним посміхнулися й ті, хто стояв біля нього, канонерка вийшла з гавані, поминула маяк, рушивши назустріч крейсерові, а сонце порозсувало хмари блакитними руками і впало на землю великою зливою світла.

Крейсер виплив уже на поверхню моря з-за горизонту, і чорний дим за ним линув, як хвіст. Канонерка пливла назустріч, піднімаючи на щоглу безліч різних прапорів. Дочекавшися відповіді з крейсера, канонерка вивісила стільки нових полотнищ, що одразу ніби зробилася екзотичним парусним кораблем. Вітер роздував ці різнокольорові паруси, коли канонерка круто повернулася і пішла назад до гаваяі, як

чорна стріла. Вона стала в гавані біля хвилеріза й моментально кинула якір. Тим часом крейсер підійшов уже зовсім близько, і на кормі в нього червонів турецький стяг. В бінокль уже можна було прочитати слово "Ісмет". Комісар став біля арки, дивлячись на крейсер. Постать комісара набула найбільшої виразності й сили, він знав, що на крейсері є морські біноклі. "Ісмет" викинув із прови білий димок, пролунав постріл швидкострільної гармати, ще кільканадцять пострілів відбилися у хвилях і полягали по берегах: пошана державному прапорові країни. Канонерка відповідає стількома ж пострілами своєї гармати: пошана турецькому прапорові. Крейсер зайшов після цього до гавані і став посередині. Знову мовчанка і знову постріли — по двадцяти одному з кожного боку. Це вітали членів уряду: крейсер — комісара, а канонерка — міністра. Кінооператор крутив не переставаючи.

Комісар спокійно дивився на "Ісмет". Він перечікував безконечний ланцюг процедур, що їх вимагали дипломатичні закони й дипломатична ввічливість. Спочатку до крейсера поїхав моточовен із лікарем і начальником порту. Потім моточовен відвіз на "Ісмет" турецького посла з дружиною. На цьому ж човні поїхали й ті, що мали з собою кіноапарат. Далі — моточовен повернувся без посла і його дружини. Нарешті, з крейсера спустили шлюпку з дванадцятьма матросами, і трапом зійшло до шлюпки ще двоє. Весла опустилися на воду, шлюпка полетіла до естакади, на якій стояв комісар. Настала врочиста хвилина. Фотографи пролазили крізь натовп аж до комісара, перешкоджаючи кіноапаратові працювати. Помічник оператора прибирав їх з дороги, вириваючи з землі, як кущі трави. Комусь була відірвана пола пальта, але цього ніхто не помітив серед загальної урочистості. Шлюпка підлетіла до східців. Всі весла одразу стали вертикально, і з них потекла вода матросам на руки. На кормі стояли міністр, ад'ютант його з опереточ-ними еполетами і керманич шлюпки. Міністр був у

циліндрі, у великих рогових окулярах і в довгому чорному пальті з хутряною шаллю коміра.

Комісар зійшов східцями аж до води і привітно чекав міністра — доки той ступить ногою на берег. Оркестр грав турецького гімна. Фанфари пронизливо співали. Міністр став на берег і зняв циліндра. За міністром вискочив ад'ютант. Простягнута рука міністра зустріла руку комісара, яка перед цим віддала особі міністра честь по-військовому. І ще дужче й голосніше загриміли труби оркестру.

— Від імені мого уряду, — сказав комісар французькою мовою, — вітаю вас, пане міністре, із щасливим прибуттям до нашої країни. У вашій особі я вітаю представника великого турецького народу, що виборов собі волю й незалежність. Милості просимо, пане міністре. Даруйте мені тільки, коли я не зможу через свої людські обмежені можливості виказати всю ту гостинність і всю ту щирість, яку я почуваю до вас, пане міністре, і до великого народу, представником якого ви є. Хай живе Туреччина!

Музика не вгавала, повторюючи мелодії гімнів обох країн, барабанщики надто голосно грали на барабанах. Міністр тримав лівою рукою циліндра біля голови, дивився кудись убік і вниз, відповідав тихо, трохи гаркавив, вимовляючи французькі слова.

— Я щасливий, пане комісаре, ступити на вашу землю. Мій уряд — уряд високої Турецької Республіки — доручив передати вам, а в вашій особі й урядові братнього й суміжного з нами Союзу, що ми стоїмо на твердих засадах усіх попередніх угод і простягаємо вам братню руку через море. Ваш великий народ, ваша славна країна, ваша могутня армія — є дружні нам, нашій боротьбі й нашому процвітанню. Хай живе Союз!

Потиснувши ще раз руки, комісар і міністр стали поруч. До міністра почали підходити ті, що були з комісаром. Вони тисли міністрові руку, говорили привітальні слова й відходили, доки товмач переказував міністрові зміст їхніх промов. Так підійшов заступник комісара, підійшов голова міста, наблизився комендант гарнізону, нарешті біля міністра став робітник якоїсь портової майстерні. Він був допіру від роботи. Його мозолява долоня зустрілася з рукою міністра. Мозолі й машинове масло неприємно вразили міністра. Непомітно глянув на комісара, але останній урочисто тримав руку біля кашкета, ніби роблячи огляд цілій армії. Робітник сказав:

"Вітаю турецький пролетаріат. Повиганяйте й своїх буржуїв, як ми вигнали своїх. Хай живе Турецька Республіка!"

Подано автомобілі. Міністр, тримаючи циліндра в руці, обійшов почесну варту, що стояла, як зелена стіна.

Я мав дві вільних години до зустрічі комісара з міністром. Я їх витратив на організацію знятого матеріалу, на підготовку до наступного знімання. О десятій годині вечора мав бути бенкет у Будинкові армії і флоту, і я хотів, закінчивши востаннє знімати о четвертій годині, дати готовий фільм на початок бенкету. Теоретично це було цілком можливе. Особливо після того, як комісар попросив мене "показати туркам нашу техніку". Практично ж — я ризикував, вийнявши з кишені годинника та блискавично розподіляючи свій час і час своїх помічників.

Вже було знято до трьохсот метрів плівки: на вокзалі, в порту, біля крейсера, по дорозі до готелів, у автомобілях, на палубі крейсера. Знімало троє найкращих операторів. Ще тільки десь забарився оператор-хронікер, що йому я дав carte blanche . Він мусив знімати все, що знайде навкруги події. Цей оператор недавно приїхав з Америки, де кілька років жив і

вчився, і його можна було послати знімати акул у морі, не турбуючись за добрі результати. Проте досі його ще немає в лабораторії.

Плівка вся пішла виявлятися. На це потрібний був час. Далі — фіксаж і промивка. На сушку негатива треба було дві години. Ми витирали плівку чистим спиртом, щоб вона скоріше сохла, але виграли ми лише п'ятнадцять хвилин. Суха негативна плівка йшла до друкувальної машини. Позитивна плівка з машини йшла у виявлення, фіксаж, промивку й сушку. Потім позитиви різалося по кадрах, і можна було робити монтаж фільму. Доки негативи виявлялися, я написав титри до фільму, їх було до двох десятків. Написавши, я телефоном прочитав їх заступникові комісара, і ми вдвох їх проредагували. "Дружня зустріч представників сусідських держав" — назвав я фільм. Далі йшли написи з прізвищами комісара, міністра, їхніх супутників — написи інформаційні. Крейсер "Ісмет" — салютує прапорові нашої країни. Дружина міністра з дочкою — і довжелезні імена обох дам. Титри я віддав до друкарні кінофабрики, мені їх набрали зараз же, відбили, і, перевіривши, я віддав їх знімати на плівку.

Я дотримуюся тієї думки, що, коли в спішній роботі є серйозність — цю роботу ніколи не зробити так швидко, як треба. Тому до кінолабораторії я влетів, як вихор, і голосно почав співати щось веселе. Я запропонував кожному з монтажистів, монтажниць, барабанщиків, промивальщиків, друкарів і виявників — жовтобоких яблук з ближчої кооперативної яблуні. На яблуках ще були стружки, та ми обтирали їх руками й кусали так люто, що сік розлітався на боки. Ми встигли пригадати кілька пліток з фабричного життя й анекдотів, кілька солоних слів проковтнути і розсмішити дівчат-монтажниць, доки прийшов з виявочної кімнати майстер і сказав, що негативи вийшли потрібної густоти й належної різкості освітлення.

Я глянув на годинника й заявив, що мені треба вже в похід. На дверях я зустрів оператора хроніки з Богданом. Вони були брудні, мокрі, обідрані, але задоволені.

— Ви, мабуть, на небі були, — поцікавився я, — і звідти знімали?

— Ми знімали з маяка, з дубка, з води, з даху зерноперевантажувача, з естакади...

— Доволі, — перебив я, — ідіть виявляйте негативи. А ви, Богдане, розповідайте толком, доки ми їхатимемо зараз у гості до міністра.

— Слухай, — крикнув нам услід Директор, — це ж отой самий "Ісмет", що на нього я міни мусив ставити. А командир, якби ти бачив...

Ми від'їхали досить швидко, не дослухавши кінця, бо не було часу.

— Валяйте, — сказав я Богданові.

— Нічого вже валяти — все повалене. Тепер треба гарно все попіднімати. Я нічого не розумію на зніманні, але щаблів на драбинах ми перерахували досить. Мені Сев подав одразу ідею — для чого треба знімати.

— Як для чого? Для фільму хроніки.

— Це вже там видно буде, а знімали ми для майбутньої картини Сева. Ми знімали з маяка, як "Ісмет" наближається до місця катастрофи, як стріляє в бідного й нещасного парусника. З даху зерноперевантажувача ми знову знімали постріли

"Ісмета", а в кадрі майорів наш прапор. Ви пам'ятаєте, як на парусникові стоїть босий капітан-румун біля прапора й дивиться на крейсер? Так я навіть грав спину цього небіжчика перед кіноапаратом.

— А Сев? Знає він те, що ви робили?

— Та Сев був увесь час із нами. Я зітхнув з полегшенням.

— А для мене що ви зняли?

— Для вас ми зафрахтували дубок із сіном. Ми позалізали в сіно, а дубок маневрував по гавані, як дурний. Він так близько проходив біля крейсера, що одержав добру порцію лайки турецькою мовою. Зате ми крутили в сіні апарата, як несамовиті, і встигли зняти навіть матросів, що підходили до бортів поглузувати з нашого дубка.

— Потім іще така справа, — сказав Богдан, помітивши, що автомобіль хоче зупинятися, — ви обережніше з Севом і з тою вашою видрою.

— А хіба що? — сказав я, вилазячи з машини.

— Він дуже знервований сьогодні. Я бачив, як вона його зустріла. Сев гаряча дуже людина. Це не попередження, а просто — зауваження моряка, що трохи забагато поповисів на ниточках над смертю.

— До побачення, — сказав я.

— Добре, я за вами подивлюся. Мені дуже не до вподоби, коли жінка починає нехтувати своїми друзями: це значить, що вона на комусь зупинила око.

"Les paroles sont faites pour cacher nos pensees"

(Ф у ш е, "Мемуари")

Розмова йшла французькою мовою.

— Як чудесно світять прожектори! У нас на "Ісметі" є на башті такі самі. Ми будемо, зняті всі, як сидимо?

— Так, пане міністре. Ця невеличка незручність від світла зараз мине. Для історії треба зафіксувати на плівці наше побачення як документ для нашої угоди.

— Ви, пане комісаре, хочете глузувати з мене. Наше дружнє й товариське побачення навряд чи передбачає якісь серйозніші угоди за угоду звичайну — торговельно-рибальську.

— Рибка буває різна в нашому морі, як гадає пан міністр? Комісар сміявся.

— Ви приїхали на крейсері, я одяг військову форму. Чи не значить це, що я хотів підкреслити свою силу на сухопутті? Ні, не значить, бо й флот мій стоїть по військових схованках, й ви знаєте, на якому місці в світі його тоннаж.

— У вас спеціальні кінські заводи є чи коней до кавалерії постачають різні люди? Той кавалерійський загін, що супроводив мене, стоїть вище всіх похвал, пане комісаре.

— Це не найкращий загін. Коней розводять і виховують державні заводи, кінські заводи: в киргизьких степах, біля Уралу, в Сибіру. Ви розумієте, пане міністре, що треба провадити добір жеребців та маток, щоб виробити добру кавалерійську породу для нашої великої рівнини. Пам'ятаю,

років десять тому я зацікавився цією справою й навіть оглядав один такий завод мого імені. Уявіть собі — глушина, дикий степ, сонце. Цілі косяки кобил з лошатами ходять на паші. Верхи на маленьких волохатих конях скачуть навкруги пастухи. Яка поезія, пане міністре, — такі собі малі хлопці на маленьких конях керують страшним табуном кобил з лошатами. А на ніч їх приганяють до стаєнь, де кожна кобила має прекрасне ліжко.

— Мене теж цікавило кінське хазяйство. Та я, бачите, волію краще їздити на крейсері. Ви щось почали говорити?

— Кажете, на крейсері? Прийміть моє захоплення з вашого каламбура. Я ще з тої нашої зустрічі трохи недочуваю. Хворію на вухо. Проте, як гадаєте, коли ми нарешті виконаємо те, до чого прагнемо вже десять років, а до нас про це мріяли приблизно стільки ж? Я кажу про внутрішній морський басейн.

"Юпітер" світив просто в вічі міністрові, він закрив окуляри на секунду рукою. Незважаючи на це, паузи не трапилось.

— Я даю свого підпнса, пане комісаре. Тепер нам ніщо не перешкоджає. Знову підходить мій секретар. Чого вам треба, Зекія? Я вас покличу, коли ви будете потрібні.

— Кінематографісти просять знятися всім у групі.

— Вони вже кінчають знімати? Тоді ходімо, пане міністре, сядемо. Хай біля мене буде ваш капітан "Ісмета". А вам я можу дати мого ад'ютанта — доброго кіннотника.

Група вийшла вдалою й цікавою. У центрі сиділи дружина й дочка міністрова. Біля дочки сидів сам міністр, а праворуч від нього примостився на краєчку стільця кіннотник. Він почував

себе незручно: боявся, що під ним розвалиться стілець. Так зніматися кіннотник не звик, і тільки два ордени, прибиті до його грудей, врятували становище. Вони нагадали кіннотникові, що над ним полощеться в повітрі непереможний прострелений кулями стяг. Поруч дружини міністра сидів комісар, маючи ліворуч від себе капітана "Ісмета". Капітан сидів урочисто, бо він був уже літня людина і знав, де й як треба сидіти. Це малий худорлявий турок із голеним обличчям й безцвітними очима. Крейсер "Ісмет" був завеликий для такого вершника, проте капітан сидів поважно й міцно, а ордени його вилискували на світлі, як цяцьки золотом гаптованого мундира. За переднім рядом товпилися дипломати й військові.

У комісара й у міністра на губах легенький осміх, ніби вони головували на родинному святі. Тільки напружена постать кіннотника та спокійна суворість капітана крейсера показували, що родини в комісара й у міністра було багато.

Я розбудив у собі машину. Виразно я чув, як якісь коліщатка цокотіли в мені, впливаючи на руки, ноги, голос. Коли б я був на той час колесом і на дорозі в мене лежала б людина, я не звернув би з дороги, знаючи, що я загаю кілька хвилин часу, коли почну об'їздити людину. Такий стан мій нагадав мені катання з високої снігової гори — не можна зупинитися, не проїхавши всю путь. Або ще краще — першу науку плавання, коли людину кинуто в воду і вона брьохається, рятуючи себе і вважаючи за сором кричати. Або ще — стан мій нагадував оскаженілу машину, в якій зіпсовано гальмо й яка мусить мчати, доки в ній є горюче. З машини не вискочиш. Треба лише правувати, доки машина загубить силу. Або... та багато ще можна навести порівнянь для характеристики мого перебування в кінолабораторії від 5-ї години дня до 10-ї вечора в день побачення комісара з міністром.

Плівки було знято щось із сімсот метрів. З цього треба було викинути брак і решту змонтувати, вставивши титри. Лабораторія працювала понад норму. По всіх кімнатах ніби виросли руки: так швидко передавалися потрібні речі. Не знаю, що змушувало лаборантів і монтажниць так працювати: їм же ніхто не плататиме за час, що вони прогають поверх своїх годин. Така влада творчої роботи над людиною, що забуває вона за втому і за їжу, і десь з'являються подвійні сили, почетверена енергія і повосьмерена жвавість і веселість. Весела робота — це втіха і мета життя. Коли кожне знає, куди прикласти своїх рук, як каменяр знає, куди ляже кожний камінець у стіні, — як радісно тоді жити й як жваво підносяться людські будівлі!

Добре виконана робота — це спортивний рекорд, після якого солодко ниють руки і трохи шумить здорова голова. Таким рекордом стояли перед нами два рулони плівки, кожний по триста метрів. Як же ж ми працювали! Маючи під рукою невдосконалені інструменти, старі розчини хімікалій, що нерівномірно виявляли плівку, поганий приплив повітря до барабанів, де сушилася плівка, — ми працювали наче з натхнення. Кожний з нас у той же час зберігав хвилини. Це було чудове полювання за хвилинами! За ці години ми зробили безліч винаходів: що моталка з жовтою ручкою на дві хвилини скоріше змотує, не дряпаючи плівки; що малий барабан хутчіш крутиться, біля нього витяжна труба, і плівка, на ньому сохнучи, зберігає нам кілька хвилин; що ацетон для склеювання шматків плівки треба трохи-трохи нагріти в руці; і багато іншого, що тепер здається зовсім дрібницею, а тоді відогравало велику роль і впливало непомітно, але вперто на наше полювання за хвилинами. Крім усього, я мусив виграти собі півгодини для того, щоб проглянути сумнівні шматки на екрані до монтажу, а перед десятьма годинами вечора — ще півгодини на перегляд остаточно змонтованого фільму: шістсот метрів по 5 — 6 хвилин на кожну сотню. В очах же в

мене стояла Тайах. Я витирав губи, ніби стираючи її поцілунки, і передо мною пливло тоді рожеве марево. Я випускав із рук плівку, вона падала до мішка, як блискуча гадюка, і там ворушила хвостом. У такі моменти я нічого не бачив перед собою, а лампа, що світила за матовим склом, здавалася мені місяцем, що розплився в нічному тумані, або — соняшником, який іноді виринає подорожньому з туману, що восени обволікає її степи, і дороги, і розквітлі жовті соняшники.

Я встиг побачити Тайах удень, повертаючи з особняка, де знімав комісара та міністра. Я їхав машиною. Було людно на вулицях, шофер не міг ніяк розігнатися. Я її побачив на розі, коли вона піднесла руку догори, зупиняючи мою машину. Поруч неї стояли Богдан і Сев. її обличчя було без міри радісне та схвильоване. Сев похмуро жував папіросу. Богдан стояв осторонь і робив вигляд, ніби його зовсім не стосується вся гра. Він був увесь новий і аж шелестів. "Дружочок, любий!" — скрикнула Тайах, підбігаючи до авто. Я відчинив дверцята й одразу ж потрапив до неї в обійми. Вона мене тричі поцілувала, незважаючи на публіку, що йшла повз нас. Та я відчув, що це були якісь винуваті поцілунки. "Ти вільний, Дружочок?" — запитала вона, мнучи рукою мою краватку. "Ні. Я звільнюся лише після 10-ї", — промовив я тихо. "Мені вони вже казали, та я хотіла, щоб ти раніше", — сказала вона капризним тоном. Я повторив свою фразу. Щось їй здалося дивним у тоні мого голосу. Вона подивилася мені в вічі безконечно щасливим і несміливим поглядом, її очі благали. Я переборов себе й обняв її легенько за плечі. "Не треба, радість моя, боятися", — сказав я голосом, який дзвенів так, ніби він ніколи не міг перерватися. Шофер махнув рукою, тороплячи їхати. Я нахилився до Тайах і заплющив на секунду очі, відчувши її губи. Наче я від'їздив кудись без повороття. Я сів до шофера, залишивши тінь на Богдановім обличчі й зовсім похмурого Сева.

Я раптом приходив до пам'яті, діставав упалу плівку і входив до темпу справ, наче очунюючи після довгої млості. Плівка, як жива істота, розважала мене. А товариші по роботі приймали мою коротку задуму як хвилини натхнення, ходили тоді на пальцях і притишували голоси.

Нарешті я добрався до плівки, що її знімав Богдан з Севом та американцем. Я трохи пожвавішав і почав наспівувати якусь мелодію. О, це так нагадувало їхні різноманітні душі! Я пізнавав оператора в ракурсах і в карколомних точках знімання. В одному місці я відчув, як плавко колишеться в повітрі кіноапарат, разом із оператором і, очевидячки, разом з тією спорудою, на яку витягла їх невгамовна професія. Іншим разом апарат знімав так близько від води, що чергова маленька хвиля ніби заливала об'єктив, а з ним — і екран. Крейсер тоді здавався дитячою забавкою й, у всякому разі — набагато меншим за хвилю. Я пізнавав Сева, його людську думку в кадрі, де на першому плані стоїть спиною Богдан, біля нього рухається прапор, а вдалині стріляє білими димками швидкострільна гармата крейсера. Сев дав перевагу прапорові і змусив глядача стати поруч нього і, завмираючи від страху перед гарматою, прокляти зброю боягузів. Я пізнавав Богдана в кадрах, знятих із сіна на дубкові. Якась соломинка нависла над об'єктивом, потім друга й третя, ось і цілий кущ виткнувся з нижчого краю. Складалося чудне враження подорожі біля крейсера на острові з трави, і крейсер ставав ніби сам непорушним острівком, коли біля нього пливла земля і пливли трави. Я пізнавав усіх трьох в чудних і чудесних шматках плівки, що я проглянув. Проте її я відклав, мені вона не годилась, їй Сев сам колись дасть місце в своєму фільмові, посеред плавань корабля, якого творили ми гуртом.

Годинник невблаганно цокотів на стіні. Вже довге проміння вечора простяглеся по кімнаті з сушильними барабанами. Лабораторія безлюдна. По одному, по двоє кінчали свої частки

роботи лаборанти і бажали нам щасливо залишатися. Нарешті вся плівка лежить ліворуч від мене на столі, а, крім мене, в кімнаті залишилось тільки троє: монтажниця, механік, що міг мені показати на малому екрані кожний шматок фільму, і шофер, який, поставивши машину у дворі перед вікнами лабораторії, зайшов пересидіти нудний час чекання, його домчвка була близько фабрики, але люди завше люб-. лять бути щирими й запопадними там, де їм цього самим хочеться. Шофер мав відвезти мене з картиною до Будинку армії і флоту. Монтажниця хутко клеїла шматки плівки, клацала машиною, намотувала плівку на рулон і була люта, як тигр, якому дають їжу маленькими шматками. Я не встигав їй вибирати кадри. Годинник пробив дев'яту. Роботу майже закінчено. Маючи ще годину, я був цілковито забезпечений від помилок. Ми пішли до кімнати для переглядів, і механік швидко пустив апарата. Дивилося картину нас троє. Шофер сів біля монтажниці. "Пускати?" — запитав механік крізь віконечко. "Пускайте". Ми проглянули обидві частини — усі шістсот метрів. Коли засвітилося світло, я довго не вставав із місця. Я втомився. Мені самому стало дивно, що кілька годин тому була ще порожня плівка. Тепер на ній рухались тіні людей, і шматки подій були заховані від забуття.

За стіною годинник пробив пів на десяту. "Ви помалу крутили, здається?" — запитав я механіка. "Нормально, як завше". Я був стомлений до краю, в мені пов'яли всі м'язи. "Як вам сподобалося?" — промовив я до шофера й монтажниці. По тому, як вони разом обоє щось відповіли, я зрозумів, що вони нічого не бачили. У них були, очевидячки, інші справи, цікавіші за мою працю. І я на них зовсім не гнівався. Ми поїхали вдвох із шофером і повезли фільм.

їхали ми дуже помалу. Чи то мені так лише здавалося, бо скрізь на вулицях нас хотіли зупинити сюрчки. Було зовсім темно, над Містом була прозора ніч. Південь почувався в

бадьорому й п'янкому подихові вулиць і в яскравому блищанні зір. Платани й липи стояли нерухомо, і тротуари біля них тяглися рівними сірими смугами.

Будинок армії і флоту був декорований і освітлений. Ми приїхали за 15 хвилин до десятої. Я попросив шофера почекати і зайшов сам досередини. Мене зустрів адміністратор кінофабрики: "Вже?" — запитав він боязко. "Нате ось, тримайте, бо в мене болять руки". Я пройшов з адміністратором нагору до зали й заглянув за куліси, шукаючи кіномеханіка. Я зустрів комісара й міністра, що саме оглядали Будинок і його музеї. "Товаришу комісаре, — підійшов я, — доводжу до вашого відома, що той фільм, якого ми знімали, уже готовий і ви зараз побачите його, а в ньому — себе, пана міністра, його шановну дружину й доньку, крейсер "Ісмет" і все інше. Нашу техніку туркам показано", — додав я зовсім тихо. Комісар сліпучо осміхнувся. "Дякую", — сказав він, простягши мені руку. Я простяг комісарові свою, і ми поручкались. Потім я, як людина, що все зробила від неї бажане, повернувся і полетів східцями вниз, прямуючи до автомобіля. "Підвезіть мене до Професора", — попросив я. Ми поїхали. Та швидко мусили зупинитися, бо на дорозі в нас раптом з'явився Директор. "Зроблено?" — прокричав він, наближаючись до машини. Я помітив, що він випивши. Моя відповідь заспокоїла. Він сів до авто.

— Бачив капітана? — запитав він, коли ми знову рушили.

— Бачив.

— От сукин син. От анциболот болотяний. Триста шестов і паличка.

— Ти, може, знову пригадав, як ти на нього міни ставив? І денатурат глушив?

— То єрунда. Ти на командира подивись! Бачив капітана? Крейсер як крейсер, а отакий гнусний капітан. Та я його одним пальцем утоплю. Дуже образливо мені за покійних братішок — чорт зна, через кого загинули.

— Отакі саме й уміють командувати.

— А миршавий який, старий, нещасний! От у нас був командир!

— І ти не можеш заспокоїтись?

— Віриш, убив він мене, цілий тиждень не спатиму. Авто зупинилося біля будинку, де жив Професор, і я зійшов на землю, помахавши Директорові рукою. Я побачив, як останній переліз на сидіння до шофера, вже коли машина рушила.

Професор був удома. Він сидів біля столу і розглядав книжку. Подивився на мене поверх окулярів.

— Ви де це так довго барилися? Вже давно пора кінчати ваших турків.

— Та я оце тільки зараз віддав картину. Цілий день з нею морився.

— Знаю. Я знаю, що ви думаєте, а не тільки, що робите.

— Чекаю послухати.

— Про це потім. Я зараз нагрію вам на машинці чаю. В одного шахрая в лавці знайшов справжній чай. Китайський чай. Ви понюхайте, як пахне. Знаючи, що ви прийдете, я дістав варення з помаранчів. Можете і його понюхати.

— Ви мені скажіть краще, про що я думаю. Я не був уже у вас довгий час, та й ви, здається, крім фабрики, нікуди не ходили?

— Я вам покажу одну річ, яку я придбав для вас. То був східний божок пожовклої слонової кості. Голий живіт його такий великий, що лягав йому на коліна. У руці він тримав лотос і посміхався радісно, лукаво, задоволене. Він називався богом хатнього достатку.

— Подаруйте його їй, — сказав Професор, — коли вона з Італії не привезла собі іншого.

Я остовпів, Професор читав у моєму мозкові, ніби в книзі.

— Звідки ви знаєте? — вирвалося в мене.

— Дуже легко. Треба мати очі й вуха. Мене тільки цікавить, яку роль відіграє в вас та людина, яку ви колись врятували з моря. Пам'ятаєте — я йому відводив досить-таки місця в її житті.

Я мовчав, зломлений освіченістю Професора.

— Щоб остаточно вас приголомшити, — продовжував останній, — я покажу вам зараз книжку, якої ви скрізь шукаєте і про яку завше думаєте.

— Книжку? Я найменше думаю тепер про книжки. От якби ви дістали мені...

— Дивіться, — перебив Професор, — чи добра? Вік її вимірюється тисячоліттями.

Він подав мені розгорнуту книжку, яку перед моїм приходом розглядав на столі. Це був старий китайський рукопис. На сторінці, що мені її запропонував Професор, були намальовані тушшю деталі й розміри великого морського паруса. Я переглянув кілька сторінок — передо мною лежав рукопис китайського корабельного майстра. Тексту, звичайно, я не добрав, але малюнки й креслення, добре й умілою рукою пороблені, — показували мені повну картину будування. Я забув за Професора, захопившися дорогоцінною річчю.

— Чай готовий, — зауважив Професор, — книжка є моя свята власність. Ми будемо нею лише користуватися під час будівлі, а я подарую її вам тільки в день вашого весілля, і то — весілля саме з цією сьогоднішньою, з єгипетською царицею. Сідайте пити чай.

Справді, приємні пахощі чулися вже в кімнаті. Чай був на диво запашний і розкішний. Зовсім розгублений сів я пити чай з помаранчевим варенням. У мене перемішалося все: корабель, книжка, божок, Тайах, чудні плетені паруси з книжки й ті тисячі років, які незримо перебували в кімнаті Професора.

— Про вас часто думаю, — казав Професор далі. — Чи маєте ви самі всю ту енергію й завзяття, упертість і хоробрість, що ви їх збуджуєте в інших? Коли самі не маєте — тоді яке право дано вам хвилювати так мене? Ви пюдивіться — он у мене лежать книжки і плани. Скільки хитрощів і вміння треба було

мені прикласти, щоб зібрати їх усіх докупи! Кайтеся, нещасний, — закінчив Професор, спокійно сьорбаючи з блюдечка чай.

Я нічого не розумів. Але мені не дозволено було встати доти, доки я не віддав цілком уваги запашному китайсіькому напоєві.

— Тепер дивіться, — сказав Професор.

Пе]!рша книжка була "Навігація", друга — "Космографія і морські шляхи", третя — "Плавання в доісторичні часи"", четверта — "Шукання Індії", п'ята — "Христофор Колумб і Фернандо Кортец", шоста — "Паруси всіх народів", сьома — "Будова дерев'яних кораблів", восьма — "Метеорологія і вітри", дев'ята — "Вітрильне господарство", десята — "Морська торгівля", одинадцята — "Гавані світу", — книжок було стільки, що Професор міг спокійно тримати іспита на капітана далекого плавання.

Дивуватися мені було більше нікуди. Я розгублено, ошаррашений такою кількістю книжок, подивився на Професора, а останній розчиняв тим часом шафу і пропонував мені ще цілу гору книжок — старих і нових.

— Нащо ви їх стільки зібрали? — простогнав я.

— Відбудовуючи вам парусника, я не можу бути профаном у цій справі. Чи, може, ви гадаєте, що відбудувати і так легко?

— У мене і в думці не було, що це така глибока справа. А тепер...

— А тепер відійдіть набік і перечекайте. Ви думаєте, що ще вам жарти? Через те, що у вас цього "і в думці не було", я й

питаю вдруге: чи маєте ви самі ту енергію й завзяття, котрі видобуваєте ви з людей, ніби торкнувши їх біблейським посохом Мойсея? Але не турбуйтеся, все буде зроблено. У мене теслярі всі наввипередки просяться на цю роботу.

— Чому?

— На кінофабриці вони роблять речі, що через день самі ж вони й розламують. А людина — натура творча. Людині треба, щоб її робота залишалася після неї самої жити. Тоді людина працюватиме так, як співає.

Я кинувся Професорові в обійми. В кімнаті пахло справжнім запашним китайським чаєм. Гора книжок лежала на столі. Я відчув у собі прискорену діяльність сльозових залоз. Треба було чекати сліз.

— Я вже пішов, — повернувся я до дверей, — я ще хочу пройти портом, бо почуваю, що довго не засну цієї ночі.

— Не раджу йти туди, — затурбувався Професор, — не раджу ніяк — ніч.

— Дурниці, — я пішов і в коридорі тільки витер очі.

До самого порту я йшов не то тротуарами, не то вулицею просто. Була ніч. Пора, коли зовсім порожніють вулиці. Думок з'являлася безліч, і про таку безліч речей, що можна вважати їх за недійсні. Сходячи крутою вуличкою, я відчув страшну самотність і тривогу. Мене хвилювало те, що вітру не було і я не чув морського запаху. Мовчазність і самотність. Я почав оговтуватися.

Перше, що я свідомо помітив, була темна постать людини, котра, ховаючись під будинками, ішла за мною назирці. "Дурниці", — прошепотів я. Людина затаїлася за стовпом, я вже почав думати, що помилився. Ні, людина існувала, вона обережно пересувалася попід стіною будинку.

Я вирішив вжити хитрощів. Поперед мене йшла вуличка праворуч. Я думав хутко заховатися за ріг і, своєю чергою, прослідкувати за тим, хто буде йти позад мене. Я прискорив кроки, змушуючи, таким чином, мого переслідувача майже бігти. На розі вулички я непомітно оглянувся і круто повернув праворуч. На моє здивування, від стіни відокремилася ще одна людська фігура і пильно придивилася до мого обличчя. Позад мене чути було лопотіння ніг першого, що вирішив уже не таїтися.

Я сунув руку в кишеню: вона була порожня. Безпомічно оглянувся: жодного каменя поблизу. В цей час фігура, не кажучи жодного слова, піднесла руку, і я побачив у руці ніж. Холод пройшов по мені аж до ніг. Я уявив собі холод клинка. І моментально, в пароксизмі розпачу, я кинувся на злодія, схватив його за руку і, скільки було в мене сили, укусив його нижче ліктя. Та це не допомогло. Я відчув скажений удар його правої руки в мою ліву щелепу, удар, від якого я почав хитатися. Разом із цим щось холодне й неприємне залоскотало мені під ребрами, зараз же на тому місці почало пекти, як вогнем, стало мені парко й одразу пройняв піт. Я упав на брук.

Перед тим як зовсім знепритомніти, я почув, що на вбивцю набіг мій перший переслідувач. Він щось крикнув, махнувши рукою. Я упізнав голос Богдана. Відбулася блискавична бійка. Мій оборонець упав і собі, боляче придушивши мені ноги.

XIV

Професор писав рипучим пером на зшиткові англійського паперу 17-го сторіччя. Папір був жовтий, як віск. Ніби на ньому осів пил довгих літ лежання. На першій сторінці Професор намалював контури двомачтового брига, вималювавши детально такелаж. Біля прови було поставлено ім'я. Під бригом чітко червоніла назва зшитку: "Корабельний журнал "Онтон". Трохи нижче стояло: "У плавання ще не виходив".

Професор іноді посміхався, а рука його без упину писала.

"Сосну треба рубати пізно восени, — писав Професор, — коли вистояне тіло її готується до зимових холодних вітрів. Або — рубати взимку, коли сосна дзвенить від удару, як орган. Ні в якому разі не брати дерева весняної рубки. Весною соки йдуть із землі вгору по клітинах стовбура і доходять до хвої. Дерево повне соку. Весною сосна найбуйніше росте — відкладаються нові клітини, вона росте в товщину й угору. Завше треба віддавати перевагу дереву, що зрубано його ясної, сухої осені, коли листя падає огненними метеликами і чути звук кожної шпильки з сосни, шпильки, що падає на землю. Коли сік шумує в дереві, будь то сосна, бук, горіх чи важкий дуб, тоді в дереві родяться тисячі химерних планів, мрій, тоді дерево стає людиною, а що ж із людини збудуєш, із цієї чудернацької істоти, що боїться кожного дотику гострої сокири і бризкає зараз же соком, що з людини збудуєш, крім житла для хробаків? Дерево лише на зиму стає матеріалом, розкішним, багатим, пахучим брусом, з якого ріжуться гнучкі, як дівчата, дошки, міцні, як хлопці, бруски, мудрі, як старість, колодки, в яких гострим блискучим різцем розкриває людина прекрасні форми життя.

Давайте сюди сосну зимової рубки, давайте сюди дуба, давайте бука й горіха. Хай принесуть тиса, що негній-деревом називається в народі, червоного дерева, і хай ще покажуться сюди три сосни американських лісів: смоляна сосна, жовта

сосна та біла сосна. Ми не будемо одноманітні. Дешеві кораблі робляться з американської сосни — від кіля до вершка брам-стеньги. Торговельні кораблі, які хочуть жити довгий вік, роблять кіль з бука. В південних морях — роблять кіль, форштевень, ахтерштевень, шпанти — ребра корабля, палубні планки — з тисового дерева, що не гниє у воді; палубні сволоки — з червоного дерева, твердого, гідного, розпираючи, тримати борти; палубні дошки й мачти — з американської сосни. Наші моря визнають дуб і сосну. Ми додамо сюди ще дорогого тису та букового дерева.

Бук піде в нас на кіль. На шпанти — корабельні ребра — їх треба тесати й з'єднувати з кількох шматків — дамо ми міцного дуба. Ми спокійно пливтимемо морем, коли знатимемо, що дуб захищає нас від важких хвиль. Там, де шпанти з'єднуються з кілем, ми покладемо ще поверх врубок, покладемо вздовж кіля важку дубову "кіль-свинку". Вона в'яже так шпанти, як людський хребет в'яже ребра. На стояки й палубні сволоки ми візьмемо червонавого, густого тису. Це дерево дає легкий лісовий запах, з яким легше обживати каюти. Обпланкуємо зовні й усередині — також тисом, бо він не боїться води й негній-деревом називається. Палуб зробимо дві — нижчу й вищу. Під першою буде їжа й товари, солодка вода й затишна темрява. Над першою будуть каюти. Над вищою — щогли з парусами і небо.

Вищу палубу ми вкриємо сосновими дошками. Вони легкі й смолисті, по них хвиля сковзнеться і назад у море летітиме. З горіхового дерева вирізати треба майстра корабля — сильного вовка, хитрого лиса чи дужого ведмедя. Вирізавши, під бугшпритом місце йому дати, щоб бачив він, куди кораблю плисти, щоб поминав рифи, коси піщані та гострі береги.

Ми дійшли вже до мачт. Але перше накажемо закупити побільше смоли — ми потім смолитимемо нашу будівлю.

Глибоких дві дірки чорніють на палубі. Загляньмо в них: та такі дірки і в другій палубі, ми бачимо "кіль-свинку" навіть. У цю дірку стане спідня мачта. Половина її під палубами й упирається в кіль, а половина підноситься над вищою палубою. На цю спідню мачту ставиться друга мачта — марс-стеньга, а на другу — брам-стеньга. Ви бачите, яка важка річ припасувати шматки. Спідня мачта... — та ми краще виберемо раніш сосни для мачт, а потім уже подивимося, як їх припасовувати.

Сосна росте на пісках, на гірських схилах. Коли місце обмивають льодові дощі, обдувають снігові вітри, жодне дерево не знаходить у собі мужності рости там, тоді звичайно кажуть: "Посадимо сюди сосну". І сосна довго і самотньо росте, дзвонячи хвоєю. Вона завше дзвонить, її коріння заривається в піщаний грунт і росте вглиб і вглиб. Ось уже перейдено пісок і глину, обплазовано камінь, і корінь занурюється, як жадібний хробак, у жовту землю. Дивись, через кілька років і не впізнати дерева: воно перечіпає вже своїм вершком заблукані хмари і змушує їх від ляку мочитися. Треба постукати по ній і дослухатись до звуку: вона дзвенить на морозі, і в ній не чути жодного дупла. Оцю сосну ми й закарбуємо собі. Йдемо далі. Ось вітер поламав одну — поминемо її. Нещастя можна жаліти, але довіряти йому свої паруси — смішно.

Ще одну сосну ми здибали. На камені гірському стоїть вона, і вітри її хилитають на всі боки. Взяти б хіба? Але, ближче підійшовши, поминули й її. Хто довго і вперто бореться з вітром, не сходячи з місця, — того не можна брати на мачту: в ньому вузли і викривлений стан, товсте суччя і зламаний вершок. Таке дерево гнуте можна на кермове колесо згинати або на луки брати — летітиме стріла як треба.

Нашукавши сосен на мачти, повалимо їх без жалю сокирами. Сентиментальні люди хай відійдуть: буде текти

смола, і сосна стогнатиме. Та саме стоїть зимова пора, дерево кожне робиться матеріалом: розкішними, багатими, пахучими мачтами, гнучкими дошками і податливими, як мармур, колодками.

Спідня мачта — найтовща. Але її ще потовщують, набиваючи навкруги шальовок для зміцнення й захисту. Поставимо її... та ми вже її поставили на призначене місце. Біля вершка поміст на салінгах — це марс. На марсі, притиснувшись до спідньої мачти і надягшп штуку, яка зветься "головою віслюка", стоятиме марс— стеньга. До вершка останньої знову причеплено "голову віслюка", яка тримає брам-стеньгу. Отакий мають вигляд і фок-мачта, і грот-мачта на шхуні-бригові. Мачти стоять трохи похило до корми: перша — менше, а друга — більш похило. Рей — поперечних перекладин для парусів — на щоглі чотири: спідня рея, марс-рея, брам-рея і бом-брам-рея. Зміцняють мачти тросами: вантами, пардунами. Парусне господарство — як скрізь по гарних кораблях — фрегатах, бригах: спідній парус, марсовий парус, брам-парус, бом-брам-парус, гафель-парус, клівер, топселя, стакселя і ще кілька додаткових біля вищих парусів.

Полотно — не такий цікавий матеріал, як дерево. Поле льону вражає тільки в час цвітіння! Тоді страшно дивитися — ніби на землі запалася синя небесна безодня. Пов'язати льон з полотном тяжко. Ніби не міг вирости на землі цей м'який, білий, міцний матеріал. Паруси хай собі шиються, а ми подивимось, що поробляє в казанах смола.

Вона вже кипить. Треба кинути пучку солі і шматок вощини з медом у кожний казан. Колись ще кидали живого півня, щоб люди на кораблі спали чуло і не проспали парусів. Ще раніш — для великих кораблів — варили з смолою й дитину, яку треба було обов'язково вкрасти на базарі. Тоді корабель ставав живою істотою і набував на небі свого янгола, відібравши його

в дитини. "Так пророблювали морські розбійники", — розповідають старі моряки, і обов'язково після стількох пляшок, щоб оповідач міг поплутати прову з кормою.

Смола кипить. З дна стремлять чорні бунтівливі потоки. Старі корабельні майстри, що вже доживають свого віку, могли іноді побачити майбутнє корабля в тих смоляних бульках і хвилях. Та нам не до лиця забобони! Смола кипить, і її перемішують, щоб не підгоріла. Даремно комусь здається, що майстри ворожать, плямкаючи губами, їм жарко від вогню.

Смола кипить, як турецька кава. Вогні під нею палахкотять і шпурляють іскри на боки. Смолисті дрова попались! Майстер пробує смолу. Ей, не лови гав, роззява! Бережись, бо звариш ногу. Хіба не бачиш, що йдуть уже смолити новий посуд?"

XV

Рана нагадувала своєю формою серце. Крайки її були сині, трохи бузкові. З одного кінця йшла смуга порізу, крізь яку випливала й випливала кров. Очевидячки, ніж, ударивши тіло, розірвав його далі. Очі мої застилає туман, але я бачу її — мою рану — і чую уразливий біль. Крім рани, нічого не існує на світі. Я навіть бачу дві рани, ні — три... О, та всі груди пошпортано ножем! Усі груди й живіт. Симетрично. І всі рани цілком однакової форми, ніби вимальовано їх фарбами. Фарби печуться. Я стогну. Мені здається, що... так, справді, це намальовано пекучою фарбою. Білі хустки наближаються до всіх малюнків. Торкаються тіла. Біль посилюється, і зникають з очей рани. Залишається біль — гострий, пронизливий: на лівому боці черева. Біль топить у собі моє зорове сприймання ран. Разом із цим повітря таке густе йде з легень, що в горлянці воно клекоче, і я сам чую свій стогін. Десь із безвісті простягається рука, від якої тхне лікарським запахом. Я бачу тонкі пальці надзвичайної краси. Мені починає яснішати в очах,

я чую серцем, що після дотику руки я зможу встати і роздивитися, де я є.

Рука наближається — вона лягла на рану. Холодна річ посунулася вздовж. Знову скажений біль захолодив мозок. Я чую, як я по-звірячому кричу. Холодна річ перестає турбувати. Замість неї я відчуваю, що мені проколюють шкіру голкою і впускають рідину. Стає тихо, і в моїх вухах тиша одна, абсолютна тиша. Живіт холоне, я гублю місце, де міститься біль. Чую тихі голоси — розплющую очі й — бачу ту ж саму руку. Вона знову наближається до черева і занурюється в нього. Я почуваю лоскіт. Рука ворушиться, мацаючи і шукаючи пальцями. Вона ніжно торкається всього. Вона не поспішає. У мене виникає думка, що руку хотять мені в череві й залишити. Я лякаюся до того, що відчуваю вже біль. Я стогну. Нарешті рука вийшла на світло, я бачу її, як по ній збігає кров, як вона радісно, задо-волено рухає пальцями. Пальці надзвичайні і радіють з того, що вони намацали у мене в череві.

У мене прояснюється голова. Я бачу ще кілька рук, що звисають над раною. Вони тримають голку з ниткою, хусточки, блискучі речі. Руки швидко-швидко починають працювати. Я чую біль, але цей біль уже не турбує. "Цей нічого, а в того гірше", — говорить голос. Усі слова входять до свідомості, я починаю згадувати, але раптом з'являється така безліч слів, що я лякаюся в них заблудитися. Вони завалюють, не давши часу зрозуміти їхнього значення, вони падають і падають. Я почуваю, я відокремлююсь від столу, мене хтось несе.

Ми лежали з Богданом удвох в кімнаті. У мене один слід від ножа, у Богдана — два. Ми стежимо вдвох за мухою, що літає під стелею. Кімната біла, чиста, і мусі нудно самій літати.

— Маладчина Поля, — шепотить Богдан, йому не можна ще голосно говорити і сміятись.

— Полі ми купимо золоту каблучку, — відповідаю я, захопившися враз любов'ю до Полі. Вона врятувала нас, знайшовши вночі на вулиці в калюжі крові, її голосні зойки збудили цілий квартал, і хтось подзвонив до швидкої допомоги.

— Я думаю, що Сев, — хрипить Богдан, — його поведінка в останній час мені не подобалася.

— Ви, мабуть, здуріли або втратили багато крові. За Сева я даю голову. Коли тільки можливе в світі існування пари друзів — то це я і Сев — ці люди.

— Кажіть! Недаром же я за вами слідкував увесь час. Це тільки він і ніхто більше.

— А які причини?

— Він злий на вас за вашу рижу. Він думає, що ви її вже обкрутили. Пригадайте, як давно ви з ним не балакали.

— Оце й усе?

— Цих причин вистачить. І мені навіть подобається, як він ловко нас обкрутив. Він, видко, звичний мати справу з ножем.

— До цих пір він дотримувався пензля.

— Давайте я вам цю справу розкрию. От, значить, ви йдете... До нашої кімнати зайшло двоє людей з лікарем.

— На кого маєте підозріння? — запитав один, розкладаючи папери.

Я глянув на Богдана суворим і застережливим поглядом. Він зрозумів мене і заплющив очі.

— Нас, очевидячки, хотіли пограбувати, та щось перешкодило. Ні на кого підозрінь не маємо і вважаємо це за напад портових грабіжників.

— Може, хтось нахвалявся, хтось погрожував? Згадайте своїх ворогів.

"Своїх друзів", — подумав я, але допитувачеві не відповів. Він зібрав папери і вийшов разом із лікарем І супутником. Богдан розплющив одне око.

— Ми й самі добрі шукачі, — посміхнувся він. Ми провадимо перервану розмову.

— Коли ви йшли, — каже Богдан, — і він вам перегородив дорогу, я одразу став бігти на поміч. Заблищав ніж. Ви схватили його за руку і припали до неї ротом.

— Я укусив його.

— Потім ви одсахнулися, і він вас ударив ножем. Ви помітили, в якій руці він тримав ножа? У лівій руці. Він, значить, лівша. От звідси нам і треба виходити: вік лівша, на лівій руці від зубів мусить бути знак. Ну, що — ловко?

— А який на ньому був одяг?

— Я не помітив, а ви?

— Мені здалося, що щось смугасте або рябе. Хоч поручитися не можу — можливо, то мені в очах зарябіло.

— Значить, я починаю?

— Можете починати, тільки щоб Сев не помітив ні крихти. Навіть коли це зробив він, то й тоді я любитиму його і не зраджу дружби. Така дурниця, як ніж, не може відгородити від мене Сева.

— Нащо ж тоді дошукуватись?

— А цікаво буде колись йому згодом нагадати і посміятись разом. Мені здається, що він уже кається. Богдан промовчав, не знаючи, як мене зрозуміти.

— Адже ви любите ту дівчину?

— Це не стосується до нашої балачки.

— І ви можете віддати її Севові?

— Сев має в неї таке ж місце, як і я. До того ж — у неї є своя голова.

— Жіноча голова, — сказав Богдан, — завше любить, щоб її хтось затуркав. Вона не може сама чогось вирішувати. Жінка любить руку і повід.

Настала довга мовчанка. Ми заглибилися в думки. Тоді трохи згодом до нашої кімнати зайшла схвильована Тайах.

— Дружочок, хто це тебе? — вона сіла на стілець, щоб бачити нас обох. Я удав, що мені боляче, і затулив очі рукою. Цим я давав їй можливість подивитися на Богдана довше, ніж це дозволяла моя присутність.

— Болить?

— Коли б вас ножем кольнути, — відповів за мене Богдан, — то й вам би, мабуть, боліло.

Жінка не зрозуміла такої до неї нечемності і подивилась на мене.

— Отак ви собі ходите, ходите, — продовжував мій товариш, — хвостом метете сюди, хїостом метете туди, а хтось, може, через вас ножі одержує...

— Богдане! — перебив я.

— Та я для прикладу кажу. Бо жінці завше приємно дивитися на двох розкуйовджених і закривавлених півнів. Коли жінка бачить, що через неї люди виймають ножі і починають різатися, — це для неї, як вода для квітів, вона росте, повніє, хорошіє.

— Богдане, не майте мене за одну з тих жінок, яких ви взагалі бачили. І не стосуйте до мене вашої філософії. Коли через мене хтось битиметься — я покину їх обох. Вони не мають права почувати мене власністю. А взагалі — що матрос може розуміти на делікатних справах?

Богдан з обурення закашлявся. Його живіт, що мусив не ворушитися жодним м'язом, почав труситися. Тайах підбігла до

нього і, піднявши йому голову, напоїла водою з чайника. Вона трохи злякалася такого впливу своїх слів.

— Дівчино, — сказав я, — у нього дві рани на тілі, і кожна може розкритися. Не сердь його хоч ради площі біля собору Дуомо. Ради таксі, що кружляло по площі.

— Ти одержав?

— Одержав і прочитав. Прочитав до половини. Потім випив півпляшки горілки і прочитав до кінця. Не перебивай. Гріхів у тебе я не бачу. Ти не могла інакше себе тримати. Тільки я на твоєму місці, проте, поїхав би до... як його звати те містечко біля Мілана, куди ви мали поїхати?

— Монца. Там чудесна природа, кабаре і ресторан.

— Я поїхав би до Монца. Я розхлюпав би там озера, в які дивляться високі ліси, і я вибив би всю траву на галявинах. Я допустив би до себе всі іскри й зорі, і коли б від цього з'явилася на світі нова людина, — це було б осущненням ідеї.

— Ти з мене не глузуєш?

— Ти зробила, як і кожна жінка зробила б на твоєму місці. Ви не любите гіркості, що приходить на ранок, того полину, який відкриває людині тайну її життя. Слово честі, на тобі немає й пилинки гріха.

— А коли б я... поїхала?

— Я виправдав би це тільки тоді, коли б ти вивершила пригоду... дитиною. Неймовірний потяг чоловіка до жінки

майже завше свідчить за те, що дитина від такого союзу піде далі за батьків.

Я дуже втомився, ведучи довгу розмову. Тому я заплющив очі і став тихенько дрімати. Тайах сиділа непорушно, не зводячи очей з вікна. Богдан потроху стогнав, очевидячки, стримуючи голосніший стогін. Дівчина мовчала, передумуючи свою пригоду і відновлюючи почуття. Мене охопила страшна сонливість. Я почав провалюватись у міцний сон. Скільки я спав — не знаю. Можливо, якусь малу долю хвилини, можливо, кілька хвилин. У снах губиться розуміння часу в тих його межах, які ми досі вміємо фіксувати. Прокинувся я від слів Сева, що ввійшов до нашої кімнати так бурхливо, як часом проривається протяг, розчиняючи вікна й двері.

— Привіт лазаретникам, — закричав він, увійшовши. Ми з Богданом порозплющували очі.

— Які ви кислі й сонні! Біля вас жінка, як перець, а ви хоч би раз чхнули. Мені лікар сказав, що ви швидко наплюєте на оці ліжка й використовуватимете свої ноги. Чи не нудно вам?

Сев потиснув руку Богданові і поляскав по моїй руці, що лежала поверх ковдри. Я не помітив жодної тіні на його обличчі.

— Подайте мені води, — попросив Богдан. Сев посадовив фамільярно Тайах, що була встала виконати прохання. Він сам узяв чайника і допоміг Богданові напитися. Мимо своєї волі, я стежив за кожним його рухом. Я навіть не помічав цього і не вважав за ненормальне. Я побачив, як переможно заблищали очі Богдана, коли він пив воду. Я став дошукуватися причин. Сев саме ставив чайника на тумбу. Мене осяяла раптом думка:

Сев тримав чайника лівою рукою. У мене забилося серце, я злякався. Сев — лівша.

— Я вам хочу розповісти, — сказав Сев, — історію з тими чотирма зайцями у вугільному трюмі, яких помічник капітана пароплава, що прийшов із Коломбо до одного з портів Балканського півострова, звелів викинути за борт темної ночі. Пам'ятаєте, це тоді, коли з чотирьох один ожив?

Ми пам'ятали.

— Мені потрібний цей епізод у трюмі, і я його хочу розповісти вам так, як я його роблю. Богдан про нього не розповідав, але я беру не так, як було, а так, як могло бути. Ви слухаєте?

— Може б, це відкласти до іншого побачення? — втрутилася Тайах.

— Ні, треба сьогодні. Ви будете слухати?

— Добре, — відповів Богдан зовсім тихо і наче не своїм голосом. Сев сів до мене на ліжко і дістав папіросу. Але Тайах відібрала її в Сева і не дозволила палити.

— Вугільний трюм я уявляю собі в пароплаві десь насподі, аж під машинами. Вугілля лежить не товстим шаром, бо воно може зогрітися й зайнятися. Доступ повітря — гарний, жити в трюмі можна цілком з комфортом. Чому ж вони мали там задихнутися? Очевидячки, вони не задихнулися.

Від Богдана почувся заперечливий стогін.

— Не задихнулися, — повторив Сев, — бо повітря там було досить. Треба шукати іншої причини для того, щоб усі четверо знепритомніли. Якої причини? А причина була проста — їжа й вода.

— Їжа й вода, — підніс голос Сев, заглушаючи протест Богдана, — через брак однієї води можна збожеволіти! Не треба мати багато уяви, щоб намалювати собі картину того, що трапилося у вугляному трюмі. Перші дні, коли була їжа й вода, троє людей (їх було спершу троє) почували себе прекрасно. Вони ще сподівалися, що та людина, яка пустила їх до трюму, виконає обіцянку і носитиме воду за те золото, що вона одержала. Вони розповідають один одному казки батьківщини, свою любов, свої переконання. У тім порту, де вони сідали, вони вперше познайомилися, і жодної різниці між ними не було. В трюмі один признається, що він не з простих, і цим зізнанням ставить між собою і товаришами стіну. Запаси їжі й води виходять, люди відчувають злість і стають уразливі, їх дратує кожна дрібниця, їжі й води ще меншає. Тоді трапляється те, що й одразу можна було передбачити: двоє відбирають життя в третього і закопують його у вугілля. Вони продовжують, таким чином, своє життя на кілька день.

Проте — до їхнього товариства ввіходить новий член. Це відбувається вночі, на невеликій стоянці, коли пароплав приймає пошту на борт. Новий метушиться в темряві трюму, інстинктом відчувши, що він не сам. Пароплав виходить із гавані. Ранок застає його у вільному морі. При бідному світлі новий бачить старих мешканців. Але у нового немає харчів — він їх встиг до ранку закопати в купу вугілля: воду і сухарі. Цей новий — китаєць без одного вуха.

— Цього китайця я залишив на островах, — заперечив Богдан ніби з останніх сил.

— Я ж не кажу, що це той самий китаєць був. Я кажу тільки, що ви визнали його за того китайця, який дошкуляв вам на палубі в старого малайця. Ви могли ж подумати, що то він?

Відповіді не було.

— Китаєць, побачивши суворих хазяїв ірюму, приємно посміхається і хоче розпочати дружні стосунки, але один із двох хазяїв пригадує біль від його руки і люто лається. Бійку починає матрос. Він кидається на китайця із ножем, але китаєць...

— Кусає його руку, — вставляє Богдан, гостро слідкуючи за Севом.

Сев дивиться на руку. В ньому не можна помітити й натяку на хвилювання.

— Китайці не кусаються, — поправляє Сев Богдана, — китаєць дістає й свого ножа. Вони б'ються. Матрос усі спогади хоче намалювати ножем на китайській шкурі. Вони скачуть так. Вони падають на купу вугілля так, котяться з неї, відкриваючи китайцеву схованку. О, вже є мета бійки! Ця вода і ця їжа допоможуть врятуватися. Допоможуть доїхати. За воду й хліб уже йде бійка.

В кімнаті з'являється сестра-жалібниця. Вона без церемоній вшіроваджує гостей, не даючи Севові навіть договорити фрази. Тайах із Севом виходять, усміхаючись нам і посилаючи поцілунки. За ними виходить і сестра. Богдан починає ворушитися на ліжкові. Власне, починає підносити голову, оглядаючи кімнату помутнілими очима.

— Вже пішли?

— Пішли.

— Покличте швидше сестру, — аж свистить його голос, — у мене всі бинди перемокли від крові. Я тоді... як... закашлявся...

Тайах і Сев сидять у першому ряді. На арену виходить красунь-кінь. Смаглявий хазяїн його зовсім зникає поруч із пишністю й блиском коня. Кінь вичищений і натертий суконкою. Батьківщина його — Андалузія. Коня звати Метеор. Він увесь золотий — від гриви до хвоста. Темні, наче засмажені на сонці, сухорляві, стрункі ноги. Копита малі, рівно обрізані і обточені. У гриву заплетено блакитні стрічки. Хвіст пишний і довгий, як найкраща дівоча коса. Очі Метеора лукаво блищать. Видко, що це жартівлива, балувана істота, його кокетування може звести з розуму цілу стайню.

— Цього коня, — каже Сев, — я хотів би подарувати вам. Ви б його поставили в себе біля ліжка, лежали б і годували його цукром. Він лизав би вашу руку і тихо іржав би з радості. Дивіться, які він штуки виробляє! Ви з ним могли б навіть танцювати. Метеор!

Кінь повів ухом, почувши своє ім'я.

— Бачите, який він чулий! Коли б ви загубилися в степу і поранили б собі ноги, і сонце заходило б за обрій, вам треба було б тільки свиснути, він був би вже біля вас. Метеор!

— Мені не треба коня.

— Він стояв би біля вас та гріб ногою. Ви лягли б на траву, а навкруги вас велетенська сяяла б ніч. Ви лежите, над вами зорі

миготять і перекочуються по небі. Ви бачите, як з неба летить роса на землю блискучими мільйонами крапель. Не долітаючи до землі, краплі стають над нею пахучою легкою парою і зникають. Ви лежите, біля вас кінь, і ви виростаєте в колосальний символ. Ви боїтеся подивитися праворуч себе і ліворуч, боїтеся побачити похилості круглої землі. Ви підводите голову — ні, земля рівна та простора. Десь у невідомій далечі гримлять моря і великі міста. Ви знаєте, що кінь вас домчить до всіх обріїв і зникне за ними. Ви це знаєте і лежите, зрошуючи степ сльозами невисловле-ної туги. Ви наче вдова, що хоче мужа. Сідайте ж на коня. Метеор!

— Ні!

Метеор дякував за оплески, котрі викликала його краса. Він став передніми на бар'єр і вклонився до публіки. Просто перед ним була Тайах. Ніздрі коня наблизилися аж до її колін, насмішкуваті очі дивляться розумно, і кінь з приємністю відчуває п'янливий запах жінки. Він трясе головою, просячи себе погладити. Сев простягає руку, але Метеор його не хоче, він тягнеться до Тайах.

— Ні, Метеор, — каже Тайах, і кінь одразу опиняється на арені. Він гнівно нагинає голову і біжить за куліси.

— Нащо ви його образили? — сердиться Сев. На арену вилітають голуби. Кружляючи над публікою, вони по знаку сідають туди, куди їм наказує їхня хазяйка. Вони безпомічні, маючи тверду стелю над собою. Б'ючи крилами, вони нервуються з того, що дах не синій.

— Хочете, я подарую вам голуба? Він літатиме над вами і сповістить про небезпеку. Коли вас оточить вода і зникнуть береги, він перший принесе віту маслини від твердої землі і

дасть вам бадьорість, що вода спадає. Він через усі перепони подасть вашу звістку додому. Голуб служитиме вам вірно, бо в нього мала голівка, в якій не вміщуються злі думки.

— Не люблю голубів.

— Він завше дасть вам спокій і мир на вашім шляху. Його вуркіт розчулить ваших ворогів, і символ спокою в його дзьобику продовжить ваше життя.

— Сев, ви розповідаєте дитячу казку.

— Чи, може, вам більше до вподоби орел, що розгорнув би крила над головою і вів би вас до перемог? Щоб глянули ви на кордони — і кордони розходились би перед вашими очима, глянули ви на двері — і двері вилітали б в ту секунду, подивились би ви на людину — і людина вийняла б своє серце і віддала б його вам обома руками? Хочете орла — самотнього, хороброго, хижого, на недосяжній скелі, з могутніми крилами?

— Вони дуже смердючі. Тих, що я бачила по зоологічних садках, не можна назвати птахами. Це облізлі, обскубані гуси із скляними очима. Хай вони вже літають без мене. Ви ще далі будете розповідати казок?

Голуби збиралися всі потроху до клітки. Лише один довго не слухав свисту хазяйки. Він літав над глядачами, над оркестром, кружляв біля ясних електричних ламп, випорожняв свій шлунок, про щось вуркотів, розпустивши хвіст. Потім він літав низько і несподівано сів не до хазяйки на руку, а на коліна до Тайах.

— Ні, — сказала остання, зганяючи голуба. Сев сердиться знову.

— Чого ж вам нарешті треба? Хочете, я, подарую вам лева, — продовжує Сев, коли за блискавично поставленими ґратами на арені починають плигати леви, — це вам уже цар звірів. Бачите, як він вільно походжає, дарма що за ґратами. З ним вас ніхто не займе — навпаки, ви всіх витрушуватимете з їхніх шкір. Як він походжає! Як він б'є себе хвостом по ребрах! Хочете лева?

— Ні. Не треба вже казок. Посидимо так. Леви перекидаються, гарчать, але слухняно роблять все, що від них вимагає німець-приборкувач. "Чого ж ти хочеш, чоловіче?" — звертався останній до лева, оперізуючи його батогом. "Чи ти не сказився, чоловіче?" — німець штурляв левові в рот палицю. "Сиди тихо, чоловіче!" Звір не хоче йти на місце, гарчить і заміряється на німця лапою. Тоді приборкувач виймає з кобури зброю.

Лев відвертає голову і, як побитий пес, відходить під загальні оплески. Зайнявши місце в спортивній фігурі, лев не витримує образи. Він голосно кричить, і трусяться коні в стайні, лякаються голуби, тривожаться глядачі. Лев кричить.

— Ні, — каже Тайах і виходить до фойє, тягнучи за собою Сена.

— Любий Сев, — хвилюється вона, — чому мені так негарно? Біля мене ось ви, і я відчуваю, що ви такі теплі. Правда ж, ви не думаєте про мене погано?

— Монкі, — відповідає врочисто Сев, — дайте мені вашу руку, і я зрушу світ.

— Ой, як страшно! — сміється дівчина. — Нате вам РУКУ.

— Монкі, ви мене любите?

— Слово честі, не знаю, Сев. Коли ви мені кажете про ваші почуття, я хвилююся, але в мені немає страху. А коли любиш, то, кажуть, — боїшся. Страх і млость.

— Я мовчу, — каже Сев, спалахнувши всією своєю гордістю.

— Ви розсердились? Трохи зачекайте. Я вас ніколи не забуду. За все моє життя тільки ви та редактор володієте моїми думками. Ніколи ніхто так до мене не ставився. Всі в першу чергу пропонували мені ліжко. Я вже почала була забувати, що може бути на світі самостійне життя, міцна любов, яка не боїться жертви. Світ я уявляла сласним тянучим мужчиною, що трощить мої кості і зникає на ранок, випивши зі мною келих моєї сили і моєї крові. Я забула, як я була маленькою дівчинкою і потім струнокою юнкою. Я прокидалася вночі, запалювала світло і підходила до трюмо — роздягнута і гаряча від сну. Я роздивлялася на своє тіло, немов на щось чуже мені й далеке. Руки, шия, груди, живіт — все я вивчала і спостерігала. Так іноді підходить уночі хазяїн до бочки з вином. Він нюхає, куштує, стукотить ключем у днище, виміряючи, скільки вина є в бочці. Такими ночами я згадувала свої дитячі й дівочі мрії, мені ставало легше дихати, ніби я випивала солодкої цілющої води.

— Але цього вже немає? Ви це вже пережили?

— Я пережила це, — Тайах міцно притиснулася до руки Сева, якою він тримав її лікоть, — і ніколи в житті ке повернуся до старого. Знову загубити своє тіло, відчувати лише, як вино виливається і розхлюпується по дорозі — краще вже тоді не жити.

— А коли б я попросив зараз вашої руки і повів би до себе назавжди? Коли б я поніс вас...

— Не треба, Сев. Відповіді в мене немає. Але я відчуваю, що живу тепер свої останні дні. Я не знаю, що Суде потім, я боюся й жахаюся цього. Та воно однаково мусить прийти, я горітиму рівним, високим і ясним по-луменем. Мені цього не обминути. І ось я відчуваю справжній панічний страх. І млость, і сласність. Ви мене любите тепер, вам здається тільки. Повірте мені. Тепер — ви підняли мене з того місця, де я лежала при дорозі, загубивши людське обличчя, ви посадовили мене на корабель — дайте ж мені попливти, наставивши вітрила.

Сев став сміятися, ображаючи Тайах і себе цим сміхом. У фойє погасили світло. На арені починався новий відділ програми. Тайад поверталася з Севом на своє місце, як сновида.

— Вам нічого не розповідали про мого листа?

— Нічого.

— Я забула, що ви мало зможете зрозуміти мою поведінку без цього листа.

— Я добре розумію вашу поведінку і, очевидячки, стикаюся щодня з причиною вашої поведінки.

На арену вийшли морські гімнасти. Вони проспівали матроську піскю, віддали пошану публіці і стали літати по арені. Карколомні сальто вивершував жартівливий сміх. Серед групи гімнастів була одна дівчина — молода, з чудесною будовою тіла. Мужчини й хлопці одягнуті в білі морські штани з лампасами, білі сорочки з чорненькими краватками. На дівчині

рожеве трико. Поміж моряків дівчина здавалася зовсім без одежі. Вона не стояла й кількох секунд на місці. На арені відбувалося надзвичайне змагання за дівчину. Кожний хватав її на руки, як рожеву податливу сирену, мчав по арені, роблячи кульбіти й сальто. Ніби вихор, за ним мчались інші. Хтось відбивав дівчину у попереднього і сам з нею тікав далі. А на поставленому капітанському місткові капітан дивився в бінокль і командував керманичами та машиністами. У дівчини було обличчя, як у ляльки: коли її ставили на землю — вона розплющувала очі, коли її брали на руки — вона довірливо засинала. Група все збільшувала темп гри. Ніби хвилі погрожували впасти на палубу. Капітан стояв спокійний та величний, командуючи кораблем.

Тайах важко дихала. Вона стежила за дівчиною, ніби за сестрою. Сміялася й плескала в долоні. Великий цирк безліч разів викликав гімнастів, коли вони, кінчаючи свій номер, підкинули дівчину вгору в обійми старого капітана. Музика ревла і вітала майстрів. Повітря, яким дихали тисячі людей, ніби пронизала хвиля морського повітря.

— Сев, я вже все бачила, — сказала Тайах і встала з місця. Сев пішов за нею слідом. Він почав дещо розуміти. Але від цього йому стало ще тяжче. Проте він сміявся і розповідав анекдоти. Тайах його не слухала.

— Сев, — попросила вона, — дозвольте мені піти самій далі. Мені треба багато подумати.

Вони розійшлися, поцілувавши одне одного в щоку. Сев дійшов додому лише на ранок. Не роздягаючись, він уяав на ліжко і заснув.

XVI

Радісна праця — ознака творчості. Тесляр теше дуба й бука з захватом. Стовбури цих дерев підуть на зміцнення кіля й форштевня. Дубовий прикорень стоїть біля верстата. На нього покладено тютюн. Голенасті окоренки, стовбури соснові з корою, дошки, обаполи дубові, купи стружок, верстати. Над цим ранкове сонце, вилізши з-за моря, дивиться на початок робіт біля колишнього дубка "Тамара". Дубок, ні — це тільки кістяк його — стоїть на березі в примітивному доці. Закопано кілька стовпів, пороблено риштування і поставлено дубок, розвантаживши його від усього; від щогл, палуби, вантажу і від того, що заводиться в місцях, де довго жили люди, — різної трухи та покидьків. Коли буде замінено все попсоване дерево і він буде обшитий новими дошками, зашпакльований і обсмолений, — тоді спустять на воду. На воді вивірять стійкість, будуть уставляти мачти і кінчатимуть усі внутрішні роботи на судні: каюти, палуби, кермо, бугшприт. Поверхня дерева нагрівається від сонця і пахне, як сіно з копиці. Плотники по одному сходяться, обліплюють кістяк дубка. Біля верстатів виростають люди. Там починає шаршати шершебок по дошці. Хтось бере до рук рубанка і, повозивши ним по дубовій планці, кидає його й лагодить фуганок. По дереві фуганок майже співає. Власне, підспівує. Бо співає щось собі під ніс той, хто працює. Чудесний ранок, і смішна робота. А ще смішніше те, що робота тече, як струмінь пахучої води. Матеріал не сучкуватий і не мокрий. Заглибляйся, коловороте, як у масло! Струг заходився вистругувати потрібну кривину в буковій глиці. Працюй, струже, на совість! Це не декорація, яка вмре завтра — хай тільки її використає кіноапарат. Ця робота виходить у море. І можуть сказати майстри десь, що "відбудовували цей бриг радісні й чесні робітники. Дерево зладнали, дошки припасували, щогли вивели і паруси напнули. Честь їм — умілим теслярам!" А нехай мине така лиха година, коли доведеться кораблю почути, що "руки б їм повсихали, і печінка б їм вилізла, і діти б їм у вічі наплювали — тим ледарям, безчесним людям, циганським майстрам. Зробили

вони покидькового брата, а не корабля. Гиг би на них швидше прийшов!" Не буде тоді брига, а буде дерев'яне опудало, сором і ганьба. Жорстоко ходять шершебки, хакають пилки і дзвенить сокира. Ні, корабель буде такий, ніби він виріс у лісі з чудернацького насіння і розцвів, і обріс великим білим листям парусів.

Сокиро, теши й теши. Ти найталановитіша з усього струменту. Ти дзвениш у твердій руці. Тріски летять набік.

Нахилившися, майстер обтісує стовбур. Сокира слухняна і проворна. Ш-шак-дзнь! Ш-шак-дзнь! Падає піт на дерево. Сонце — ніби пробив хтось дірку в небі — ллє безперестанку на землю жар. Ш-шак-дзнь! Ш-шак-дзнь! Тесати до цієї міри? А потім це ляже на кіль? Яка весела робота! Ляже на кіль! Куди це поспішає пилка? Пилко, рівніше ріж. Сонце, май совість, ми ж працюємо. Ш-шак-дзнь! Секиро, ти ще гостра? Ш-шак-дзнь! Ш-шак-дзнь!

Коли судно стоїть на березі, його треба оточити любов'ю і увагою, веселістю, легкими піснями і достойними людьми. Корабель на березі, як і хвора людина, потребує нашої безмежної вибачливості й терпіння. Уявити треба його нудьгу і поіяг до здоров'я, тоскне завивання вітру в оголених ребрах-шпантах, легенький рип дерева в риштованні, цілу гаму звуків: сосни, дуба, бука, негній-дерева. Бриг на березі — ще не бриг. Це — біль народження, захват і радість праці, мерехтіння думок і колискова пісня. "Бриг великий виростає, бриг у море випливає!"

В риштованні-колисці стоїть майбутній бриг. На кормі, де є вже шмат палуби і звідки можна охопити оком роботу, — стоїть Професор. Під ним працюють біля кожної шпанти теслярі. Тирсяний пил підноситься вгору, виповняє увесь бриг білявим мороком, ніби й не корабель це, а чудна та велика урна, в якій

Професор хоче про щось ворожити. Хазяїн трамбака — неофіційний помічник Професора. Він мацає кожну дрібницю, нюхає кожний шмат дерева, як їжу, і ніби виростає разом із кораблем. Тепер він виринув десь знизу, ухопився руками за сволок і сів на нього верхи біля Професора.

— Професоре, як ви дивитесь на борти? Не треба їх випинати. А то не бриг буде, а таракуцка. Пам'ятаю, плавав я на такій посуді. У найкращий широкий вітер ми ніяк не могли їхати по-людському. Усе здавалося, що пливемо з самого святого потопу. Вірите — та шхуна мала стільки хазяїв, скільки є на нашому узбережжі людей: кожен хотів її швидше збутися. Доки хтось нарешті перебудував і вона стала ходити, як дурна.

— Ви, хазяїне, думали вже про те, як ми оцю річ ставитимемо на воду?

— Нащо мені думати, коли ви стоїте на кормі? Коли думає розум, тоді руки можуть не думати. Я продав свій трамбак і зараз помолодшав на десять років. Мені здаєіься, що я взяв би отак руками і сам поставив би на воду. А проте — треба робити похилу доріжку до води, покласти кругляків під кіль, обладнати риштування і тоді легенько попхнути посуд рукою. Так роблять завше.

Знизу чути голос Тайах, яка гукає до Професора:

— Чи не можна й мені до вас?

Хазяїн трамбака зникає, як чорт, у люк. Порохнявий, з тирсою на одежі, із стружками на шапці, він виринає біля дівчини, радо її вітаючи. Удвох вони починають лізти до Професора. Риштування зроблено для чоловіків, і жінці доводиться згадати акробатику, її шовкові рейтузи дуже

подобаються нижчим плотникам. Та й дівчина сама нічого собі. Вона висне на руках і вибирається на вузеньку дошку, що лежить уздовж брига, з'єднуючи сволоки. Дівчина сміливо стає на дошку, балансуючи руками, іде до корми. Білява голова її зовсім золотіє проти сонця. Плотникам до вподоби така брава дівка. Темп роботи підвищується.

— Добридень, Професоре, бачите, яка я ранішня. Я вам не буду перешкоджати, коли сяду біля вас і подивлюсь море, і послухаю гомін будови?

— Прошу, тільки посидьте хвилину тихо — я зараз розміркую свій план.

Тайах сіла, підперши щоки руками. За цілу ніч сон не прийшов і на хвилину. Всю ніч горіло світло в кімнаті. Ходила, підходила до люстерка, хотіла бути чарівною і красивою, бачила змучене обличчя, плями під очима, лихоманку в очах. Заходжувалася їсти, випила вина, спалахнувши від думки — за кого їй хотілося випити. Переглядала одежу, рахувала білизну, церувала шовкове трико і панчохи, дошивала свою сорочку — таку малу, що її можна покласти в сірникову коробку, обрубила хустки і помітила їх однією літерою, примірила капелюхи, оглянула пальто — все це зробивши, не погасила лампи, бо ще була ніч. Як мандрівник, що зібрався в дорогу, сіла до книжки. Та, листаючи сторінку за сторінкою, блукала серед змісту, як у лісі. Очі сумлінно читали кожне слово, кожний рядок, та розум був далекий від розуміння. Огляділася, коли прочитала половину книжки і коли шибки вікна стали ясніти, переборюючи темінь. Про що розповідала книжка? Про борню чи про дурниці, про розпач чи про радість? Коли б від цього навіть залежало спасіння душі — однаково недужа була сказати. Пішла до ванної кімнати, роздяглася і довго стояла під холодним душем. Холодні бризки били по плечах і текли на ноги, падали на шию, на груди. Разом із водою приходили

холодні ранкові настрої. Стало радісно. Стоячи після ванни біля вікна, щось мугикала собі під ніс, щось ліричне, наче колискове. Зійшло сонце і застало в тій же позі біля вікна. Знову читала.

Але це вже були старі листи. Деякі летіли на підлогу, інші — дерла на шматки. Коли було прочитано останнього, стала, весело усміхаючись, розкидати ногою рештки листів по підлозі. Швидко кімната нагадувала берег, на який викинуто тріски з розбитого корабля. Після цього вийшла на вулицю. Там уже був день, і з порту долітав ляскіт заліза, гудки, стукотіння і глухий гул голосів. Море спокійно вилискувало за маяком, і на обрії стояли ніби в ряд високі паруси. Вони не рухалися. Іноді один чи другий зникав, неначе йдучи за воду. Тепер, сидячи біля Професора, знову милувалася з рівної лінії їхніх крил. Кожний парусник віддалявся від берега лише до тієї лінії. Там на лінії він зупинявся, і тоді тільки нижчим і нижчим ставав його парус.

До Професора підходили теслярі. Вони питали про дрібниці, всю свою увагу скеровуючи на Тайах.

Зауваження письменника

"Пише син. Хоч ти, тату, певне, впізнаєш мене по руці. Я звик до машинки і почуваю незручність, беручи до рук перо. Я вирішив стати тобі в пригоді. Саме в цім місці мемуарів треба написати: минуло два тижні. Але в тебе є попередня практика, коли ти писав справжні романи, і ця практика тебе може зарадить, як поминути прокляту фразу. У тебе будується корабель. Двоє героїв лежать у лікарні: в одного навіть рани розкрилися через хвилювання — в третьому розділі третьої частини. Мінімум два тижні треба пільгових на те, щоб вияснити стан здоров'я героїв — помруть вони чи видужають. Тоді потрібний час на те, щоб будова брига закінчувалася, або,

може, щоб цю роботу було знищено. Тяжко сказати, тату, до чого ти доведеш корабель, а разом із ним і героїв. Цей трикутник: Сев, Богдан і редактор — рівнобічний. Який бік трикутника бере Тайах — казати рано. Хоч і пишеш ти, досить ясно натякаючи на матроса. Та є правило: не йти туди, куди автор тягне, бо завше можна прийти до несподіваних висновків. Твоя китайська книжка, яку спалив Майк, каже за те, що ти в мемуарах мимоволі користуєшся з практики писання романів. Та мене на це не зловиш.

Тобі треба тепер два тижні часу. Я кажу, що, маючи попередню твою практику, ти якось скомбінуєш, щоб не написати фрази: "Минуло два тижні". Ти можеш дати розділ про походження води і про вплив моря на психіку, розділ про рибальство доісторичних народів, про справи на кінофабриці, розділ про те, куди можна заподіти зайвих два тижні. Все це дасть змогу почати дальшу розповідь, маючи результати лікування і наслідки будови. Можливо, що я помилюсь, і, пишучи мемуари, ти не побоїшся написати так, як не пишуть майстри роману. Тоді хай тобі мої зауваження допоможуть загубити час.

Тепер скажу, що корабельний журнал Професора подобається мені найбільше за все. Він мене спокусив на вірш. Цей вірш про паруси, яких не торкається Професор, захопившися будовою і шуканням дерева. Вірш треба б записати до корабельного журналу, коли він у тебе є. Як він виглядав би на жовтім старім папері? Правда, корабельний журнал мусить бути й досі на бригові, бо ж тільки піввіку пройшло, і корабель ще не зайшов до гавані назавжди. Пишу.

Ми любимо з тобою — Повний Корабель,

Що звуть його фрегатом мореплавці.

На палубі п'ємо ми слів пахучий ель,

Настояний у антикварній лавці.

Хай чамра налетить, і вітер переляже,

Бунаца синя сонячно засвітить.

Ми слово маємо, як парус лажий:

Розпустимо його — в моря летіти!

Ми любимо з тобою корабельну снасть

І тиск вітрів у прову бригантини,

Морів далеких хвилі. Хижу сласть

Розбудженої, сильної людини.

Хай будуть завше справні такелажі,

А мачти — гомінкі й живі, мов віти.

Ми слово маємо, як парус лажий:

Розпустимо ж його — в моря летіти!

Вірш адресую до тебе. До речі — Майк написав пісню. У мене є йому відповідь. Але перше я хочу притримати цього жеребчика, який усе міряє, як дикун, і поводиться в кімнаті, як ракета в посудній крамниці.

Ти ліг спати, тату, вікно твоє розкрите, безліч усього залітає на крилах ночі до мене. Я бачу спокійне чоло, білу твою голову і покладені поверх ковдри руки. Мені хочеться поцілувати їх, але це нагадує мені смерть і прощання. Я уявляю собі сни там, під сивим волоссям. Коли б і мені мати таку, як у тебе, радісну старість після роботи, що її переробили руки. Ти не думаєш про смерть. І вона не може до тебе прийти. Коли ти відчуєш, що кров твоя стає, а голова холоне, і марення затоплять тебе — ти скажеш: "Живіть без мене!" А смерть, застилавшися, махне косою і піде пріч.

Відповідаю Майкові. Ти балакучий і цікавий, як сорока. Нехай ти футболіст і пілот, але нащо ж стільці трощити? Вдерся до кімнати, як тать, і почав кружляти, як петарда. За одне знищення книжки тебе варто ізолювати, а стілець, а потоплений Будда? Ти, Майку, як народився футболістом, так ним і вмреш. До гольфа тобі далеко, як до місяця. Та справа не в гольфові. Нащо спрощувати? Треба засвоїти раз назавжди, що, стоячи на місці, людина рухається назад. Завше відчувати на щоках вітер шляхів. Бачити попереду просторінь. Не думати, потрапивши в пісок, що за піском немає трави. В чагарникові знати, що шлях не перетято і попереду лисніє бита путь. Коли ти сидиш біля стерна, ти відчуваєш те ж саме, що батько твій на кораблі, що й дід твій на коні. Жага за просторінню! "Вперед!" — кричить твоя істота! Людині не властиво стояти. Не властиво відчувати розпач. Ганебно — плекати страх. Майку, хоч ти й руйнуєш стільці і палиш книжки, я не можу не висловити тут свого захоплення з того, як ти можеш летіти. На твої руки можна здатися цілком. Коли я летів з тобою, я захлинався від гордості, що ти мій брат.

Тепер про море. Ти кажеш, що воно скрізь шумить. Мені личить подати приклад, що ілюстрував би ці слова. Я вибираю художника Ван-Гога. Візьму його картину "Кущі". Вінцент Ван-Гог — голландець. Він жив усього 37 років. Кінчив життя

божевіллям. Поломінний його темперамент, геніальна сила творчої руки — його фарби наче буйною зливою падають на полотно, він не дотримується круглих чи квадратових мазків, фарби кружляють, стеляться з травою, вигинаються з доріжкою разом, тремтять, як листя, кружляють у квітах, що подібні до сонць, і стремлять угору, ніби передаючи виростання стебла. Картина "Кущі" висить у музеї на боковій стіні, її освітлено збоку. На все майже полотно розрісся зелений кущ, під кущем — трохи трави, за ним — синє спокійне море. Коли стоїш за п'ять кроків — тебе охоплює надзвичайна сила, з якою художник передає тремтіння куща і мерехтіння моря. Це листя коливається, росте, купається в своїх же зеленавих відблисках. За кущем тільки вгадати можна море, що непомітно посинює зелені фарби. А праворуч куща — око бачить синій парус моря. Передано безліч відтінків синього й зеленого. В захопленні підходиш ближче, щоб переконатися і побачити матеріал фарб, і раму, і підпис художника. Ніби в казці, зникає зелений колір. Бачиш виразно море, і кущ зникає, ніби встромила людина в нього голову, і близьке зелене листя куща забивав далека синь моря.

Тепер, Майку, не відкидаючи твоєї пісні, я пропоную іншу. Ти її зрозумієш. Називається вона "Пам'ятник" і трохи поширює твою тему. Мелодії ще немає.

Живе хай — веселий орел-капітан,

Що в морі й повітрі веде караван!

Та іншого треба поставить на скелі,

Про іншого знають нехай менестрелі,

Для іншого — прапори зняти на ванти:

Людині — пишноти бронзових мантійі

Постаріє й згине дівоча любов.

До бога старого новий стане бог.

Відчую я розумом сильним востаннє —

Червоная кров моя бронзою стане.

А мій корабель, як життя невимовне,

Тоді пропливатиме, таїни повний.

На скелі над морем поставим творця,

І вітер нехай доторкнеться лиця.

Позаду гримітимуть гори і гори,

На скелю летітиме синєє море.

В один бік — провалля, і хащі, і змії, —

З другого — степи за степами ясніють.

На скелі над морем стоятиме він,

Бринітиме вітер і днів передзвін.

А море й степи, встаючи із туману,

Нестимуть йому і привіт, і пошану.

І коршун, на руку йому прилетівши,

На ній відпочине, попивши й поївши.

Живе хай — веселий орел-капітан,

Що в морі й повітрі веде караван!

Та іншого треба поставить на скелі,

Про іншого знають нехай менестрелі,

Для іншого — прапори зняти на ванти:

Людині — пишноти бронзових мантій!

Ти, Майку, не дуже вір за Богдана. Хіба мало так кличуть людей? Коли на кожного витрачати бронзу — від цього вона зовсім знеціниться. Я волію про Богдана думати інакше. Острів Яву ти справді перелітав. Раджу тобі тільки — не судити того, чого не розумієш. Ти маєш слово тільки для описування аеродрому, а піраміди залиш для інших, — вони теж потрібні. Твої очі — для аеродромів, і на цьому дозволь із тобою попрощатися. Намну я тобі шию, коли зустрінемося.

Нарешті я, тату, розквитався з твоїм синком. Він мене так роздратував, що я забув зовсім за те, ради чого я сів писати свої зауваження. Ти поворухнувся вві сні, ніби збираючись прокинутися. Я швидко поставив крапку біля Майка і тепер поспішаю виписати ще кілька думок, які стосуються твоєї роботи.

Мені подобається твій Богдан. Це неймовірний оптиміст. Він належить до тих людей, з якими всі одвічні питання спрощуються до розмірів однієї фрази. Народження чи смерть — вони сприймають так примітивно, що це зовсім не стає для людини на перше місце і не затуляє бадьорості й радості. За такими людьми мимоволі йдуть. З ними дуже легко жити. Вони сприймають життя в цілому, в нещасті знаходять радість, у болі — чують натхнення, в страхові — знають сміх. Їх натовп висуває наперед. Вони — співаки, що знають силу пісень і співають їх у такт ході.

Дівчина — одна на мільйони. Це авантурниця з ніг до голови. Вона тонко все відчуває, знає життя, зазнала жорстоких днів, і це її піднесло й підносить далі. Скрізь шукає людей з прозорими, а не скляними очима. Падає, піднімається, але вперто й сильно йде. Може бути сентиментальною, як дівчина, може жорстоко карати й стріляти. Листа з Мілана вона написала так гаряче, як кинулася б в обійми і як загубила б свідомість. Листа цього вигадати не можна. Тяжко придумати так, як складає раптом безліч узорів життя. Таких листів не пише жінка двох за свій вік. Але, написавши одного, летить, як бджола, на далеку пахучу квітку.

Ти так їх обох — дівчину й матроса — потроху зводиш, що мимоволі хочеться якось допомогти їм. Я прошу від імені твоїх читачів — не роз'єднуй їх у кінці. Завше в таких випадках розчаровуєшся потім. Цікаво було б побачити, як вони глянуть у вічі одне одному на останніх сторінках. Тільки — обов'язково хай глянуть. Можуть і поцілуватись. Це так бадьорить читача. Може, не дозволить історична точність мемуарів? Тоді ти зроби...

Ти ворушишся вві сні, повертаєшся на бік, я знаю, іцо ти прокидаєшся. Через це кінчаю писати. Бувай".

XVII

Бриг спущено на воду. На ньому я та Богдан. На палубі стоїть бочка, в ній хлюпається вода, коли хвиля гойдає корабель. Ми ходимо по новій палубі від корми до прови, заглядаємо до кожної щілини, стоїмо часом, опершися плечима об спідні частки фок— і грот-мачти. Бриг виглядає куцо: марс і брам-стеньги на спідні мач-ти ще не ставили. Вхід під палубу видається ще як звичайна дірка, без східців, куди ставлять малу драбину, коли хочуть оглянути каюти і трюм. Ми сходимо наниз. На долівці безліч стружок. Скрізь видно свіже дерево: стоять верстати так, як від них пішли робітники; сокиру ввігнато в колоду і так забуто; нетесане дерево, дошки стругані й нестругані лежать скрізь. До трюму ми лише заглядаємо, бо тяжко лізти туди нам — хворим і виснаженим. Ми повертаємось на палубу, щоб сидіти на стружках біля верстата, котрий залишився на палубі. Сидіти, відчувати, як хвиля, доходячи до берега, підносить наше судно, як коливається палуба, як сонце звернуло на захід і стоїть над Містом, як блищить вода в гавані і як солодко ниють серця та сверблять загоєні рани.

Ми не встигли побачити процедури спускання брига на воду. На березі ми застали тільки риштування, безліч покидьків дерева і чималу юрбу людей. Сам же корабель уже дивився з води на свою колиску і пелюшки. По ньому ходили майстри, підходили групами до бортів, ставали всі на корму, розгойдували прову. Але бриг нахилявся настільки, наскільки йому належало, гойдався так, що не втрачав своєї поважності. Поступово він спорожнів — був кінець робочого дня. Довго ще виставляли з нього на берег сторонніх людей, які допомагали ставити на воду. і через це вважали за обов'язок оглядати бриг до найдальших темних кутків трюму. Хазяїн трамбака вийшов на берег останнім. Ми привітали його з водою. "Ще кілька день — і ми на парусах. Можна буде виходити в море", — сказав він.

Десь в близькій кав'ярні чекали друзі, виразно чути було, як стогнав його порожній живіт, і ми відпустили хазяїна трамбака, зійшовши на бриг у той час.

Ми не встигли ще як слід звикнути до палуби і обім'яти стружки біля верстата, як на бриг перебіг із берега Сев. Не помітивши нас, він, як вихор, облітав усе судно. Побував у трюмі, у каютах, чимось постукав унизу, щось зачепив і повалив на долівку, посвистів, дослухаючись до резонансу, покричав і почав був якусь арію. Та швидко ми його побачили на палубі. Він пройшов повз нас двічі, доки ми наважилися втрутитися до його самотності.

— Алло, Сев! — крикнули ми.

Він здригнувся,ніби ми зловили його на непристойній поведінці, і повернув до нас.

— Мрієте на стружках?

— Гоїмо свої рани, — відповів Богдан, підморгуючи мені і гостро дивлячися на Сева.

— Хіба вони не загоєні?

— Вони вже зрослися, та болітимуть іще дoти, доки ми не впізнаємо злодія. Сев не сказав нічого.

— Ми тут говорили оце про колодку, що лежить унизу, — почав я, — чи не могли б ви нам викотити її на палубу?

— Нащо?

— Богдан хоче зайнятися ділом. Колодка — з горіха. Тут біля верстата, маючи під рукою кілька струментів, він хоче попрацювати над майстром корабля.

— Яким майстром?

— Так я називаю фігуру, що стоїть під бугшпритом. Вона веде корабель, оберігає його від рифів і заспокоює хвилі.

Сев пішов під палубу і прикотив нам колоду. Ми поставили її на дошку і трохи обтесали. Це робив, головним чином, Сев, бо наші руки не були ще дужі. Він обтесав за вказівками Богдана тільки передню частину колоди. Я знову здригнувся, побачивши, як сильно і міцно лежить сокира в його лівій руці. Богдан показував мені очима на ліву руку Сева.

— Закотіть рукав, — вимовив Богдан, — вам зручніше буде тесати. Сев удав, що не чує.

— Закотіть рукав, — сказав я. Сев почав закочувати, але раптом поклав сокиру і зробив заклопотане обличчя.

— Мені треба вже йти. Мене чекають на фабриці. Богданове підморгування мені набридло. Я одвернувся од нього і дивився вслід Севові, доки останній зник за іншими суднами, які стояли поруч нас, припнуті до естакади.

— Я ж вам казав, що в нього є шрам?

— Облиште вигадки, мені вже набридли ваші підозріння. Беріться краще за сокиру і тешіть.

— І вам не хочеться взнати ім'я ворога?

— Не хочеться, — відповідаю я, почуваючи справжній розпач із того, що цим ворогом може бути Сев. Бо ця думка поступово вміщується в моїй голові, і я з нею звикаюся. Богдан теше потроху колодку, щось обрубує, щось залишає і, врешті, береться за струг. Але струг він кидає ще скорше: працюючи стругом, треба напружувати м'язи черева, а людині, що має два свіжих шрами на животі, цього не витерпіти. На зміну стругові приходить долото й дерев'яний молоток. Установивши як слід колоду, Богдан поцюкує молотком по долоті.

— Хіба ви знаєте, як різьбити дерево? — питаю я.

— Звичайно, знаю. На острові Пао я часто тільки цим і займався. Коли моя мала поїде було до сусіднього острова, я сиджу і вирізую з м'якого кореня її обличчя і тіло. Це була ясна, блискуча бронза. Навіть той бетель, що вона завше жувала, личив до її хижого сласного рота. Через бетель губи були червоні, як пурпур. І, зробивши з кореня фігуру моєї малої, я мазав губи червоним розжованим бетелем.

— А тепер що ви різьбите? Вовка, ведмедя чи, може, хитрого лиса?

— Я вирізьблюю те, що було на прові у мого хазяїна з острова Пао. Коли мені пощастить — ми матимемо найкращого майстра корабля, що вславився на південних морях. Кожний порядний грабіжник складав до ніг моєї жінки тканини й одежу, пахучі есенції, люстерка і консерви. За це вона мусила умовити мене, щоб я зійшов із своїх високостів і зволів зробити ще одного майстра корабля до бугшприта.

— І ви робили?

— Авжеж, робив. Мені краще було робити це діло, ніж підставляти смерті голову на палубі корабля мого хазяїна і тестя. Іще після того, як я встиг покарати безвухого китайця, отого... як його звали, забув зовсім ім'я. Я вам хіба не розповідав про цей випадок? Ні? Ну, то слухайте.

До нас завітав ще один гість. То була Тайах, яку зустрів у Місті Сев і послав до нас. Вона впевнено пройшла по палубі, ніби й зроду мала палубу під ногами. Навіть пробігла трохи на пуантах і похвалила гладеньку палубу.

— Невже без Сева ти й дороги не знайшла б сюди? Вона зробила біля мачти кілька фуете й усміхнулася.

— Може, й знайшла б.

— А може, й ні?

— Може, й ні.

Вона підійшла до борту, подивилася на воду і потім глянула поверх наших голів, ніби спостерігала десь потрібні їй сигнали.

— До берега Пао приїхали ми того разу на вечір. Нас зустріли, як завше, дружина й дочка хазяїна. Ставши на червоній землі над водою, вони скидалися на блискучі статуї ясної бронзи в тихій, затишній затоці острова Пао. Наш хазяїн — малаєць — хижий і старий морський розбишака, сідав на човен — проа — і плив до берега перший. Потім судно відтягали туди, де берег був високий, — і ховали його в густій тіні дерев, що хилилися над водою. Корабель розвантажували. Далі, в глиб острова під кокосовими пальмами був наш склеп. Стіни в нього були плетені, а дах — листя кокосів. Над землею його підлога підіймалася на десять метрів. Як добре я

пригадую той склеп! Часто цілими місяцями я не брався ні за холодну воду. Збивши кокосового горіха, я випивав з нього молоко і поїдав ніжну зелену масу кокоса. Мене цілком задовольняло таке життя. Офіційно ж — я вважався за вартового біля краму.

Кажу, того разу все йшло, як завше. Позносили ми крам, пограбований з пароплава, повечеряли з міцною рижовою горілкою і полягали спати, де хто хотіз: одні — на палубі під брезентом, другі — пішли на острів, де було приховано їхніх жінок. Щоб не забути і потім до цього не повертатись, я розповім вам про випадок у той наш рейс. Формально — ми зафрахтувалися перевезти вантаж, а фактично — шукали когось, щоб пограбувати. Малаєць — наш хазяїн — був прирожденний моряк. В тих краях морем здебільшого ходять малайці, а яванці не сперечаються з ними за цю честь. Яванці — красивий народ, декого з них наче зроблено з золота, тіло так і сяє розкішними золотими фарбами, стрункі вони, гнучкі і люблять співати. Поміж них малаєць видається чорнявим жуком. Він меткий, швидкий, очі вузенькі, як щілини, говорить багато, рухається проворно, добрий купець і сміливий розбійник. Коли грається юрба дітей і одно з них верховодить, б'є інших, забирає ляльки — то це обов'язково буде малаєць. Такі яванці і малайці. Мій хазяїн був одружений з яванкою, і від їхнього шлюбу народилася дівчина, що мала характер батька і красу матері. Вона любила... та я бачу, що вже збився. Почну знову.

Значить, везучи наш вантаж, ми шукали пригод. Ми вже й здали вантаж, а цікавого нічого не зустріли. Роздратовані — вистоювали ми в затишку біля островів, пливли далі до інших місць, де мали звичку ходити пароплави. Пригадуєте, я вам розповідав, що тоді була війна, скрізь на простих шляхах блукали ворожі військові судна, і капітани пароплавів вибирали інші дороги — поміж островами, серед глушини, подалі від

вільного моря. З цього користався мій хазяїн: підійшовши вночі до пароплава, брав його на абордаж і, забравши потрібні речі, пускав пароплав на дно. Тоді таким чином багато зникало пароплавів, але годі було дошукатися причин їхньої загибелі.

Нарешті нам пощастило зустріти здобич. Це було маленьке судно. Ми причепилися до його борту. Машини глухо гуркотіли, везучи й нас. Команда була в паніці. Ми полізли на пароплав з усіх боків. Капітан пароплава розрядив свої обидва револьвери, забивши й поранивши трьох наших, а потім шпурнув зброю просто в юрбу і за цим разом набив добру ґулю на голові в нашого хазяїна. На хвилину цей знепритомнів, а капітан вихватив у безвухого китайця рушницю і, стріляючи, перебіг корму. Доки хазяїн очуняв, доки розбишаки поралися з командою, капітан зник. Він утік на човні. Бачили б ви, що робилося з хазяїном! Як тигр, літав він по палубі. Капітан пароплава добереться до своїх! Після цього треба буде забиратися десь у глушину і чекати тихо, — хай пересердяться білі дияволи. Китаєць ховався від хазяїна, де тільки міг. Та, врешті, попався. Хазяїн бив його доти, доки в ньому була хоч маленька іскра життя. Потім наказав його викинути за борт.

Зробивши такий відступ, я розповім за той вечір, коли ми повернулися з грабунку. Я вже казав, що дехто спав на палубі, а дехто пішов до жінок на острів. Менї було тоді шістнадцять років. Як ви думаєте, куди я пішов? Не вгадаєте, бо пішов я на побачення.

— З дочкою малайця? — поцікавилася Тайах. Вона уважно слухала, стоячи біля борту.

— Відкіля ви знаєте? Так, справді з нею. Звали її Баджін — так називають яванці вивірку. Вона була й справді рухлива й поворотка, як вивірка. Тільки я її називав "матта-апі", що значить — "вогненні очі". Це не було перебільшення: очі

розбишацькі, жовті, як у "мачана" (тигра), мала дівчина. Вона, сміючись, казала на мене "боая" (кайман, щось подібне до крокодила), "праху" (човен), бо я був тонкий і довгий, як ця легенька споруда для плавання.

Баджін трохи запізнилася, прибираючися для зустрічі зі мною. "Тудун" — капелюшок із пальмового листя лежав на її "конде" — вузлі волосся на голові. Легенький "сарон" покривав її стегна, на яких була ще "ка-хін" — спідниця, що дуже подібна до шароварів. У руці вона тримала "рампе" — квіти магнолії і тримала їх так, ніби не квіти то були, а золотий "пайон" (парасоля) — найвища ознака благородства. "Мінтак ампон, — сказала вона, — але клаппа пошаруділа своїм листям і не веліла мені поспішати. Вона ще з часу останнього західного монсуна, коли йшли дощі так довго, стала мені за порадницю. Вона сказала, що мій криластий кідан повернеться живий і здоровий, і вона завше проганяла від мого ліжка понтіанака — злого духа, що іноді злазить із своїх дерев і сниться жінкам, особливо вагітним". Ми пішли до мого житла, зайшли за кламба, що висіла на дверях, і сіли на балебале — бамбукову лежанку. Та нам не сиділося. Я страшенно чогось боявся. Ніби я сидів на вогні. Це горіла моя перша любов. Баджін була молодша за мене на два роки, проте почувала себе зовсім дорослою і кепкувала з мене, як уміла. "Ти не кідан, а риба, — казала вона, торкаючи мій "кле-ван" — шаблю, яку я носив із гордістю юнака, — ти повісь собі бамбукову палицю, а мені віддай твій клеван". Південні зорі цокотіли за кламба хатини. Тьмяна пристрасна ніч нависла над Пао, вчепилася до дерев, стелилася долі, як напоєне отрутою листя. Було зовсім темно. Торкаючись голих плечей дівчини, я здригався, як той, кого охопив амок — безум. "Ти мачан, — відсунулася вона від мене, — ти білий тигр". (Так лають на Яві європейців). Але голос її не відштовхував. Я згадав свій перший сон про жінку. Це був він. Я взяв Баджін до себе на коліна й почав казати їй иа вухо мільйон слів.

— Далі нам відомо, — глухо сказала Тайах, — далі в таких випадках іде все, як по писаному. Вона стала вашою, ця дика яваночка?

— Не поспішайте, — спокійно зауважив Богдан, цюкаючи молотком по долоті і працюючи біля колоди, — ми сиділи так досить довго. Можливо, що ми й цілувалися, але я цього не пам'ятаю: так горіло у мене все всередині. Ми сиділи, потім лежали, ходили пити воду, і, нарешті, я пішов на судно за подарунком, що ного я привіз дівчині. Проходячи по палубі, я побачив на прові вогник. Я затаївся за мачтою. Вогник коливався, ніби хтось дмухав на нього. Така поведінка невідомої людини мені не сподобалася: вона скидалася на зіочин. Я витяг з піхов свій клеван і пішов тихо вздовж борту.

Я боявся вогню не через те, що він міг вчинити шкоду хазяїнові, а через те, що тоді я втрачав надію повернутися коли-небудь на батьківщину. Вогонь на кораблі — завше небезпека: він гірший за тайфун, за чуму і за голод. Коли на кораблі з'являється блискучий, високий, гойдлпвий полумінь — треба боятися за життя. Я міцно стискав клеван і потроху посувався до прови. Якась людина, заховавшися за купою старих канатів, робила ганебне діло. Купка трісочок уже розгорілася, почали обгорати й товщі шматки дерева. Людина була вдоволена з своєї роботи. Підвелася, шукаючи обабіч пальних речей. На момент світло дістало її обличчя: це був безвухий китаєць. Я знав добре, що його мали викинути в море, і здивувався, ніби побачивши небіжчика. його хтось із матросів пожалів, заховавши до купи лахміття на прові, і він збирався віддячити тепер команді і в першу чергу хазяїнові. Чекати довше — було нікуди. Вогонь розгорався. Китаєць, його звали... (Ніяк ке можу пригадати його імені. Вже ось кілька разів про це думав, та наче зовсім воно вивітрилося з пам'яті!) китаєць мовчки скалив зуби, і то був диявольський регіт. Я згадав увесь біль від його кулаків, згадав свою юнацьку

клятву, і на спині в мене наче настовбурчилась шерсть. Я вийшов до вогню, грізно піднявши клеван. Китайця наче вітром відкинуло назад. Він вихватив з-за пояса крис і набіг на мене, але зустрів мій клеван. Китаєць після того як його попобив хазяїн, не мав іще своєї справжньої сили і не був дужчий за мене. А я, помщаючись за свою юнацьку честь, ніби виростав разом з моєю злістю. Вогонь тим часом розгорався.

Китаєць хитрував: удавав із себе кволого й знеможеного, тільки захищався, не нападаючи, і все хотів опинитися близько до мене, щоб пустити в діло ножа. Я підбіг до вогню і вже хотів ногою розкидати жар, щоб він не набирав сили. Але вчасно згадав, що без освітлення я загину від ножа китайця. Я став знову наступати і тут побачив зовсім несподівану річ: китаєць щосили зганяв мене до вогню, щоб зайнялася на мені одежа. Вже вогонь лизнув одну мою штанину, я погасив її, потерши ногою об ногу. У мене стомилася рука від клевана. Очі застеляв якийсь морок. У цей час я побачив мою Баджін. Вона збігла на корабель, тримаючи бамбукову палицю. Китаєць завагався, у нього подвоїлося ворогів. Скориставшися цим моментом, я ударив його клеваном. Він поточився до борту і, ловлячи повітря руками, полетів у воду. Баджін розкидала палицею жар. Ми загасили головешки і повикидали їх за борт. Палуба знову стала темною і порожньою. На ранок там могли знайти лише сажу від вогнища та крис китайця.

А ми, взявшися за руки, перерізали ліс аж до моєї хатини. Ми йшли, як муж і жона. Напоївши ненависть юнацтва, я виходив з нього на дорогу до мужності — зухвалої і суворої. Тропічна ніч мовчазна і задушлива. Вона тамує в людині цноту, і спокій. Ніби у велетенський океан виносяться тоді кораблі людської снаги...

— Я почуваю запах диму, — сказала стурбовано Тайах. Ми понюхали повітря.

— То вам здається. Ми говорили про пожежу, і завше в таких випадках люди гостро відчувають і продовжують собі розповідь.

— Та я справді чую дим.

Ми знову замовкли. Над гаванню ширяв вечір. Сонця вже не було. Нитка диму літала над бригом. Можливо, її занесла течія повітря з сусідньої палуби, можливо, вона була лише уявною. З нас ніхто не палив на палубі. Ми мовчки тривожилися.

— Я піду подивлюся, — запропонувала дівчина.

— Куди?

— Наниз, до трюму й до кают.

Вона полізла по драбинці вниз. Ми посідали на палубі, звісивши ноги в люк.

— Шукайте там добре! — кричали ми і сміялись. —

Понюхайте всі кутки!

— Ей, хто на палубі? — гукнув до нас з берега жіночий голос.

— Заходьте, — відповів я.

До нас підбігла жінка. Це була Поля. Ми простягли руки, здоровкаючись і висловлюючи їй нашу любов за врятування від смерті. Але вона не слухала і, освітливши драбину в трюм

сірником, полізла по ній хутко і стурбовано. Ми не розуміли такої поведінки. Знизу ми почули її заклопотаний голос:

— Тут хтось є? Одійдіть трохи — дайте я присвічу сірником. Ви ще нічого не знайшли? Будемо шукати разом. Хазяїн трамбака біжить теж і швидко тут буде. У мене ноги проворніші. Бачите, я взнала від однієї людини, що в трюмі покладено спеціальний гніт, який, догорівши до сірників і клоччя, мусить запалити трюм. Ні, я не скажу, звідки я взнала. Тут ніде нічого не видко. Підемо нижче.

Розмова Полі почала доходити ще глухіше — очевидячки, жінки перейшли до трюму через незабиту стіну.

— Тут дивіться уважніше — воно десь тут. Тепер я гасю сірника — треба заплющити очі, потім подивитися навкруги: вогник десь мусить себе показати. Ще очей не розплющуйте. Я скажу коли.

Раптом ми почули, як унизу щось пихнуло, по стіні коридора метнувся відблиск світла, і крізь щілину ми побачили глибоко під нами вогонь. У трюмі жінки закричали. На палубу вибіг, брязкаючи відром, хазяїн трамбака. Усі гуртом ми побігли до трюму. Дівчата били вогонь сосновою дошкою. Хазяїн трамбака допоміг водою. У трюмі зробилося темно.

— Вийдемо звідси, — прошепотіла мені Тайах і обняла мене за шию. Помацки ми вийшли на палубу. Наше хвилювання ще зросло, коли ми знищили небезпеку. Поля голосно розповідала Богданові про те, як вона бігла. Її голос тремтів і був вогкий, як ніжність. Ми йшли з гавані мовчки. Нас ішло четверо.

Колоду з горіха Професор приховав до дня, коли шхуна-бриг був зовсім готовий. До того часу вона лежала в потайному

місці: в трюмі на стружках, до неї приходив Богдан і в самотності різьбив її та довбав. У трюмі було тихо та радісно. Чути було сплескзд хвиль по боках і ті ледве помітні стогони, що звичаєм вчуваються в нових будинках. З горіхової колоди вилуплювалася червона дівчина, її обличчя нагадувало обличчя Баджін. Дівчина піднімала руки над головою, ніби пірнаючи під воду. Вона була навіть без сарон. Її гладеньке тіло оживало, груди набували пружності, дерев'яні стегна — принадності. Майстром корабля мала бути жінка. Каюти всередині сполiровано, в кожній — дві койки і стіл, над столом — ілюмінатор. Коридори встелено товстим брезентом. Загальна їдальня затишна, як садок. Бібліотека містилася в крихітній каюті. На кораблі порожньо: люди, збудувавши його, пішли геть.

Гойдаються стиха реї. Паруси всі змотано. Грот-мач-та зовсім гола: гафель не піднято. Палуба пахне смолою. Кормовий якір лежить під бортом. На прові — люк у чорний трюм. Борти похитуються. Все пахне живим деревом і лісовою нудьгою. Кожне дерево не втратило ще індивідуальності. Дуб кричить, що він дуб, сосна стогне, що вона сосна, негній-дерево крекче й собі своє ім'я. Ще немає одностайності. Кожну дошку, кожну планку защемлено між чужими: аж смола від цього виступає, мов піт. Дубовий брус придавлено тисом та буком. Усім від цього нелегко. Позвикавши в лісі на волі розхитувати черево, надимати груди, розмахувати руками, — дерева тут відчувають, що перевернувся світ. Сосни-мачти стогнуть не менше за інших: де поділася зелена дзвінка хвоя, якою можна було ловити вітер або сипати її собі під ноги зеленавим дощем? Голови позрубано, ноги відтято, рип-рип, як тяжко, рип-рип, як тоскно, недо-обре!

Але перше ж горе — об'єднає всі дерева. У вільному морі заскиглить, засвистить у вантах вітер. Забіліють на хвилях баранці. "Держись! — гукне бом-брам-рея до брам-стеньги. —

Бачиш, як багато вітру налетіло в мій парус?!" — "І до мене теж!" — крикне брам-рея. "Держись! — гукне брам-стеньга до марс-стеньїи. — Бачиш, як тяжко тримати бом-брам-парус та брам-парус?!" — "Держись і ти, — попросить марс-стеньга спідню мачту, — на мені брам-стеньга з парусами, і мій марс-парус — он як надувся!" Спідня мачта міцніше упреться в кіль-свинку і кіль: "Братики, виручайте! На вас надія, ласкаві дубе й буче!" Не витримають і шпанти — корабельні ребра: хвиля на них тиснутиме з обох боків. Звернуться шпанти до сволоків із негній-дерева, що йдуть упоперек корабля, розпирають ребра і тримають на собі палуби: "Не гніться, хлопці! Бо загинемо всі разом, як погнетесь. Одне за всіх, і всі за одного". А сволоки з негній-дерева і собі мусять когось просити, вони озвуться до соснових дощок на палубі: "Дошки-сестрички, тісніше ляжте! Хай хвиля по вас слизне і в море полетить. Не пускайте води до нас!" Забудуть тоді дерева своє листя і свою хвою, вони зробляться однокровними частками великого корабля.

Під бугшпритом дівчина — бронзова Баджін. Вона вестиме корабель, підставляючи своє горіхове тіло всім вітрам.

XVIII

Дівчина роздягалася. Я сидів, тримаючи в руках бронзового Будду. Звідси, з театру, ми збиралися піти вдвох просто на бриг. Там чекав на нас Сев. На кораблі ми приготували вечерю і вина. Цього вечора бриг мав приймати гостей. Ніч — перша ніч, коли на бригові ночуватимуть люди. Викінчений корабель треба виповнити людським диханням, бадьорими словами, сласністю і чутливістю. До цього ми готувались з острахом та болем. Викінчений корабель набував у нашій уяві ознак живої істоти: як йому сподобаємося ми і наша подруга, яких снів наснить він нам першої ночі?

Театр потроху завмирав. Хвиля людей вже викотилася з нього. Тепер стукали двері скрізь за кулісами, випускаючи акторів. Спектакль закінчено. Всі поспішають вийти на вулицю і податися до домівок. Кімната, де передягалася Тайах, виходила дверима до коридора,по якому виходили актори. Я розглядав Будду, переглядав газету, чекаючи, доки Тайах закінчить усі свої передягання. Одеколон, пудра, грим, розігріте від танка жіноче тіло — всі запахи змішалися докупи, дурманили і викликали темне хвилювання. Почувся плескіт води: дівчина приймала душ. Бризки розліталися по кімнаті. Став дуже пахнути одеколон; Тайах посвіжила себе після води. Потім тиша. Жінка робила туалет.

— Мені якось особливо млосно сьогодні. Цілий день мене щось тривожить. Танцювала я наче крізь сой, люди, всі стоять далеко від мене. Дим заволікає всіх. Роблю я все машинально. Думаю лише про те, що мило треба покласти на сухе, що одеколон треба заткнути пробкою, сукню одягти після сорочки, треба закрутити кран. Ніби мене несе велика вода до водоспаду, мені годі думати за врятування, я фіксую очима всі деревця, що стоять на березі, хмарки, що йдуть над ними, коней, що схилилися із берега і п'ють воду. Сьогодні щось трапиться. Ти не боїшся нічого?

Вона пройшла босими ногами по підлозі і зупинилася біля мене. Я мовчав.

— Ти розумієш мій стан? — торкнула вона мене рукою.

— Розумію. Сьогодні піде дощ. Теплий, липкий, краплистий дощ.

Я перевів свої очі з Будди на Тайах, що стояла поруч мене. Я зібрав усю свою мужність і подивився на неї, в вічі. Я став тремтіти так, що Будда ледве не випав у мене з рук.

— Я знаю, що буде, — казав я, — збудеться мрія. Мачти засвистять, і гойднуться реї. Тільки прошу тебе — не забудь мене.

Я знову став дивитися на божка, і закінчив зовсім тихо:

— Між іншим, на тобі немає й клаптика одежі, а вам швидко вже йти.

Ми вийшли на вулицю — в темну ніч.

Палуба брига трохи виступала з темряви. На марсі стояв ліхтар, розливаючи тьмяне світло. Ми переїхали до брига човном і вилізли по плетеній драбині. На палубі було порожньо. Хазяїн трамбака, на якого покладено охорону корабля, десь знову пішов до друзів. Я присвітив електричним ліхтариком, оглядаючи кутки і темні місця: на палубі не було нікого. Ми зійшли вниз. Проходячи коридором до каюти, де чекав нас Сев, ми зупинилися біля дверей до кухні: там сидів Богдан, стиха підспівуючи і чистячи картоплю. Відро з лушпайками стояло в нього біля ніг, а миска з водою — поруч. його задуманість була спокійна і розважлива. Ми пройшли тихо далі.

Каюту освітлювала одна свічка, що стояла в пляшці на столі. Я поставив біля пляшки й божка. Світло падало на нього згори, бронзове обличчя стало хитрим і лукавим. Усмішка в куточках губ ворушилася разом з тінню, коли рухався поломінь свічки.

Ми всі троє почували урочистість. Тихо роздяглися і сіли до столу. На столі, що вкритий був білим полотном, стояла їжа і вино. Ми розломили хліб на три частини й посипали його сіллю. Сев налив усім вина. Перед далекою дорогою сходяться отак друзі, щоб їсти з одного шматка і пити з одного струменя. Відколи миготять на небі зорі — люди будуть брататися за спільною їжею й питвом. Ми їли посолений хліб і запивали кислим вином.

— Я буду сьогодні за хазяїна, — каже Тайах, — з моєї руки ви питимете й їстимете.

— Тост! — кричимо ми. — Кажи тост! Тайах устає з місця і підносить склянку.

— Любі мої, — починає вона, — мені немає за що пити. Я п'ю за страх перед неминучим. За той страх, що є ознакою людського виростання. Як дитина падає вві сні й відчуває страх, так і ми плекаємо його, зростаючи. Я п'ю за дощ — липкий і краплистий, який збуджує в мені відчування фарб і запахів. Я п'ю за життя.

— Не люблю нічого сентиментального, — каже Сев. коли приходить йому черга говорити, — а жінкам подобаються такі речі. Я п'ю за руки і за ноги, за рот і за шлунок. Щоб мій ніс не минав нічого достойного, язик — щоб одночасно встигав смакувати їжу і пропускати слова з горлянки, руки — щоб любили тіло й дерево, тіло й метал. П'ю за болото, через яке бредуть ноги, за всю землю, що чекає ще моїх ніг.

— Випити треба за надію, — кажу я, — бо її репрезентує якір. Чому якір? А тому, що він любить землю. На якір дивляться з надією тоді, коли море топить кораблі. Якір нагадує порт, де спокійна і неглибока вода, де можна

перестояти бурю. Якір, упавши на дно бухти, зариється в землю і триматиме корабель.

— Знову сентименти, — бурчить Сев. Але ми й на цей тост перехилили склянки. Вино потроху розходилось по жилах. Ми поспішно їли доти, доки спорожнили весь стіл. Свічки згоріло більше від половини.

— Тепер дозвольте нам за вас поторгуватися, — сказав Сев так рішуче, що Тайах здригнулась.

— Як саме?

— Нас тут двоє, — вів він далі, і тяжко було зрозуміти — жартує він чи говорить серйозно, — двоє нас тут, і кого ви вибираєте?

— Я вибираю обох, — розгнівано відповіла дівчина.

— Це ненормально. Я думаю що ви мусите обрати мене. Редактор ще молодий — він собі знайде другу. Мені вже нікуди шукати — у мене сиві скроні й спустошене серце, як оця пляшка. Треба налити в неї вина.

— Я не знала, що я можу бути бочкою.

— Редактор мені уважить — молодість нічого не жалкує, навіть вина! У друзів такі питання вирішуються легко. Так я кажу?

— Не так поспішно, — відповів я, — я не керую тим, що мені не належить. Ось вона сидить тут і не думає про нас. Не розводьте драм і сентиментів.

Сев зрозумів, що треба розрядити атмосферу. Він голосно засміявся, дістав з коробки два сірники, зломив у одного сірку і махнув рукою в повітрі.

— Тепер тягніть, — звернувся він до Тайах, показуючи їй із жмені кінчики двох сірників, — вгадайте того, що з сіркою. Тайах дійсно витягла незломленого сірника.

— Це ви витягли мене, — урочисто сказав Сев, — можете попрощатися з іншими.Тайах зблідла із злості.

— Добре, я попрощаюся.

Вона поцілувала мене, а потім Сева. Потисла нам руки міцно та рішуче. Встала од столу. Вона важко дихала.

— Прощайте.

Двері каюти зачинилися за нею помалу і щільно. Ми зостался біля столу з свічкою та божком, ніби на пероні станції, спізнившися до поїзда. Він пішов у далеч, грюкаючи колесами, пихкаючи парою, і тільки самотній вогник гойдався на останньому вагоні.

— В Будді мусить бути щось найдорожче для людини, — сказав я Севові, — а ми знаємо, що воно допіру від нас пішло. Давайте хоч подивимось, що цінувати велить мудра давність.

Я відломив бога від його трону. На стіл випало кілька речей: папір із значками, троє трісочок і зернятка і рижу. Жодного камінчика. Ми уважно розглянули все, що знайшли.

— Риж — праця, їжа і продовження життя. Трісочки — вогонь, якого можна здобути тертям дерева об дерево, це те, з чого треба починати, виходячи в путь. Папір — молитва.

Свічка в пляшці догоріла до краю.

Ми рушили йти з каюти, бо там одразу стало так задушливо й тісно, що можна було задихнутися. Закортіло вийти на палубу, стати проти вітру і притулитися плечем до мачти. Проходячи повз кухню, ми почули сміх дівчини і голосну мову Богдана, який щось розповідав.

Біля борту стояти було зручно. Він злегка похитувався, ніби сідло, коли дише кінь. Безліч зір віддзеркалювалося в темній воді. Ліхтар на марсі блимав, на нього подував вітер. Раптом я взяв Сева за руку й підвів його до світла. Він не заперечував, здивовано і запитливо поглядаючи на мене.

— У вас є шрам? — запитав я, закочуючи рукав на його лівій руці.

— Який шрам?

Але я вже бачив, що тіло було гладеньке, аж до ліктя. Я сам бачив, що шраму на цій руці не було ніякого. У мене завихрилися тисячі думок. "Значить, не він? — думав я. — Значить, інший?" Я відчув, що я безпомічний, як немовля. Дивна річ — мені і на думку не спало з'ясувати щось Севові. Ми відійшли знову в тінь,

Нашу увагу відтягли на себе нові люди. Їх було двоє. Обережно вони перелізли через борт і опинилися на палубі. Ми не сходили з місця, дослуховуючись до їхніх намірів. Вони зупинилися близько біля нас.

— Глуши і тікай, — сказав один.

Я впізнав голос отамана рибальської ватаги, якого ми побили за Полю.

— Скільки їх там? — запитав другий.

— Один Богдан. Старого моряка я бачив на березі.

— Треба було зброю взяти.

— І так подужаємо. Раз видужав від мого ножа, а вдруге — не встане.

Після цих слів я відчув, як болить мій шрам. Рука моя піднеслася в повітрі, і, не тямлячи себе від гніву, я ударив кулаком рибалку. Він похитнувся, але я з лівої руки вирівняв його. З несподіванки вони обоє не захищалися. Поки що перемога була за нами. Захопившися гонитвою, ми не помітили весла, що лежало на палубі, і попадали всі через нього. Мені пощастило одскочити набік, а Сева схватили і почали м'яти рибалки. Я з розпачу ухватив весло і замахнувся так, ніби хотів перебити рибалку надвоє. Весло зачепилося за ванту, ударилося об мачту, переломилося, шматок весла полетів угору вище всіх рей, а шматком — я таки вдарив того, на кого намірявся. Він заскавучав від болю і покотився по палубі. У цей момент перший шматок весла, падаючи згори, розбив і погасив ліхтар. Я покинув свою зброю, непотрібну в темноті, і помацки став шукати в клубкові людей Сева. Він боровся з другим рибалкою. Здавалося, що хтось молотить на палубі горох. Я простяг у напрямку до борців руки й одержав кілька добрих стусанів у щелепи. Я відскочив, кленучи свою безпомічність. Машинально став шукати по кишенях сірників і намацав електричний ліхтар, з яким я прийшов на бриг. Я обережно

направив його на поле бою, — туди, звідки чулося гупання кулаків. При світлі я побачив, що той, кого я ударив веслом, повзе до борту, а другий бореться з Севом. Я дав першому цілковиту змогу втекти, поспішивши сам на поміч до Сева. Ми вдвох хутко втихомирили рибалку. Він став проситися, лежачи долі і спльовуючи кров з рота. Ми з Севом одійшли від нього, і я погасив ліхтарика.

— Рахую до трьох, — сказав я, — забирайтесь моментально за борт. Через півхвилини, повівши ліхтариком по палубі, я освітлив лише порожнє місце. Ми знову залишилися самі. Було зовсім темно стояти біля борту, тісно притулившися один до одного. Сев часом плював за борт і витирав хусткою обличчя. Вітер став дмухати дужче. Але задуха почувалася, як перед зливою.

— Товариші, — пролунав над палубою голос Богдана, — ви знаєте, як звали китайця? Сін-Бао звали його. Аж тепер я це згадав.

Чути було, як Богдан ішов по палубі. Ми почули його лайку.

— Знову вітер ліхтаря погасив! Сказився він, чи що — на мою голову? Який уже раз доводиться запалювати!

Ми гукнули на Богдана. Він підійшов і став поруч нас.

— Яка тиха і спокійна ніч, — сказав він, — ніби зовсім немає ніде людей. Я думав, що ви давно вже поїхали на берег.

Ми не відповіли нічого, тільки Сев витер щось з обличчя. Хазяїн трамбака підпливав до брига човном і простягав свій голос аж до парусів, запитуючи небо, куди міг подітися

корабельний ліхтар. Я відгукнувся до нього, а Богдан поліз світити вогонь на марсі.

— Чорт! Ліхтар розбитий!

— Там у каюті є інший, — порадив йому хазяїн трамбака, — громадяни, хто з вас хоче на берег? За одним заходом я це й зроблю.

Сівши в човен і відштовхнувшися від брига, ми побачили, як на палубі з'явилося світло. Богдан ніс ліхтар, а за ним, як тінь, ішла дівчина. Коли вже ми були близько від берега, ліхтар почав підноситися по вантах вище й вище і зупинився на марсі. Рівний вогник його один пробивався крізь ніч. Все інше вкривала чорна шарудлива мантія ночі.

XIX

Сиве волосся до чогось зобов'язує. Я виконав це зобов'язання. Осінь і зиму я сидів біля моєї кани, пригадуючи минуле. Тепер уже літо. Кани немає потреби топити. Майк і Генрі одвідали мене на зламних точках мемуарів: коли осінь зустрічається вночі з зимою і коли весна переборює зиму. Мої сини як зима і весна. Старший — меткий і проворний, як задерикуватий зимовий день. Молодший — неврівноважений, як весняна повінь. Його я чекаю побачити швидко з подругою, бо я відчуваю в його рядках жіночі впливи.

Кана моя чорніє без вогню, її паща, де звично підстрибували, гойдалися, перебігали і гомоніли вогники, виглядає, як беззубий рот. У ній перегоріло все значне та мізерне, смолисте і виснажене. Дерево горіло те, що не йде на будову. Сучкуваті віти, поламані бурею стовбури, покалічені негодою й звіром інваліди — обростали в моїй кані вогнем і

розповідали безліч історій, помалу зотліваючи й розсипаючись на попіл. Я розумів ці історії і часто навіть записував їх, але іноді вони так настирливо турчали у вухо, що я просив їх замовчати і не перешкоджати моїй власній думці.

Тепер ранок. Крізь двері на балкон я бачу, як прокидається Місто. За бульварами видко порт, де снують щогли й димарі. Мені не хочеться вже почувати під собою хисткої палуби. Я зайшов до порту й кинув якір. Під моїми парусами виросли молоді кораблі — сини. Тепер хай вони роблять рейси по морях. Багате досвідом життя лежить переді мною, як мапа моєї Республіки. Я бачу, як повиростали заводи і фабрики. Розмножилися дороги. Вода ріки віддає свої мільйони сил. Коло плугів працює веселий народ. Сонце смажить радісні обличчя. Армії дітей пищать по садках, голосять, співають, сьорбають носятами, плачуть, сміються, жують землю і поїдають трави.

Я ходжу по кімнаті, коли до мене стукає Генрі. Він заходить. Ми довго розмовляємо про все на світі. З Генрі — я люблю більше Майка, а з Майком — віддаю перевагу Генрі. Вони обоє ніби з одного шматка. Чи ба! Та цей же шматок я сам! Я впізнаю себе і в Генрі, і в Майкові. Я бачу своЮ кров у обох. А мати? Вона теж поклала свою долю праці й матеріалу. Мені соромно. Не для мене ж одного повішено язика в моєму роті? Але нехай про це іншим разом. Стара, ти не образишся, що я тепер горнуся до молодості? Тебе я не зраджував — ти знаєш. А Генрі допитується, чи не була ти в Італії. Він думає мене зловити й ототожнити дівчину в купальному костюмі (на березі в Генуї) з тобою. Та в наші з тобою справи ми його не пустимо. Правда?

Генрі бере дочитувати мої мемуари, він хоче звідти про щось дізнатися, а я, хитрий старий лис, виходжу на балкон. Мені — сімдесят. Але й нині я гостро відчуваю запах саду, що я посадив. Велике Місто лежить переді мною. Я вгадую всю

кількість людей, що мандрує тепер до місць праці. Жінки годують дітей. Безперервний, дедалі зростаючи й зростаючи, пливе над Містом сигнал до роботи. Я чую безліч ніг, що топчуть землю. Я бачу її всю — вогку і плідну, родющу планету Землю.

З кімнати лине до мене з радіотелефону голос Майка. "Тату, — кричить він, — лечу над південними морями і згадав тебе. Біля мене сидить гарненька пасажирка. Вона просить мене проспівати "Пісню капітанів". А тобі я обіцяв її мелодію. Слухай!"

Я чую його голос і сміх кокетної пасажирки. З останніми рядками пісні заходить Генрі. Таким чином, уся родина вкупі. Я ніби знову починаю жити.

Попід нами знайома земля,

Капітан!

Кораблі підняли якоря,

Капітан!

1927 — 1928